

महेन्द्र-संस्कृत-विश्ववि

R.
३२

जनकदर्शनम्

जनक

(राजर्षेर्जनकस्य विदेहसिद्धान्तः)

वदान्ताचार्यो ब्रह्मविद्यामहोदय-

प्रस्तुत ग्रन्थस्य प्रणेता

"राजर्षेर्जनकस्य विदेह-

म्" इत्यभिहितं शोधप्रबन्धं

त्रिभुवनविश्वविद्यालयीय-

रध्युपाध्ये प्रस्तुत्य तेनोपाधिता

वेषयानन्द-सन्दोहः सन्निवृत्तः-

ज्ञानपिपासून् जनान्

तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।

कृतरूपो ग्रन्थः "जनकदर्शनम्"

कृत-विश्वविद्यालयस्य पञ्चम-

सोऽयं "कर्मणैव हि

डा. स्वामी इति भगवद्वाक्यं सफलघनं

साक्षात्काराय प्रेरयितुं समर्थो

अवयन्ति यद् वेदान्तदर्शनं

गनां पितृस्थानीयम् नास्तिकानां

गाचार - साध्यसिकादीनाञ्च

जनकीय-विदेह-सिद्धान्त-

जन्तु-तत्त्वोद्भावकोऽयं

सरलया सुरगिरा

प्रकाशकः

प्रस्तावितकरणे च यद्

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सा. १५८८

महेन्द्र-संस्कृत-विश्व

शाङ्करवेदान्ताचार्यो ब्रह्मविद्यामहोदन्व-
 मीनायितचेताः प्रस्तुत ग्रन्थस्य प्रणेता
 मानन्दगिरिमहोदयः "राजर्षेर्जनकस्य विदेह-
 य समीक्षात्मकमध्ययनम्" इत्यभिहितं शोधप्रबन्धं
 (रा) तमवैक्रममाब्दे त्रिभुवनविश्वविद्यालयीय-
 अध्ययनसंस्थाने विद्यावारिध्युपाध्ये प्रस्तुत्य तेनोपाधिना
 इतोऽपि निरस्त-समस्त-विषयानन्द-सन्दोहः सच्चिदा-
 रमात्मतत्त्वविषयकप्रवचनेन ज्ञानपिपासून् जनान्
 रीगृह्यत इति न तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।
 र्वतशोधप्रबन्धस्य परिष्कृतरूपो ग्रन्थः "जनकदर्शनम्"
 म्या संप्रति महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य पञ्चम-
 रेण प्रकाशितः । सोऽयं "कर्मणैव हि
 ता जनकादयः" इति भगवद्वाक्यं सफल्यन्
 न् परमतत्त्वसाक्षात्काराय प्रेरितुं समर्थो

अभिचमा अवयन्ति यद् वेदान्तदर्शनं
 गनां पितृस्थानीयम् नास्तिकानां
 गोचार - माध्यमिकादीनाञ्च
 जनकीय-विदेह-सिद्धान्त-
 ज्ञान-तत्त्वोद्भावकोऽ-
 सरलया सुरि

प्रकाशकः प्रस्तुतीकरणे यद्
 महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः महेशानन्दगिरि-

स्ना. १५८ ८१८

प्रकाशकीयम्

अथान् भवान् शाङ्करवेदान्ताचार्यो ब्रह्मविद्यामहोदय-
दन्तश्चञ्चूर्यमाणमीनायितचेताः प्रस्तुत ग्रन्थस्य प्रणेता
श्रीस्वामिरामानन्दगिरिमहोदयः “राजर्षेर्जनकस्य विदेह-
सिद्धान्तस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्” इत्यभिहितं शोधप्रबन्धं
२०४१ तमवैक्रमभाब्दे त्रिभुवनविश्वविद्यालयीय-
संस्कृताध्ययनसंस्थाने विद्यावारिध्युपाध्ये प्रस्तुत्य तेनोपाधिना
समलङ्कृतोऽपि निरस्त-समस्त-विषयानन्द-सन्दोहः सच्चिदा-
नन्दपरमात्मतत्त्वविषयकप्रवचनेन ज्ञानपिपासून् जनान्
अनुजरीगृह्यत इति न तिरोहितं प्रकाशयताम् ।
उपचर्चितशोधप्रबन्धस्य परिष्कृतरूपो ग्रन्थः “जनकदर्शनम्”
इत्यभिधया संप्रति महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य पञ्चम-
प्रकाशनरूपेण प्रकाशितः । सोऽयं “कर्मणैव हि
संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” इति भगवद्वाक्यं सफलयन्
गृहस्थान् जनान् परमतत्त्वसाक्षात्काराय प्रेरयितुं समर्थो
भूयादित्याशास्महे ।

सर्वे विपश्चिदपरिचिन्ता अवयन्ति यद् वेदान्तदर्शनं
प्राचीनतमम्, आस्तिकदर्शनानां पितृस्थानीयम् नास्तिकानां
विज्ञानवाद - शून्यवाद - योगाचार - माध्यमिकादीनाञ्च
संजीवकं वर्धति । जनकीय-विदेह-सिद्धान्त-
संकलनात्मकोऽद्वैतवेदान्तविषयक-विदेचनीय-तत्त्वोद्भावकोऽयं
ग्रन्थः परमात्मतत्त्वं तज्ज्ञानं तत्प्राप्त्युपायं च सरलया सुरभि-
प्रतिपादयति ।

एतद्ग्रन्थस्योपयोगे विशेषतायां प्रस्तुतीकरणे यद्
वक्तव्यं तत् समतिप्रदातृभिः विद्वद्भिः महेशानन्दगिरि-

योगीन्द्रानन्द - योगिनरहरिनाथ - रामप्रसाद-भागीरथप्रसाद-
 गोपालनिधिमहोदयैः प्रोक्तं मुक्तकण्ठम् । कश्चिदेको युगो
 बभूव, यदा भारतवर्षस्योत्तरतः गङ्गा-गण्डकी-कौशिकी-
 सरयू-पवित्रितायां हिमालयोत्सङ्गवर्ति-पर्वतीय-प्रदेशोपकण्ठ-
 प्रसृत-समतलभूमौ धनधान्यसमृद्धा ज्ञानविज्ञानमहिम-
 मण्डितास्त्रयो विषयाः- १. साकेतराज्यम्, २. मिथिलाराज्यम्,
 ३. अङ्गराज्यम् इत्यभिधेया बभूवुः । तत्रत्यानां त्रयाणां
 भूपालानां नेदिष्ठः सौहृदय्यसंबन्धो बभूव-यथा साकेतभूपो
 दशरथः अङ्गाधिपाय रोमपादाय धर्मपुत्रीत्वेन स्वसुतां शान्तां
 ददौ, सा (शान्ता) अङ्गराज्यरक्षकेण ऋष्यशृङ्गेण
 परिणीता । ऋष्यशृङ्गश्च दशरथेन निमन्त्रितः तस्य पुत्रेष्टिं
 सम्पाद्य रामादिपुत्रचतुष्टयजनने उपकारको बभूव ।
 साकेतराजकुमारो रामचन्द्रश्च सीरध्वजस्य जनकस्य
 अयोनिजां तनयां सीतां परिणिनाय । तदानीं वसिष्ठेन
 साकेताधिपाय, याज्ञवल्क्येन मिथिलेशाय, ऋष्यशृङ्गेण च
 अङ्गाधीशाय भौतिकः (लोकशासनात्मकः) आध्यात्मिकश्चेति
 द्विधा सहयोगः प्रदत्तः । तदानीन्तन एव जनकः श्रीरामचन्द्रस्य
 श्वशुरः विदेहसिद्धान्तप्रवर्तकः प्रकृतशोधप्रबन्धे लेखकेन
 प्रस्तुतः । प्रसिद्धो ब्रह्मज्ञानी महर्षिर्याज्ञवल्क्यः जनकाय
 राज्यसंचालने विदेहसिद्धान्ते च साहाय्यं ददौ ।

अत्र नेपालस्य विभूतित्वेन संमानितस्य राजर्षेर्जनकस्य
 श्रुतिस्मृतिपुराणादिषूपलभ्यमानं वैशिष्ट्यं तत्तद्
 ग्रन्थोद्धाटितदिशा तत्संबद्ध-सूक्त-श्लोक-वाक्य-समुद्धरण-
 पूर्वकं प्रतिपादितम् । जनकस्य विदेहतत्त्वं प्रतिपादयता
 प्रबन्धकारेण ब्रह्मविद्याया राजमार्गत्वेन प्रस्थानत्रयी संमता ।
 जनकात् पश्चाद्भवः शाङ्करसिद्धान्ताऽपि बहुधा चर्चितः ।

मूलतस्तु जनकस्य विदेहसिद्धान्तः, दैहिकभावरहितसिद्धान्तः विवेच्यतां नीतः । “विदेह” शब्दाद् “देहत्वच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववान्” इति प्रतीतिर्भवति । सत्यपि देहे तस्य अभावप्रतियोगित्वं शाब्दिकसंमतबौद्धार्थस्वीकारेण संगमनीयम् भवति । “शशश्रृङ्गं नास्ति” इत्यादौ प्रसिद्धः शशश्रृङ्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽपि विना बौद्धार्थाभ्युपगमं न संभवति, तथैवान्नापि । एवञ्च जीवनकाले एव, विनैव पार्थिवशरीरपातं या ब्रह्मणि चित्तलयावस्था सैव जीवन्मुक्तिः, अरूपमुक्तिर्वा । सत्यपि शरीरे ज्ञानवशाद् देहभावनाशून्या स्थितिः विदेहसिद्धान्तसंमतेति भावः । अथ च जनकस्य ब्रह्मविद्याविषयकग्रन्थेऽनुपलब्धेऽपि तत्कृतब्रह्मज्ञानोपदेशव्यवहारसामयिकप्रवचनादिभिः तस्य दर्शनप्रवर्तकत्वं लेखकेन सदृष्टान्तं साधितम् । परशशतान् ग्रन्थानधीत्य तत्परिपक्वधियाऽयं प्रबन्धो निबद्धः तावत्सु ग्रन्थेषु अभिव्यक्तं ब्रह्मविद्याविषयकं मतं जनकीयसिद्धान्तञ्चात्र स प्रास्तौषीत् ।

प्रबन्धकारेण, चतुर्षु अध्यायेषु अयं ग्रन्थो विभक्तो वर्तते । प्रथमाध्याये विदेहसिद्धान्ताभिमतप्रमाणानि निरुच्य प्रपञ्चमिथ्यात्वजीवन्मुक्त्यादयो विषयाः संक्षेपेणोपस्थापिताः । द्वितीयाध्याये दर्शनान्तरीयमतप्रदर्शनपूर्वकं विदेहसंमतं तत्त्वमुपस्थापितम् । तृतीयेऽध्याये कर्मयोग-भक्तियोग-ज्ञानयोगाः ससूक्ष्मवीक्षणं विश्लेषिताः । चतुर्थेऽध्याये मोक्षवादश्चर्चितः, यत्र दर्शनान्तरीयमतानि प्रदर्शयन्ते विदेहसिद्धान्तसंमतो मोक्षो वर्णितः ।

वर्तमाने यान्त्रिकताप्रधाने काले भौतिकसुखलाभाय प्रयत्नरतोऽपि नरसंहारकाणविकास्त्रविकासेन असुरक्षामनु-

भवन्नात्मनः शाश्वतीं शान्तिं कामयते मानवोऽन्ततः । संप्रति
 वैदिकधर्माश्रयिणां समाजेऽपि तपःप्राधान्यं जीवनस्य
 लुप्तप्रायम् । तस्माद् “ऋते सन्त्यासान् मुक्तिः” इति न
 श्रूयते, “ऋते ज्ञानान् मुक्तिः” इति श्रूयते इति वस्तुतथ्यं
 विवेचयद्भिः सर्वेरेव गृहस्थैः जनकीयविदेहसिद्धान्तशरणी
 शरणीकरणीयेति धिया सर्वजनोपयोगिताया दृष्ट्यैव ग्रन्थोऽयं
 प्रकाशितः । अन्ते च सुधिये ग्रन्थकाराय संमतिप्रदातृभ्यो
 विद्वद्भ्यश्च शतशः साधुवादान् सादरं समर्थयामहे ।
 एतद्ग्रन्थस्य प्रकाशनमुद्रणकार्ये सहयोगिनः सर्वे धन्यवादार्हा
 इति शम् ।

पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं
विमृशन्तिबदं प्रकरणं मनसा ।
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया
प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥
- सर्वज्ञात्ममुनि :

श्रीयोगीन्द्रमहेशशिष्ययतिना वैदेहशास्त्रानुग -
द्वैतध्वान्तपरास्तसंविदुदयाद्वैतप्रसूनाञ्जलिः ।
यस्योन्मेषनिमेषणाञ्जगदिदं संयाति चायाति च
गुह्येशीपशुपत्यखण्डितचिदद्वैताय भक्त्याऽर्प्यते ॥

एते वै मैथिला राजन् आत्मविद्याविशारदाः ।
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥

- श्रीमद्भागवतम् १।१३।२७

सम्मतयः

आशीर्वादः

अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या । अनुभवः खलु दर्शनमात्रस्य निकषग्रावा । यद् दर्शनमनुभवमनुसरीसरीति न च कदाचनासुं विरुणाद्धि यस्मिंश्च प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवं नात्येति तदेव वस्तुतो दर्शनं सहृदयैः स्वीक्रियते । अप्राप्ताणिककल्पनाजालं तदनुसारिपरिभाषाबन्धो वा बुद्धिविलासो भवतु नाम पुमर्थप्रापकदर्शनत्वं तु नैव लभते । कारुणिकतरो वेदस्त्वात्मानमेव दर्शनार्हं ब्रूते । तत आत्मज्ञानं तदुपायाश्च दर्शनं, नान्यत्किञ्चिदिति भगवतो भाष्यकारास्यानुयायिनां नः सर्वेषां सिद्धान्तः । तदिदं दर्शनमुपनिषत्सु गीतासु पाराशर्यसूत्रेषु प्रकरणादिषु चाचार्यप्रभृतिकृतेषु यथाविस्तरं विन्यस्तम् । अमुष्यैव सुखबोधाय पुराणेतिहासादौ पुराकृत्यादिविन्यासो व्यासदेवेन व्यधायि । तत्र कथासूपदेशा अप्यनेके तथा न्यधायिषत यथा प्रपञ्चासत्त्वधीपूर्वकमद्वैतशिवतत्त्वं समेषां कृते करामलकवत्स्पष्टीभवेत् । न चैतावताऽऽख्यायिकानाम- नैतिह्यत्वं, भूतार्थवादत्वाभ्युपगमात् । अद्वैतनिष्ठावतामनेकेषां महापुरुषाणां मध्ये मिथिलाधिपो जनकोऽनन्यतमो बहुत्र वर्णितः । जनको हि श्रुतिष्वपि ब्रह्मविद्यारसिको जिज्ञासुर्ज्ञाताऽभयं गतश्च श्रूयते ।

तस्य जनकस्य किं दर्शनमित्याशङ्कायाः किमिति वा कथमिति वासौ ददर्शेत्येवार्थः । तत्र ब्रह्मात्मानमित्याद्य

उत्तरम् । द्वितीये तु यथाविधि विधाय कर्मणि शुद्धचेतस्कः
 शान्त्याद्यलङ्कृतः श्रवणादिनेति । कुत्रचित् साधकतया कुत्रचित्
 सिद्धतया जनको ग्रन्थेषूपलभ्यते । तस्माज्जनकजीवनेन
 ससाध्यं साधनं प्रादर्शि । तत्र तत्रोपदर्शितान्
 जनकसम्बद्धप्रसङ्गानेकत्राहृत्य परमपदं तत्त्वाभोपायांश्च तेषु
 स्थापितानाविशिचकीर्षुर्बेदान्तरसार्णवे मिमंक्षुः साम्प्रदायिकीं
 विद्यामाप्तुं कृतभूरिपरिश्रमः श्रीमान् स्वामी रामानन्दो
 जनकदर्शनात्मानं निबन्धं निबन्धेति विपश्चित्तां
 प्रसादस्थानम् । ग्रन्थोऽयमात्मलमकलि । प्रक्रियाविशेषेण
 प्रतिपादनीयं किञ्चिदिति जनकस्तदुपदेशका वा न सेनिरे इति
 नो मतम् । तस्मादाधुनिका दर्शितत्वेन यद् मन्वते तदस्मिन्
 प्रबन्धे न मृग्यम् । क आत्मा कोऽस्य बोधः कथं च स प्राप्य
 इति विषया विभिन्नविधया जनकादिना यथा न्यरूपयिषत
 तथाऽत्र सङ्कलिताः । तान् परं बोधयितुं शाङ्करसिद्धान्ताः
 संक्षेपविस्तराभ्यां यथास्थानं प्रास्थापयित, श्रीरामानन्दमहोदयो
 महतैव यत्नेनामुं ग्रन्थमेवं व्यधाद्यत्करञ्चन
 मुमक्षुरेनमधीत्यात्रवर्णितप्रकारेण साधनान्यनुष्ठाय कैवल्यं
 लभेत । महानयमुपकारो जिज्ञासुवर्गस्याजायत यदेकनैव
 श्रुतिस्मृतिपुराणागमादिगता मोक्षोपयोगिविषयाः
 समायोजिताः ।

भगवन्तमुभारमणं रमारमणं च प्रार्थयति यन्निबन्धोऽयं
 बहुकालं बहूनामुपयोगाय बोधदीप्तिवति -

काशी

जयैकादशी २०४८

भगवत्पादयो

स्वामिमहेशानन्दगिरिः

श्रीदक्षिणामूर्तिनिरञ्जनपीठाधिपतिः

महामण्डलेश्वरः

शुभाशंसा

सांसारिकः खलु न कोऽपि पदार्थो जीवस्य बन्धनकरोऽपितु पदार्थैस्वासक्तिरेव बन्धनस्य कारणमिति समेषां शास्त्रकाराणां विनिश्चयः । येषाञ्च शाङ्करमतानुयायिनां सर्वकर्मसंन्यासे विशेषाग्रहः तेषां मतेऽपि पदार्थानां स्वरूपतस्त्यागः सर्वकर्मसंन्यासो वासक्तित्यागद्वारैव मोक्षस्य कारणमिति मन्तव्यम् । अतः पदार्थेषु सति रागो तपोवनमपि गृहम् । असति च तस्मिन्गृहमपि तपोवनमेव । उक्तं च-

भयं प्रमत्तस्य बनेष्वपि स्यात् निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ।

अतः पदार्थभावनादादर्यं बन्धनम्, तस्त्यागश्च मोक्ष इति संक्षेपेण बन्धमोक्षयोर्लक्षणम् । पदार्थेष्व्वासक्तेरभावादेव राजर्षिर्जनकस्य राजप्रासादोऽपि तपोवनमेव बभूव । राज्यादिकं कुर्वताऽपि तेन विचारसन्तोषसत्सङ्गादिभिर्मोक्षशास्त्रोपदिष्टै-
रुपायैर्दृश्यमिथ्यात्वं निरणायि अतः स राजर्षिः प्रदीप्तायामपि मिथिलायां स्वस्वरूपान्मनागपि नैव चकम्पे । तमेव राजर्षिन्दृष्टान्तयन् तार्किकचक्रचूडामणिः श्रीहर्षः खण्डन एवमाह -

क्व ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम् ।

तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।

आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दृश्यते ॥

अन्यत्र सर्वत्र भोगसोक्षयोः परस्परं विरोधो दृरीदृश्यते ।
राजर्षिर्जनक एवैतादृशो महापुरुषः समजनि यस्मिन्

विरुद्धयोरपि भोगसोक्षयोः सुमधुरः समन्वयो दृष्टिपथं
समायाति । इदमेव जनकदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् ।

उक्तसन्दर्भे स्वामिश्रीरामानन्देन महता प्रयासेनाऽनुसंहितो
विदेहसिद्धान्तस्य विश्लेषणात्मकः शोधग्रन्थो मया
मनोयोगपूर्वकमभ्यासः । अद्यावधि जनकविषय एवंविधः
संग्रहात्मको ग्रन्थो न केनाऽपि व्यलेख्येति नेपालस्य
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशयमानोऽयं शोधग्रन्थो
मार्गभ्रष्टस्य अद्यतनमानवस्य मार्गदर्शको भूत्वा विश्वस्मिन्
विश्वे हिन्दूराष्ट्रस्य नेपालस्य महत्वं ख्यापयिष्यतीति मे
दृढीयान् विश्वासः ।

एवं नूनमयमभिनवः शोधग्रन्थो न केवलं नेपालस्य न वा
भारतस्यापितु विश्वस्यापि विभिन्नसंस्कृतप्रतिष्ठानेषु विदुषां
विद्यार्थिनां तत्त्वबुभुत्सूनां मुमुक्षूणाञ्च परितोषाय भूयादिति
श्रीविश्वनाथं प्रार्थयते-

दिनाङ्कः : १३-२-१९९२ (ई.)

योगीन्द्रानन्दः

(स्वामी योगीन्द्रानन्दः)

अध्यक्ष :

उदासीनसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

मीरघाट वाराणसी

जनकदर्शनस्य कृते द्वित्राः शब्दाः

स्थालीपुलाकन्यायेन लेखकमुखादादौ मध्ये
चोपसंहारे कतिपयपृष्ठानि सुष्ठु श्रुतानि । अयं ग्रन्थः
सीतापितरं सीरध्वजजनकमुद्दिश्य लिखितः । यद्यपि जनकपदं
कुलक्रमादागतम् ।

मिथिलास्थितिः-

भागीरथ्या उत्तरस्यां दक्षिणस्यां हिमालयात् ।
कौशिक्याश्चैव गण्डक्या मध्यस्था मिथिला मता ।
एषा राजधानी । अस्यां राजधान्यां -
राजाऽभूज्जनको न कोऽपि समतां यस्याद्य यावद् गतः ।
कुशासनस्थोऽपि सुशासनस्थः ।
योगिनो याज्ञवल्क्यस्य राजर्षेर्जनकस्य च ।
याज्ञवल्क्यस्मृतिर्यस्य संविधानं विराजते ॥
जानक्या मिथिला गार्ग्या जन्मभूः कर्मभूरियम् ।
माहात्स्यं मिथिलाभूम्या दिव्यं सीतायनं तथा ॥
जन्मकर्मतपोभूमिमहर्षीणां हिमालयः ।
अध्यात्मदर्शनं दिव्यं यतो विश्वस्य चेतना ॥
वाङ्मयं वैदिकं यस्मात् पौराणिकमपि पृथुः ।
लक्ष्मीकृत्य लेखकेन यथारुचि यथामति ॥
इदं दर्शनमाख्यातं शिवाय जगतः शुभम् ।
नरहरेरिदमेव निवेदनम् ।

दिनाङ्कः : २०४८/१२/१२/२

योगी नरहरिनाथः

सम्पत्तिः

सत्यासत्यविवेचनलक्षणं हि दर्शनं नाम । यद्यपि किं सत्यं किमसत्यमित्यत्र विवदन्ते विचारकास्तथाप्यविच्छेदेन वर्तमानस्य चैतन्यस्य हेतुवादैरबाध्यत्वेन तत्र समेषामविवादः । अगादि श्रीहरिणा -

“सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा ।

युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाऽविरोधिनी” । १.९ ॥ इति ।

आत्ममात्रस्य सत्यत्वेऽप्यापेक्षिकसत्यत्वं पदार्थान्तराणामभ्युपगम्यते यथा ध्वनिरूपशब्दापेक्षया स्फोटारख्यस्य सत्यत्वं, पश्यन्त्याद्यपेक्षया पराख्यस्य सत्यत्वं, प्रकृतिप्रत्ययापेक्षया पदानि सत्यानीति । पूर्वमसत्येभ्यः सत्यानि पृथक्कृत्य ततः सत्येषु यत् परं सत्यं, यत् “सत्यस्य सत्यम्” इति श्रूयते, तस्य निश्चायकप्रक्रिया दर्शनमिति जेगीयते । परमसत्यमात्मानमधिकृत्य प्रचलता विचारेण बुद्धिगतानां रागादिमलानां विशुद्धिर्भवतीत्यप्याह हरिः :

“कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः ।

चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्ध्यः” । १.१४ ॥ इति ।

सोऽयं विचारो वेदाविरोधितर्कसाहाय्येनैव विधेयोऽन्यथाऽप्रतिष्ठितत्वाच्छुष्कतर्कस्य सत्यनिर्णयं विहायासत्यनिर्णयोमवार्यो भवेत् । तमिमं विचारपथमाचार्या बहुधा प्रत्यपीपदन् । प्राचीनाचार्येषु महाराजो मिथिलेशो जनको महान् गण्यते । तत्त्वनिष्ठाप्रकर्षे प्रायोऽसावेव दृष्टान्तकोटिं भजते । स्वयं श्रीभगवानपि जनकः संसिद्धिमास्थित इत्यवोचत् । तस्य राजर्षेर्विदेहस्य बहव उपदेशाः शास्त्रेषु विकीर्णाः । तेषां सङ्ग्रहेण सत्यासत्ययोर्विषयेऽदसीयं मतमाविष्कुर्वता विद्वद्धारैरेण विविधविद्यावारीणेन स्वामिना

श्रीमता रामानन्दमहोदयेन रत्नाकरमन्थनतो रत्ननिष्पा-
दनमिव बहुपरिश्रमसाध्यं बहुमूल्यं बहुपयोगि च कार्यं
सम्पादितम् । सत्यस्य प्रतीचः सम्यग्बोधायाऽसत्यस्य च
पराचीनस्य सम्यग्बाधायर्जुः कश्चन पन्थास्तत्रभवता
जनकेनादर्शि । वाक्चातुर्यतर्ककौशलादिना विनापि मोक्षो लभ्य
इति प्रचारं तु बहु कुर्वन्ति परं तथाविधमुपायं जनकमन्तरा
न कोऽपि प्रकटीचकारेति निश्चप्रचम् । जनकदर्शनाख्यं
प्रकृतं ग्रन्थमवलोक्य विज्ञायते यदद्वैतसिद्धान्तस्य कियत्
सारल्यम् । साधनपक्षेऽपि संन्यासधर्ममनावश्यकं साधयता
राजर्षिणा समेषामाश्रमिणां महानुपकारो व्यधायि । विदुषा
ग्रन्थकृता नैकेषामास्तिकनास्तिकसिद्धान्तानां सारप्रदर्शनेन
प्रबन्धस्य महत्त्वं वृद्धिं नीतम् । मोक्षविषये तु प्रायः सर्वेषां
दर्शनप्रस्थानानां सिद्धान्तान् संगृह्य स्वीयमतिविस्तृतमध्ययन-
माविरकार्षीत् । व्याकरणदर्शनस्य पदार्थानां तस्य च
दर्शनचूडामणेर्मोक्षोपायत्वस्य यथान्यायं विस्तरो विन्यस्तो न
दृश्यते । मन्ये यदपरस्मिन् कस्मिंश्चिन्नबन्धे प्राज्ञोऽयं
महात्मा तस्यापि दर्शनस्य सरलया रीत्या तथा प्रतिपादनाय
यतिष्यते यथा शास्त्रसंस्काररहिता अपि जनास्तज्ज्ञेयासुरिति ।
भगवान् विश्वनाथः प्रार्थ्यते यद्रामानन्दयतेरियं
कृतिराचन्द्रतारकं विदुषां विविदिषूणां च महत उपकाराय
राजेततरामिति ।

काशी

रामप्रसाद त्रिपाठी

माघशुक्लैकादशी २०४८॥

व्याकरण-योग-तन्त्रागमविभागाध्यक्षचरो
वेदवेदाङ्गसंकायाध्यक्षचरश्च
सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसेयस्य

समीक्षा

जीवः खलु परमात्मांशः परमात्मत्वमश्नुते ।
 देहस्तावदुपचयापचयक्षयनाशवान् प्रकृत्यंशो विकारमुपैति । उभयोर्नीरक्षीर-
 वन्मिलितयोरैक्यमज्ञानविमृष्टैर्न पार्यते विवेक्तुम् । पूर्वजन्मवसनावशेषाद्
 रागद्वेषादिद्वन्द्वनिगृहीतो जीवात्मा जानन्नजानन्नपि नर्तनाय विवशीभवति ।
 शुक्देवसदृशो वीतरागो मुनिरपि प्रवृत्तिसंशयवैधुर्यभाङ् नासीत्, का नाम
 कथाऽन्येषां मायाविमोहविमुग्धानां साधारणानां यथाजातानाम्

निस्स्वस्य स्वत्वविगमचिन्ताचक्रापीडितत्वं, निवृत्तिमार्गसवलम्ब्य
 ब्रह्मनिष्ठस्य निश्शङ्कस्वान्तनिशान्तत्वं चेत् किं चित्रम् ? स्वत्वसंजुष्टतायामपि
 स्वत्वविगमचिन्तावैकल्यम्, प्रवृत्तिमार्गसवलम्ब्य निश्शङ्कं
 राज्यभारधुरमावहमानस्य जनकस्य स्वत्वादिविगमचिन्ताचक्रविमुक्तस्य
 विदेहत्वमेव वीतरागाणां तपस्विप्रमुखाणामासीदाश्चर्यविषयः । प्रशासत्यपि
 मायापरिकलिते जगति समवस्थितेऽपि तस्मिन् जनके कालुष्यकलङ्कलाञ्छनवैकल्यं
 साधयति तदीयकर्मणां ब्रह्मस्थितिं सङ्गराहित्यञ्चेति निर्लेपात् तद्विदेहत्वं
 प्रतिपद्यते । वीतरागो मुनिश्श्रीः शुक्देवोऽपि सप्रणिपातं प्रतिशुश्रुवे
 तदन्तेवासित्वम् । राजविद्यात्वेनेदं दर्शनं स्मर्यते स्म ।

कीदृश आसीत् तादृशस्य विद्याविशेषविभूषितस्य जनकस्य दर्शनविशेष
 इति निकामं जिज्ञासाविषयः संस्पृशति चिराज्जिज्ञासूनामन्तःकरणानि । यथाऽहं
 वेद्मि, नैतावच्चिरं यावदेतादृशमनुसन्धानकार्यं मददृष्टिपथमुपेतम् । जनकजनुषा
 समलङ्घितेनेपालदेशवास्तव्यैः श्रीमदभी रामानन्दयतिवर्यैर्दर्शनस्याविचयने तावन्नूनं
 भूयान् श्रमोऽनुष्ठितः । विदेहसिद्धान्तस्य समीक्षात्मकमध्ययनमिति
 गवेषणप्रबन्धेन विद्वज्जनाः प्रीणिता जिज्ञासुजनाश्च भृशमुपकृता भवेयुरिति ध्रुवं
 प्रत्येति ।

माघशुक्लद्वितीयायां
 वै. २०४८

भागीरथप्रसादत्रिपाठी “बागीशः शास्त्री”
 निर्देशकः
 अनुसन्धानसंस्थानम्
 सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयो, वाराणसी

सम्पत्तिः

श्रीरामानन्दगिरिस्वामिना “राजर्षेर्जनकस्य विदेहसिद्धान्तस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्” इति शीर्षकमवलम्ब्य लिखितमिमं विश्लेषणात्मकं शोधप्रबन्धं त्रिभुवनविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृताध्ययनसंस्थानेन विधिवदङ्गीकृत्य शोधकर्ता विद्यावारिध्युपाधिनासमलङ्कृतः । सोऽयं शोधप्रबन्धः सुपरिष्कृतो “जनकदर्शनम्” इति समुचितनाम्ना प्रकाश्यत इति परमप्रमोदावहो विषयः । मौलिकतां सुबोधशैलीञ्चासमाश्रित्य महता परिश्रमेणाऽऽलिखितोऽयं दर्शनात्मको ग्रन्थो गौणमुख्यविषयाणां रुचिकरपद्धत्या तत्त्वविचार-साधना-जीवनमुक्ति-विदेहमुक्ति-विदेहसिद्धान्तादिविमर्शसनाथो जीवनं सुजीवनं विधातुं प्रेरयतीत्यत्र न कोऽपि शङ्कावसरः ।

श्रुतिस्मृतिपुरणादिषु प्रसिद्धस्य जनकस्य दर्शनं यथावदत्र प्रकाशितं वर्तते । बृहदारण्यकोपनिषदि (४-२-४) जनकमुपदिशता याज्ञवल्क्येन “अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति समुद्घोषितम् । जनको वैदेहोऽपि “अभयं त्वा गच्छताद् याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्तभयं वेदयसे” इति । विदेहराज्ये विज्ञानी जनकः परमात्मतत्त्वरतोऽनासक्तदृष्ट्या राज्यं कुर्वन्नपि हर्षविषादादिशून्योऽहंताम-मतारहितो विदेहमुक्त आसिदिति विश्वविख्यातो महादार्शनिको महाकविः श्रीहर्षः खण्डनखण्डखाद्ये प्रकटयति ।

“तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।

आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥ इति ।

इदन्तु निश्चितं यज्जनकः सदा ब्रह्मभावेनास्थितः सन् प्रजापालनकार्यं समुचितरूपेणासक्तिराहित्येन कृतवानिति । अतोऽनेके महर्षयोऽपि ज्ञानचर्चां विधातुं तथाऽनासक्तब्रह्मयोगं प्राप्तुं तत्समीपे जनको जनक इति समुच्चार्य धावन्ति स्मेति श्रूयते ।

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि सर्वोपनिषत्सारप्रकाशकेन भगवता श्रीकृष्णेन कथितम्-कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इति ।

अत्र भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः समुद्घोषयन्ति स्वकीयभाष्ये यद् “यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहासंन्यस्य एव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः” इति ।

पुनश्च भगवान् यदुनन्दनश्चतुर्थाध्याय उक्तवान्-
कर्मण्यकर्म यः पश्येद्”

अर्थात् कर्मण्यपि कर्माभावं यः पश्येत् स निष्कामकर्मयोगीति ।
 भगवत्पूज्यपादश्रीशङ्कराचार्यैः स्वात्मप्रकाशिकायां समुद्घोषितं यद्-
 राज्यं करोतु विज्ञानी भिक्षामटतु निर्भयः ।
 दोषैर्न लिप्यते शुद्धः पद्मपत्रमिवांभसा ॥ इति ।

पुनश्च सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे श्रीमच्छङ्कराचार्येण विदेहमुक्तस्य
 लक्षणमुक्तं यद्-

“जीवात्मेति परात्मेति सर्वचिन्तायिवर्जितः ।

सर्वसङ्कल्पहीनात्मा विदेहो मुक्त एव सः ॥ इति ।

ब्रह्मसूत्रेऽपि श्रीभगवता व्यासेन सूत्रितं यद् तदधिगम
 उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इति, पुनश्च भोगेन त्वितरे
 क्षपयित्वा संपद्यते इति च । पुनश्च बृहदारण्यकोपनिषदि श्रूयते यद्- “योऽकामो
 निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
 ब्रह्माप्येति” इति ।

अस्य शाङ्करभाष्ये समुद्घोषितं यत् “तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 न शरीरपातोत्तरकालम्” इति । अतः सदेहोऽपि जनको विदेह एव ज्ञानदृष्ट्या
 तथा नृपदृष्ट्या विदेहराज्याधिपतिरिति । एवञ्च जीवन्मुक्तये वा विदेहमुक्तये
 संन्यासस्याऽनिवार्यता वारिता । देहत्रयभावनाराहित्येनानासक्त्या च
 लक्ष्यस्थितिर्भवतीति समेषामाश्रमिणां शुद्धमार्गप्रदर्शको जनकः सिद्धः । जनकस्य
 विदेहसिद्धान्तेन न केवलं नेपालस्य गौरवं परं शाश्वतस्थाऽसङ्गजीवनस्य च
 प्रयोजनं सामयिकोपयोगिरूपेण प्रसाधितम् । अत इदं “जनकदर्शनम्” प्रकाशन
 आयातिवति हार्दिकी सम्मतिं प्रयच्छन् तत्त्वज्ञं श्रीजनकं प्रणम्यात्रैव विरमासि किं
 बहुना ।

वि. सं. २०४८ महाशिवरात्रिः

त्रिदुषां वशंवदः

गोपालनिधि तिवारी, वेदान्ताचार्य. एम्. ए.

कृतज्ञताज्ञापनम्

त्रिभुवनविश्वविद्यालयसंस्कृताध्ययनसंस्थाने विद्यावारिध्युपाध्ये २०४१ तमे वैक्रमाब्दे “राजर्षेर्जनकस्य विदेहसिद्धान्तस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्” इति शीर्षकमाधृत्य प्रस्तुतोऽयं शोधप्रबन्धोऽद्यत्वे “श्री ५ महेन्द्ररत्नग्रन्थमालायां” प्रकाश्यत इति हर्षातिरेकः ।

शोधसामग्रीसंकलनप्रभृतिग्रन्थनिष्पत्तिपर्यन्तं येषां यतीनां कृपैव मम शश्वलं समभूतान् श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधिपान् श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठान्महेशानन्दगिरिपूज्यपादान्, श्रीनिरञ्जनपीठाधीश्वरानाचार्यमहामण्डलेश्वरान्यतीन्द्रकृष्णानन्दगिरिपूज्यपादान्, उदासीनसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षान्दर्शनकाननपञ्चास्थान् ब्रह्मनिष्ठान् स्वामिश्री-योगीन्द्रानन्दपूज्यपादान्, प्रकाशसंन्यासाश्रमाध्यक्षान्यायवेदान्ताचार्यान् स्वामिश्री-त्रिवेणीपुरीपूज्यपादान्, हथियारामठस्थान्विरक्तशिरोमणीन् गुरुन् कृष्णानन्दपुरी-महाभागान्, श्रीदक्षिणामूर्तिमठस्थान्वेदान्तशास्त्रमर्मज्ञान् स्वामिश्रीस्वयम्प्रकाश-गिरिमहाभागानन्याश्च पूज्यचरणान्नामं नामं हार्दिकीं कृतज्ञतां कलये ।

प्रस्तुतशोधकर्मणि निर्देशकत्वमावहतां वाल्मीकिविद्यापीठवेदान्तशिक्षण-समितेरध्यक्षचराणां श्रीगोपालनिधितिवारीयहोदयानां, अत्र प्रेरणादातृणामु-दासीनसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायविभागाध्यक्षचराणां डा. श्री गिरिधारीभट्टराई-महोदयानां शोधपरिष्कारे गभीरविचारप्रदातृणां न्यायवेदान्ताचार्याणां डा. श्री दीर्घराजधिमिरेमहोदयानाञ्च हार्दिकीं कृतज्ञताभावहासि । एवं पं. शैरवप्रसादवस्ताकोटीमहोदयानां वेदान्तचर्चापि नैव शक्यात्र विस्मर्तुम् ।

ग्रन्थप्रकाशने समुत्सुकाः प्रेरकाश्च महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयपदाधिकारिणो भृशं धन्यवादाहर्हाः । तथैव प्रमुद्रणसंशोधनकर्तारः पं विष्णुप्रसाद न्यौपानेमहोदयाश्च धन्यावादाहर्हाः । शोधग्रन्थसम्पादने नैकविद्यसहयोगप्रदातारः प्रेष्ठाः शिष्याः स्थानेश्वर तिमिलिसना, काशीनाथ न्यौपाने, दिवाकर आचार्यौ गोविन्द अर्यालश्च शुभाशीर्वादभाजः ।

एवं भगवत्या गुह्येश्वर्या भगवतः श्रीपशुपतेश्चाहेतुक्या कृपया अमलात्मनां महात्मनां शुभाशिषा, भात्सर्यरहितानां विदुषाञ्च सहयोगेन ग्रन्थोऽयं पूर्णताङ्गतः । तेषामेव शुभकायनयास्ति चायं प्रकाशपथन्नीयमानः । स्याल्लाभो जिज्ञासूनां यद्यनेन तदैव भवेन्मम मनःप्रभोदः ।

अन्ते च-

आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्थूलान्पि ।
न हि सद्ब्रह्मनां गच्छन् स्थलितेष्वप्यपोद्यते ॥
इति भट्टकुमारिलोक्तिमनुसरन्नैवविरमामि ।

महाशिवरात्रि : २०४८

विदुषां वशंवदः
स्वामी रामानन्दगिरिः
प्रकाश-संन्यास आश्रमः काठमाडौं

सङ्केतसूची

अ. गी.
अग्नि.
अत्रि.
अथर्व.
अद्भुत.
अद्वैत.
अध्यात्म.
अध्यात्मो.
अनु. प्र.
अन्न.
अभि.
अ. ल. च.
अ. सं.
अहि.
ई. गी.
ईशा.
उ. सा.
ऋ.
ऐत.
कठो.
का.
कुला.
कूर्म.
केनो.
कैव.
ग. पु.
गी.
गी. र.
गी. शा. भा.
छा.

अष्टावक्रगीता
अग्निपुराणम्
अत्रिसंहिता
अथर्ववेदसंहिता
अद्भुतरामायणम्
अद्वैतसिद्धिः
अध्यात्मरामायणम्
अध्यात्मोपनिषद्
अनुभूतिप्रकाशः
अन्तर्पूर्णोपनिषद्
अभिधर्मकोषः
अद्वैतसिद्धिलघुचन्द्रिका
अर्थसंग्रहः
अहिर्बुध्नसंहिता
ईश्वरगीता
ईशावास्योपनिषद्
उपदेशसाहस्री
ऋग्वेदसंहिता
ऐतरेयोपनिषद्
कठोपनिषद्
कारिकावली
कुलार्णवतन्त्रम्
कूर्मपुराणम्
केनोपनिषद्
कैवल्योपनिषद्
गरुडपुराणम्
श्रीमद्भगवद्गीता
गीतारहस्यम्
गीताशाङ्करभाष्यम्
छान्दोग्योपनिषद्

जाबालो.
 जै. ब्रा.
 तत्त्वार्थ.
 तै. ब्रा.
 त्रि. र. ज्ञा.
 दक्ष.
 दे. भा.
 द्र.
 ना. पु.
 ना. सू.
 नार. सू.
 नि.
 निरा.
 नीति.
 नृ. उ. ता.
 नृ. पू. ता.
 नै. सि.
 न्या. सू.
 पं. द.
 पद्म.
 पाशु.
 पैङ्ग.
 प्र.
 प्र. रत्ना.
 बृ.
 बृ. वा.
 बृ. वि.
 ब्र. वै.
 ब्रह्म., प्रकृति.
 ब्र. सू.

जाबालोपनिषद्
 जैमिनिब्राह्मणम्
 तत्त्वार्थसूत्रम्
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डः
 दक्षस्मृतिः
 देवीभागवतम्
 द्रष्टव्यम्
 नारदीयपुराणम्
 नासदीयसूक्तम्
 नारदभक्तिसूत्रम्
 निरुक्तम्
 निरालम्बोपनिषद्
 नीतिशतकम्
 नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषद्
 नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद्
 नैष्कर्म्यसिद्धिः
 न्यायसूत्रम्
 पञ्चदशी
 पद्मपुराणम्
 पाशुपतसूत्रम्
 पैङ्गलोपनिषद्
 प्रश्नोपनिषद्
 प्रमेयरत्नावली
 बृहदारण्यकोपनिषद्
 बृहदारण्यकवार्तिकम्
 बृहद्विष्णुपुराणम्
 ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
 ब्रह्मखण्डः, प्रकृतिखण्डः
 ब्रह्मसूत्रम्

ब्र. सू. शा. भा.
 भा.
 म. भा.
 मनु.
 महाना.
 महिम्न.
 महो.
 मा.
 मा. का.
 माध्व.
 मी. प.
 मी. सू. शाब.
 मु.
 यतीन्द्र.
 याज्ञ.
 योगतत्त्व.
 यो. वा. उपशम.

 यो. सू. भोज.
 रघु.
 राम.
 लघुयो. वा.
 लिङ्ग.
 वराहो.
 वा. रा.
 वि. पु.
 वि. चू.
 वि. धर्मो.
 विव. प्र.
 वे. सा.
 वै. सू.
 शतपथ.
 शाकु.
 शा. दी.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
 श्रीमद्भागवतम्
 महाभारतम्
 मनुस्मृतिः
 महानारायणोपनिषद्
 महिम्नस्तवः
 महोपनिषद्
 माण्डूक्योपनिषद्
 साध्यमिककारिका
 साध्वसिद्धान्तसारसंग्रहः
 मीमांसापरिभाषा
 मीमांसासूत्रम् शाबरभाष्यम्
 मुण्डकोपनिषद्
 यतीन्द्रमतदीपिका
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 योगतत्त्वोपनिषद्
 योगवाशिष्ठम्
 उपशमप्रकरणम्
 योगसूत्रम् भोजवृत्तिः
 रघुवंशमहाकाव्यम्
 रामगीता
 लघुयोगवासिष्ठम्
 लिङ्गपुराणम्
 वराहोपनिषद्
 वाल्मीकिरामायणम्
 विष्णुपुराणम्
 विवेकचूडामणिः
 विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
 विवरणप्रमेयसंग्रहः
 वेदान्तसारः
 वैशेषिकसूत्रम्
 शतपथब्राह्मणम्
 अभिज्ञानशाकुन्तलम्
 शास्त्रदीपिका

शा. सू.
 शिव.
 शु. यजु.
 शुद्धा.
 श्वेता.
 षट्त्रिंशत्.
 ष. स.
 सं. शा.
 सर्वद.
 सर्वसा.
 सर्ववे. सं.
 सां. कौ.
 सां. सू.
 साम.
 सि. वि.
 सीतो.
 सुबो. भाग.
 सू. सं.
 स्कन्द. काशी.
 स्वात्म.

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्
 शिवपुराणम्
 शुक्लयजुर्वेदसंहिता
 शुद्धाद्वैतमार्तण्डः
 श्वेताश्वतरोपनिषद्
 षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहः
 षड्दर्शनसमुच्चयः
 संक्षेपशारीरकम्
 सर्वदर्शनसंग्रहः
 सर्वसारोपनिषद्
 सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः
 सांख्यतत्त्वकौमुदी
 सांख्यसूत्रम्
 सामवेदसंहिता
 सिद्धान्तबिन्दुः
 सीतोपनिषद्
 सुबोधिनीभागवतम्
 सूतसंहिता
 स्कन्दपुराणम् काशीखण्डः
 स्वात्मप्रकाशिका

विषयसूची

सम्मतयः	I - X
संकेतसूची	XII - XV
<u>पूर्वपीठिका</u>	1 - 21
<u>विषयप्रवेशाध्यायः</u>	22 - 51
विषयप्रवेशः	22
पदार्थनिरूपणम्	25
विदेहसिद्धान्तस्य तत्त्वदर्शनम्	37
विदेहसिद्धान्तस्याचारदर्शनम्	39
आक्षेपसमाधानम्	45
<u>तत्त्वविचाराध्यायः</u>	52 - 146
तत्त्वविचारः	52
विदेहसिद्धान्ते तत्त्वजिज्ञासा	60
शास्त्रेषु तत्त्वैकत्वनिश्चयः	60
- संहितासु	60
- उपनिषत्सु	63
- गीतायाम्	79
- भारते	80
- पुराणेषु	81
- रामायणेषु	86
- आगमेषु	87
जनकदर्शनस्य स्वातन्त्र्ये विचारः	89
दृक्स्वरूपविवेचनम्	93
दृश्यस्वरूपविवेचनम्	101
विचारे न्यायोपादेयता	106
जनकदर्शनेतरदर्शनसमीक्षा	107
शास्त्रतात्पर्यनिर्णयः	141
विदेहसिद्धान्ते तात्पर्यनिर्णयप्रक्रिया	144
<u>साधनाध्यायः</u>	147
साधनोपादेयता	147
कर्मापासनाद्यवन्तरसाधनविवेचनम्	149
संन्यासचर्चा	164

जनकनिष्ठा	166
उपासनास्वरूपम्	170
भक्तिस्वरूपम्	174
योगस्वरूपम्	181
ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया	193
ज्ञानसाधनानि	201
विदेहसिद्धान्ते ज्ञानस्वरूपम्	206
साधनरहस्यम्	209
मोक्षाध्यायः	211 - 234
मोक्षस्वरूपम्	211
जीवन्मुक्तिः	222
विदेहमुक्तिः	225
कर्ममुक्तिः	228
विदेहसिद्धान्ते मोक्षः	229
उत्तरपीठिका	235 - 238
ग्रन्थविवरणम्	239 - 243

पूर्वपीठिका

करुणावरुणालयो विश्वनियन्ता खलु परमात्मा, अनादिवद्धा जीवा मत्तत्वसाक्षात्कारेण मुच्यासुरिति नानाभेदभिन्नं मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपं देवगन्धर्वमनुष्यक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं प्रपञ्चमजीजनत् । परन्तु दुस्तरणीयविष्णुमायया मोसुह्यामाना विवेकशून्याः प्राणिनो जगतीतले-
Sनादिकालादविद्याकामकर्मभिर्मुहुर्मुहुराहन्यमाना ममाSयं पिता, अयं मे पुत्रः, अयं च नप्ता, इयं मदीया स्त्री, इमे च पशवः अहमेषां स्वामी, क्षयितोऽहमनेन वर्धितोऽहमनेनेत्येवंप्रकारान् मायालक्षणान् बहुविधान् स्वप्नान् दर्शं दर्शं जन्ममृत्युजराव्याधिग्रस्तं दुःखालयं कदलीस्तम्भवन्निःसारमपि संसारं ससारं मत्वा पदार्थेष्विष्टानिष्टभावनयेष्टं प्रेप्सवोऽनिष्टं परिजिहीर्षवो नानाविधानि कर्माण्यारभन्ते, नैकविधानि च कष्टान्यनुबोभुवति । सुखेच्छया सुखाय यतमाना अपि तैरेव यत्नैर्दुःखिनो भवन्ति । उक्तं च-

“कुर्वते कर्म भोगाय कर्मकर्तुञ्च भुञ्जते ।

तद्यां कीटा इवावर्तादावर्तान्तरमाशु ते ।

व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम् ॥”¹ इति ।

यद्यपि यथाविधिरसायनादिसेवन-कामिनीसमागम-नीतिशास्त्राभ्यासमन्त्र-जपयोगानुष्ठानात्मकादिदुःखहानोपायः शास्त्रकारैः शास्त्रेषु निरूपितः तथाप्युक्तोपायैर्दुःखनिवृत्तेरवश्यभावो निवृत्तस्य च दुःखस्य पुनरनुत्पादो नैव संभाव्यते । अतः “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”² “ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति”³ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्जीवपरमात्मनोरभेदसाक्षात्कार एव प्राणिमात्रेण प्रेप्सितस्येष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपस्य मोक्षस्य साक्षादुपाय इति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु जेगीयते ।

उक्तसाक्षात्कारश्च “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”⁴ “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च

1 पं.द. १।३०

2 श्वेता ३।८

3 गी. ४।३९

4 मृ. ४।५।६

सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ५ ॥ "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" ६
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः श्रवणादीनां परिपाकद्वारैव संभवतीति
 मुमुक्षुभिराब्रह्मसाक्षात्कारं व्यापारान्तरं परित्यज्य श्रवणादिष्वेव प्रवर्तितव्यम् ।
 उक्तञ्च -

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ।
 दद्यान्नावसरं किञ्चित् कामादीनां मनागपि ॥ इति ।

इत्थं चोपनिषद्भिः श्रवणं, ब्रह्मसूत्रगीतादिस्मृतिग्रन्थेभ्यो
 मनननिदिध्यासनं च विधेयमिति प्रस्थानत्रय्या एवाध्ययनानुशीलने
 मुमुक्षूणासनित्वायै । प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थानमिति करणव्युत्पत्त्या प्रस्थानञ्चात्र
 मार्ग एव । अत उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रं गीता चेति ब्रह्मसाक्षात्कारस्यामी त्रयो
 मार्गाः । यथा भगवतो नारयणस्य चरणकमलाभ्यां विनिःसृता भगवती गङ्गा
 त्रिपथगामिनी भूत्वा मन्दाकिनीरूपेण स्वर्गं, भोगवतीरूपेण पातालं,
 भागीरथीरूपेण भूमण्डलं चेति त्रीनपि लोकान् पुनाति, तथैवादौ
 दक्षिणामूर्तिस्वरूपेण भगवता सदाशिवेन सनकादीनुद्दिश्य समुपदिष्टा
 वेदान्तविद्या उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रं गीता चेति धारात्रयरूपेण तत्त्वबुभूत्सूनां
 मुमुक्षूणां तापत्रयं शमयन्त्यनादिकालादस्मिन् भूमण्डले प्रवाहिता वर्तते इति
 वैदिकमार्गानुयायिनां कृते महद् गौरवास्पदं खल्वेतत् ।

तत्र विशेषतः गृह्यकालीपशुपतिभ्यां संरक्षिते हिन्दुराष्ट्रे नेपाले
 ब्रह्मविद्यायाः प्रचारप्रसारौ प्राचीनकालादेव वर्तते इति नेपालराष्ट्रविभूतेः
 राजर्षेर्जनकस्य ज्ञाननिष्ठयाऽवगम्यते । तदानीन्तस्या राजधानी इदानीं
 नेपालराज्यान्तर्गतं जनकपुरं बभूव । असौ च राजर्षिस्तस्मादेव
 नगराल्लोकसंग्रहार्थं कर्मानुष्ठानमपरित्यज्यैव विश्वस्मिन् ज्ञानालोकं
 प्रसारयामास । अतस्तदानीं जनकराजधान्यां "कुम्भकारोऽपि पण्डितः" इति
 लोकोक्तिः प्रसिद्धा समजायत । शुकसदृशा अष्टावक्रसदृशाश्च वैराग्यस्य
 पराकाष्ठां प्राप्ता महाज्ञानिनस्तस्य प्रासादं ज्ञानचर्यां विधातुं व्रजन्ति स्म ।
 वशिष्ठयाज्ञवल्क्यपराशरपञ्चशिखादयस्तु तस्य ज्ञानप्रदातार आचार्या एव
 बभूवुः ।

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु जनकदर्शनस्य सिद्धान्तभूतान्यनेकानि सूत्राणि
 समुपलभ्यन्ते यैर्जनकस्य दार्शनिकसिद्धान्तो निर्धार्यते । तानि च सूत्राणि यथा -

५ मानवोप. पु. IV 2

६ ब्र.सू. ४।१।१

जनकं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम्-“अभयं वै जनक । प्राप्तोऽसि” ।⁷
जनकविषये युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योक्तिः-

“स तु ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदम् ॥
उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः ॥⁸

शुको जनकं ब्रूते -

“पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मविशारदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥
तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥⁹

पुनर्भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति जनकमालक्ष्य प्राह-

संन्यासफलिकः कश्चिद् बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति स्मृतः ॥
स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतश्रमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुकृत्तमाम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥¹⁰

भगवद्वचनम्-

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥¹¹ इति

व्यासश्च शुकं जनकसमक्षं गन्तुं प्रेरयति -

“न चेन्मनसि ते शान्तिर्वचसा मम सुव्रत ।
गच्छ त्वं मिथिलां पुत्र पालितां जनकेन ह ॥
स ते मोहं महाभाग नाशयिष्यति भूपतिः ।

7 वृ. ४।२।४

8 म. भा. शा. ३२५।५-६

9 म. भा. शा. ३२६।१०-११

10 म. भा. शा. ३२०।४-६

11 गी ३।३०

जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः ॥¹²

जनकविषये तापस्या अष्टावक्रं प्रत्युक्तिः-

“ब्रजाम्यहं त्वया चैतन्न विज्ञातं सकृच्छ्रुते ।
बोधयिष्यति त्वामेष राजा बुद्धिमतां वरः ।
पृच्छ भूयः संशयन्ते सर्वं छेत्स्यति वै नृपः ॥¹³

जनकः स्वस्य दार्शनिकत्वं स्वमुखेनैव प्रख्यापयन्नाह सुलभा-
“यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्ताऽस्ति मोक्षं तमपि मे श्रृणु ॥¹⁴ इति ।
अत्र वैशेषिकं मोक्षविषयकमित्यर्थः ।

पुनर्जनकः स्वस्य ज्ञानदादर्यं प्रतिपादयति -

“यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्याऽपि यस्तक्षेत् समावेतावुभौ मम ॥
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसंगः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥¹⁵ इति ।

ब्रह्मसात्कारवान् जनकः स्वानुभवं प्रकटयन्नाह-
यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।
अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किञ्चन ॥¹⁶ इति ।

आत्मनोऽज्ञानादेव जगतः प्रतीतिः-

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद् भासते नहि ॥¹⁷

अज्ञानाज्जगत्प्रतीतौ दृष्टान्तश्च-

“अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।

12 दे. भा. १।१७।४५-४६

13 त्रि. र. ज्ञा. १५।९९-१००

14 म. भा. शा. ३२०।२३

15 म. भा. शा. ३२०।३६-३७

16 अ. गी. २।२१

17 अ. गी. २।२६

रूपं शुक्तौ फणी रज्ज्वौ वारि सूर्यकरे यथा ॥¹⁸

जगतो विलयमपि स्वस्मिन्नेवाह-

“मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।

मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥”¹⁹ इति ।

“जनको दृग्दृश्ययोः स्वरूपमेवमाह -

वेद्यमेवं न वित्तिः स्यात् स्वतो यन्न प्रकाशते ।

वित्तिरन्या यया वेद्यं वेद्यते न स्वतः क्वचित् ॥

वेद्यं विभिन्नरूपं वै वित्त्यैन विद्यते खलु ।

तत्तद्रूपविभेदेन वित्तिर्नो भिद्यते क्वचित् ॥

भेदो हि वेद्यधर्मः स्यान्न वित्तिं संस्पृशेत् क्वचित् ।

यत आकारभेदो हि वेद्यपक्षे विभासते ॥

पश्य वेद्यं पृथक्कृत्य बुद्धयाकारविवर्जितम् ।

विम्बानुकृतिरादर्शो यद्वत् तद्वदियं चितिः ॥²⁰

उक्तप्रकारेण भगवदवताराभ्यां श्रीकृष्णकृष्णद्वैपायनाभ्यामन्यैश्च प्रामाणिकैराचार्यैर्विद्वद्भिश्च विभिन्नचर्चासु निष्कामकर्मयोगविषये ज्ञानयोगविषये च बहुभिः प्रकारैः प्रशंसितस्य राजर्षेर्जनकस्य स्वतन्त्रं किमपि दर्शनं नासीदिति न कथमपि वक्तुं शक्यम् ।

पुराणादिषु अवलोदयमानेषु बहवो विचारा एतादृशा दृष्टिपथं समायान्ति, यादृशा प्रसिद्धेषु दर्शनेषु साकल्येन स्वारस्येन नान्तर्भवन्ति, तादृशानां विचाराणां यद्यपि तत्त्वसंख्याव्यवस्थापनं सरलं न विद्यते न वा तद्विचारप्रकाशकानां तथा व्यवस्थापनं विवक्षितं लक्ष्यते, तथाऽपि आत्मबोधादिविषयाणां ते विचारा बहूपकुर्वन्तो दृश्यन्ते । तस्मात् तेषां कैश्चन संग्रहैर्भाव्यं यत्र ते सारल्येन बोधनीयप्रकारेण उपलभ्येरन् एतन्मनीषया अस्माभिरुपनिषदितिहासपुराणेषु विकीर्णानि तानि वचनानि एकत्रीकृत्य क्रमेण प्रस्तुतानि यानि मिथिलाधिपेन विदेहेन महाराजेन श्रीमज्जनकेन उक्तानि तद्वचनोपोद्बलकानि च तत्सम्बद्धैश्चान्यैः कथितानि । तेषामेव वचनानामुहापोहाभ्यां या विचारसरणिर्निश्चीयते सैव जनकदर्शनमिति नाम्ना व्यवहर्तव्यम् । इदं च दर्शनं यद्यपि औपनिषददर्शनान्नातीव भिद्यते तथापि तत्र तत्र भेदाः प्रतीयन्त एव इति

18 अ.गी. २।२९

19 अ.गी. २।२८

20 त्रि.र.जा. १६।१६-२०

दर्शनान्तरत्वं वा प्रस्थानविशेषत्वं वास्य स्वीकार्यमेव । विचार्यमाणस्यास्य जनकदर्शनस्य उद्भावयिता राजर्षिर्जनकः श्रुतिषु स्मृतिषु लब्धकीर्तिः । तस्य वंशदेशकालसिद्धान्ता यथाक्रमं प्रदर्श्यन्ते ।

जनकवंशपरिचयः

राजर्षिर्जनकपदेन बृहदारण्यकोपनिषदि चर्चितो याज्ञवल्क्यमसमकालिको दार्शनिकप्रवरो जनकः तत्सिद्धान्तानुयायिनः तद्वंशजाश्चान्येऽपि राजर्षयो जनका गृहीतव्याः । यतो राजर्षिर्जनको न केवलमेक एवापितु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा बहवो जनका वर्तन्ते । जनकाः खलु सूर्यवंशेऽभूवन् । इक्ष्वाकुः सूर्यवंशी राजाऽभवत् । तस्यैव विकुक्षिनिमिदण्डकादयः पुत्रा अभूवन् । तेषु निमिरन्यतमः । तद्यथा -

“तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ।²¹

श्रीमद्देवीभागवतेऽपि-

“तस्यपुत्रशतं चासीत् ज्येष्ठो विकुक्षिरात्मवान् । इति ।

उक्तप्रमाणेन सिध्यति यद्विष्वाकोः शतं पुत्रा आसन् । तेषु निमिरपि एक आसीदिति । अत एवोक्तम् -

“निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृत्तर्त्विजम् ।

आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्म्यहम्”²² इति ।

अत्र इयं कथा श्रूयते - निमिः सत्रमारभत । तदर्थं स स्वकीयं पुरोहितं वसिष्ठमृत्विजमवृत् । वसिष्ठोऽपि आह “अहं शक्रेण प्राग्वृतः । अतस्तं यज्ञं निर्वर्त्य आगमिष्यामि, तावन्मां प्रतिपालय । निमिस्तदानीं तूष्णीमासति । वसिष्ठ इन्द्रस्य मुखं सम्पादयितुं जगाम । पश्चान्निमिरपि अचिन्तयद् यदिदं विश्वं चलं वर्तते । न ज्ञायते पश्चात् किं भविष्यति इति विचार्यापरैः ऋत्विग्भिः सत्रमारभत । पश्चात् स्वर्लोकाद् यज्ञं समाप्य वसिष्ठोऽपि समागतवान् । शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य वसिष्ठो निमिमित्थमशपत् - भो निमे ! पण्डितमानी त्वं मम आज्ञामुल्लङ्घ्य त्वयाऽन्यैः ऋत्विग्भिर्भ्यागः समारब्धः, अतस्तव शरीरं पततु इति वसिष्ठशापादध्यात्मकोविदो निमिः स्वकीयं देहमुत्सर्ज्य तदानीमृषयस्तस्य देहं गन्धवस्तुषु निधाय सत्रसमाप्तिं कृतवन्तः । सत्रसमाप्तौ च ऋषयो देवान् प्रार्थितवन्तः - राज्ञो निमेः शरीरं यथापूर्वं भवतु परन्तु निमिस्तदानीं प्राह-
मा भून्मे देहवन्धनम्” ।

21 भा. ६।६।४

22 भा. ९।१३।१

यतो हि-

“यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।

मज्जन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः ॥

देहं नावरुन्धेऽहं दुःखशोकभयावहम् ।

सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥”²³ इति ।

इत्थं यदा निमिर्देहं न कामितवान् तदा तुष्टा देवा इत्थमब्रूवन् -

“विदेह उर्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् ।

उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥”²⁴

इत्थं च निमिरेव जनकवंशस्य मूलपुरुषः सिध्यति । तस्यैव तत्त्वज्ञानार्थिनः परमभागवतस्य निमेषः सत्रं कविहरिवीतिहोत्रादयः स्वयं गतवन्तः । तद्यथा -

“त एकदा निमेषः सत्रमुपजग्मुर्मृदच्छ्रया ।

वितायमानमृषिभिरजनाभेर्महात्मनः ।²⁵

श्रीवाल्मीकिरामायणे श्रीजानकीविवाहसमये राजा जनको निमिमेव स्वकीयवंशदस्य मूलपुरुषत्वेन वर्णयति । तद्यथा -

“एवं ब्रुवाणो जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥

प्रधाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ।

वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥

राजाऽभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ।

निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥

तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिला येन निर्मिता ।

प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥²⁶ इति ।

उदावसोः पुत्रो नन्दिवर्धनोऽभूत् । तत आरभ्य कुशध्वजपर्यन्तं बहवो राजानस्तस्मिन्नेव निमिवंशेऽभूवन्निति तत्र वर्णितमस्ति ।

23 भा. १।१३।८-१०

24 भा. १।१३।११

25 भा. १।१२।२४

26 वा. रा. १।७।११-४

जनकस्य दैशिकपरिचयः

कोशकारेण विदेहपदव्याख्यावसरे जनकपुरस्यापि चर्चा विहिता । विदेहो मगधदेशस्य पूर्वोत्तरभागे विद्यमान एको देशविशेषः । तस्य राजधानी मिथिलासीत्, यश्चाधुना मधुबन्या उत्तरस्मिन् भागे जेपाले जनकपुर इति नाम्ना प्रसिद्धो वर्तते । अधुना भारते विद्यमानानि सीतामढी, सीताकुण्ड इत्यादिस्थानान्यपि तदा विदेहराज्यान्तर्गतान्येव आसन् ।²⁷

शतपथब्राह्मणे तु पूर्वं जनकपुरस्य भूमिर्नदीनां बाहुल्यादत्यन्तमेव पङ्क्तिः आसीत् । अग्निदेव एव इमां शोषयित्वा निष्पङ्क्तिं चकार । अग्निदेवस्याज्ञां गृहीत्वा माथवरहुगणौ सदानीरायाः पूर्वस्मिन् गत्वोषितवन्तौ । तदा इयं भूमिर्विदेहपदवाच्या तीरभुक्तिपदवाच्या वाऽऽसीत् । अस्यैवापभ्रंशरूपेणाधुनातना जना इमां भूमिं तीरहुत इत्यपि कथयन्ति ।

इत्थञ्च जनकपुरस्य भूमिर्नदीनां बाहुल्यात्पूर्वं पङ्क्तिः आसीत् । यदा च वेदवेदान्तनिष्णाता लोकसंग्रहतत्परास्त्रिकालदर्शिन ऋषयो महर्षयश्चात्रागत्य बहुकालमनवच्छिन्नरूपेण विविधान् यज्ञान् संपादितवन्तः । तदा अस्यां भूमौ शनैः शनैः कठोरता समायातेति ।

बृहद्विष्णुपुराणानुसारेण जनकपुरस्य निवासमात्रेण तन्नामग्रहणमात्रेणापि मानवोऽस्मिन् शरीरे यथाभिलषितं भोगं भुक्त्वा शरीरत्यागानन्तरं मुक्तिञ्च लभते । जनकपुरस्य द्वादशनामानि तत्पठनश्रवणफलञ्च यथा-

“मिथिला तैरभुक्तिश्च वैदेही नैमिकाननम् ।

ज्ञानक्षेत्रं कृपापीठं स्वर्णलाङ्गलपद्धतिः ॥

जानकीजन्मभूमिश्च निरपेक्षा विकल्मषा ।

रामानन्दकरी विश्वभावनी नित्यमंगला ॥

इति द्वादशनामानि यः पठेच्छृणुयादपि ।

संप्राप्नुयाद्ब्रह्मैष्टं भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति ॥”²⁸ इति ।

मनोःपुत्रो निर्मिर्जनकपुरीमागत्य विविधान् यज्ञाननुष्ठाय तत्रत्यानां, ऋषीणां मुनीनां च दर्शनं लब्ध्वा स्वात्मानं धन्यं कृतार्थञ्च मेने । तस्यैव पुत्रो मिथिनामा नृपः स्वकीयबाहुबलेनात्र नगरीं संस्थापितवान् । तद्यथा-

27 द्रष्टव्यं वा.शि. आप्टे- संस्कृत हिन्दी कोश पृ. १२०५

28 वृ.वि.पु. २।२।२४

अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमः कुमारः समजायतः ॥

जन्मना जनकः सोऽभूद् वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥²⁹ इति ।

अत एव एतन्नगरं मिथिला इति नाम्ना जगति प्रसिद्धिं जगाम ।
“मिथिला” शब्दस्य व्युत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे यथा-मथ्यन्ते शत्रवो यस्यामिति
मिथिला । मिथिलापुर्या निर्माणकरणान्मिथेर्नामान्तरं जनक इत्यपि । मिथिला
नगरी च जनकानां राजधानी । ते च गृहे स्थिताः सन्तोऽपि
योगीश्वराणामनुग्रहेण ज्ञानं संप्राप्य जीवन्मुक्ता अभूवन् । तद्यथा-
एते वै मिथिलाराजन्तात्मविद्या विशारदाः ।
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥³⁰

जनकस्य कालिकपरिचयः :

उपर्युक्ते लोकशास्त्रप्रथिते पुण्यतमे जनकपुरे राजर्षयो जनकाः कस्मिन्
कालेऽभूवन्ति कालजिज्ञासायामत्रोच्यते । मर्यादापुरुषोत्तमस्य भगवतः
श्रीरामचन्द्रस्य अवतारश्चतुर्विंशतितमे वैवस्वतमन्वन्तरे त्रेतायुगेऽभूत् इति
स्मर्यते । जगज्जनन्याः श्रीसीताया जनकः सीरध्वजोऽपि तदानीमेव अभूत् । असौ
निमिकुलावतंशेषु जनकेषु द्वाविंशो जनक आसीत् । अतः प्राच्यया दृष्ट्या
सीरध्वजोऽपीदानीन्तन एव सिध्यति । तथैव अन्येषां जनकानामपि
कालोऽवगन्तव्यः ।

इतिहासपुराणदृष्ट्या निमिकुलावतंशानां जनकानां मध्ये केषांचित् कालो
वैवस्वतमन्वन्तरस्य सत्ययुगे केषांचित् त्रेतायुगेऽपरेषां द्वापरे च सिध्यति । यतो
हि वैवस्वतस्य मनोः पुत्र इक्ष्वाकुस्तस्य बहुषु पुत्रेषु निमिरन्यतमः । निमः
सन्ततय एव जनकपदेनोच्यन्ते । अतो जनकानां कालः वैवस्वतमन्वन्तरस्याष्टा-
विंशतिचतुर्युगेषु केषुचित् सत्यादियुगेषु सिध्यति ।

29 भा. ९।१३।१३

30 भा. ९।१३।२७

विदेहसिद्धान्तस्वरूपम्

विदेहसिद्धान्तपदेन जनकस्य देहभावनाशून्यसिद्धान्त इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । अत्र विदेहसिद्धान्तपदेन देहपातानन्तरं जायमानस्य मुक्त्यात्मकसिद्धान्तस्य ग्रहणं नैव चिकीर्षितम् । यद्यपि शास्त्रेषु इयं प्रसिद्धिर्वर्तते यद् जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मणां क्षये सति शरीरपातानन्तरं या ब्रह्मात्मना स्थितिर्भवति सैव विदेहमुक्तिरित्युच्यते । तथा चोक्तमपि-

“जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनो स्पन्दतामिव ।³¹

तथापि अत्र शीर्षके विदेहपदेन जीवद्दशायामेव जललीनलवणवद् ब्रह्माणि निर्बीजचित्तलयावस्था विवक्ष्यते । तथा चोक्तम्-

“जीवन्मुक्तौ स्वरूपः स्यादरूपोऽदेहमुक्तिगः”³²

अरूपमुक्तिर्नाम ब्रह्माणि निर्बीजचित्तविलयावस्था जललीनलवणवदिति । भगवता भाष्यकारेणापि चित्ते निर्वासने सति जीवद्दशायामेव विदेहमुक्तोः स्थितिर्भवतीति वर्णितं यथा -

“तुर्यावस्थां सप्तभूमिं क्रमात् प्राप्नोति योगिराट् ।

विदेहमुक्तिरेवाऽत्र तुर्यातीतदशोच्यते ॥”³³

अतः शास्त्रप्रमाणत इदं निश्चीयते यद् विदेहमुक्तिपदेन ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मक्षये देहपातानन्तरं ब्रह्मात्मना जायमाना स्थितिरित्येकोऽर्थः । अन्यार्थश्च सत्यपि शरीरे ज्ञानदाढ्यवशाद् देहभावनाशून्या स्थितिः । वैदेहसिद्धान्तस्य मुख्यं लक्ष्यं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण अभयप्राप्तिरेव । अतः “अभयं वै जनक ! प्राप्तोऽसि”³⁴ इति सूत्रं विदेहसिद्धान्तस्य तत्त्वदर्शनात्मकं सूत्रमिति ।

तत्त्वप्राप्तये च धर्माचरणं निष्कासभावनया कर्तव्यम् । राजर्षिणा जनकेन धर्माचरणं क्रियते स्म एव । अतः “जनको ह वै वैदहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे”³⁵ ।

31 महो. २।६३

32 अन्त. ४।१४

33 सर्व वे सं. - ९६४

34 वृ. - ४।२।४

35 वृ. - ३।१।१

इति सूत्रं विदेहसिद्धान्तस्य आचारदर्शनात्मकं सूत्रमिति अतो विदेहसिद्धान्तस्य आचारतत्त्वदर्शनात्मके उभे एव सूत्रे बृहदारण्याकोपनिषदि समुपलभ्येते । अतो विदेहसिद्धान्तः खलु औपनिषदः सिद्धान्त इति ।

ज्ञानद्वारा शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु दुःखरूपेषु जडात्मकेषु पदार्थेषु अहंतां ममतामासक्तिं च परित्यज्य सर्वे भवन्तु सुखिन इत्युदात्तभावं गृहीत्वा लोकसंग्रहार्थं यावज्जीवं निष्कामकर्मयोगानुष्ठानमेव विदेहसिद्धान्तः । विदेहसिद्धान्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकावेव पक्षौ गृहीत्वा प्रचलति । अतोऽयं सिद्धान्तो लोकपरलोकसाधकः सर्वांगपरिपूर्णश्च । अस्मिन् सिद्धान्ते भोगोऽपि योगायते । प्रवृत्तिरपि निवृत्तौ परिणमते । अस्मिन् सिद्धान्ते मुमुक्षुः कर्मसन्यासं विनैव गृहे स्थितोऽपि ज्ञानद्वारा मुक्तो भवितुं शक्नोति । अत एवाह जनकः शुकं प्रति-

गृहस्थाऽश्रमसंस्थोऽपि शान्तः सुमतिरात्मवान् ।
आत्मलाभेन सन्तुष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥
पश्याहं राज्यसंस्थोऽपि जीवन्मुक्तो यथाऽनघ ।
विचरामि यथाकामं न मे किञ्चित् प्रजायते ॥
भुञ्जानो विविधान् भोगान् कुर्वन् कार्याण्यनेकशः ॥
भविष्यामि यथाऽहं त्वं तथा मुक्तो भवाऽनघ ॥³⁶

इत्येवंप्रकारेण देहाध्यासशून्यो जनकः “गुणा गुणेषु वर्तन्त” इति स्मृतिमनुसृत्य सर्वाणि कार्याणि कृत्वाऽपि न किमपि करोति स्म । एतदेव जनकस्य जीवनदर्शनम् । लोक इत्थं दृश्यते यद् यः सांसारिके व्यवहारे रतः स ब्रह्मज्ञानविरतो यश्च ब्रह्मज्ञानरतः स च सांसारिकव्यवहारविरतः । परन्तु राजर्षिर्जनको ब्रह्मज्ञानरतोऽपि सांसारिकं व्यवहारं नैव जहौ । अतो विदेहसिद्धान्तो लोकपरलोकसाधक इति । एवं विश्वस्य सर्वेऽपि शान्तिप्रिया मनुजा विदेहसिद्धान्तानुरूपं जीवनं यापयन्त्विति धियाऽयं सिद्धान्तोऽनुसंहितः ।

विदेहशब्दव्युत्पत्तिः

विदेहशब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्तो वाचस्पत्यकाराः शब्दकल्पद्रुमकाराश्च विगतो देहो यस्य स विदेह इति । विदेहशब्दो जनकाख्ये नृपे तदीये जनपदे च ख्यातः । एवं च विदेहशब्दस्य विशेषणत्वेन बहुवचनव्ययः, यथा विदेहो राजा, विदेहो जनपदः, विदेहो वंशः, विदेहः सिद्धान्तः, विदेहा मुक्तिः, विदेही सीता इत्यादि । राज्ञि विदेहस्य अन्वयो यथा -

“द्रष्टुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं नृपसत्तम ।

कथं तिष्ठति संसारे पद्मपत्रमिवाम्भसि ॥”³⁷

“जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः”³⁸

जनपदे विदेहस्यान्वयो यथा -

“बभौ तमनुगच्छन्ति विदेहाधिपतेः सुता ।”³⁹

येषां प्राणिनां शरीरावयवा भिन्नास्तेषामपि विदेहशब्दप्रयोगो यथा -

“द्विन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः ।

प्राणिनः समदृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥”⁴⁰ इति ।

सिद्धान्तशब्दार्थपरिचयः

शब्दकल्पद्रुमे सिद्धान्तशब्दस्य व्युत्पत्तिरित्थं प्रदर्शिता वर्तते- पूर्वपक्षं निरस्य सिद्धपक्षस्थापनं सिद्धान्तः । अथवा सिद्धः अन्तो यस्मात् सः सिद्धान्त इति । अथवा परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा यो निर्णयः स्थाप्यते स सिद्धान्त इति । स च चतुर्विधः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति ।

वाचस्पत्यकाराश्च - सिद्धो निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणाद्युपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे वाक्यस्तोमे । प्रामाणिकत्वेन अभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये ।

37 दे.भा. १।१६।५२

38 दे.भा. १।१६।४६

39 रघु. १।२।२६

40 म. भा. ३।१६।७२६

पदार्थलक्षणसंग्रहकारा लिखन्ति यत् सिद्धान्तो नाम अबाधितो निश्चयः ।
तत्तच्छास्त्रसिद्धोऽर्थः । वादिप्रतिवादिनिर्णीतोऽर्थः । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः,
पूर्वपक्षकोटिनिरसनपूर्वकस्वीकरणीयकोटिनिर्देश इति ।

जनकस्य प्रेरणास्रोतांसि

कस्यापि मनुष्यस्य जीवनदर्शने जीवनपद्धतौ जीवनसंचालने च त्रीणि
कारणानि भवन्ति जन्मान्तरीयसंस्कारः, वंशपरंपरा, वातावरणम् ।⁴¹ यस्य
मनुष्यस्य संस्काराः शास्त्र विहितकर्मानुष्ठानजन्याः पूर्वजाः कुलीनाः
शुभसंस्कारवन्तः वातावरणं सज्जनसंगत्यात्मकं च स्यात् लोके तस्य
जीवनमतीव महत्त्वपूर्णं मन्यते ।

पूर्वोक्तत्रिवेणीसंयोगात्मकस्य जीवनस्य भगवता शंकराचार्येण
दुर्लभत्वमीश्वरकृपाजन्यत्वं च प्रतिपाद्यते ।
यथा -

“दुर्लभं त्रयमेवैतद् दैवानुग्रहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥⁴²

भगवता योगेश्वरेणापि -

“अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद् हि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ।”⁴³ इति ।

एतादृशो दुर्लभस्त्रिवेणीसंयोगो जनककुल आसीत् । यतो जनककुलस्य
मूलपुरुषो राजा निमिः स्वयं भगवद्भक्तः सत्संगप्रियः निष्कामकर्मयोगी
चासीत् । यस्य सत्रं द्रष्टुं निस्पृहाः कविहरिवीतिहोत्रादयः नवयोगेश्वरा गच्छन्ति
स्म । एतादृशे सिद्धकुले जन्मान्तरीयसंस्कारसम्पन्नाः योगभ्रष्टा योगसिद्ध्यर्थं
जायन्ते । तथा चोक्तमपि -

“शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते”⁴⁴ इति ।

41 ग्रन्थेऽस्मिन् बहुत्र सन्ति प्रयुक्ताः शास्त्रीयग्रन्थेष्वगम्याः केचन शब्दास्तेऽत्र
लोकप्रसिद्धयनुरोधान् किंवा सारल्येन रूढ्यर्थप्रकाशनार्थमेव समर्पिता इति बोद्धव्यम् ।

42 वि.चू. - ३

43 गी. ६।४२

44 गी. ६।११

इत्थं च जनककुलमपि पवित्रं स्वयं जनकाश्च
जन्मान्तरीयशुभसंस्कारसम्पन्ना आसन् । पुनर्वातावरणविषये तु किं वक्तव्यम् ?
यस्य राजधान्यां जनकपुरे जनकप्रासादे वसिष्ठवामदेवगौतम-
याज्ञवल्क्याष्टावक्रसतानन्दादयः, आरुणिगार्गीकहोलार्तभागभुज्यूषस्तादृशश्च
ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मणा निरन्तरं ब्रह्मचर्यां कुर्वन्ति स्म । तेषु श्रेष्ठः
सकलशास्त्रमर्मज्ञः प्रख्यातयशा योगीश्वरो याज्ञवल्क्यो जनकस्य
ब्रह्मतत्त्वोपदेष्टा आसीत् । अतस्तस्मिन् समये अयं जनवादः प्रवृत्त आसीत्
“जनको जनक इति वै जना धावन्ति” ।⁴⁵ अतो जनकराजधान्याः पर्यावरण
लोकोत्तरमासीत् ।

पूर्वोक्तसत्संगतिपूर्णवातावरणप्रभावेण निर्मलान्तःकरणो राजा जनक
एकदा विहर्तुमनाः स्वीयमुपवनं जगाम । तत्र स अलौकिकानां नवसिद्धानां
मुखान्सृतं भिन्नभिन्नमाध्यात्मिकं गीतं श्रुतवान् । तेषामाध्यात्मिकस्य गीतस्य
मननं विधाय जनकः स्वविचारबलेनैव तत्त्वसाक्षात्कारं कृतवान् । यथा -

“स कदाचिन्मधौ मत्ते कोकिलोल्लासशालिनि ।

ययावुपवनं कान्तं नन्दनं वासवो यथा ॥

अथ शुश्राव कस्मिंश्चित् तमालवनगुल्मके ।

सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्रसंगादुदाहृताः ॥

विविक्तवासिनां नित्यं शैलकन्दरचारिणाम् ।

इमा कमलपत्राक्षगीता गीतात्मभावनाः”⁴⁶

नवसिद्धानां मध्ये केषांचित् सिद्धानां गीतं यथा-

“द्रष्टृदृश्यसमायोगात् प्रत्ययानन्दनिश्चयः ।

यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निःस्पन्दं समुपास्महे ॥

संत्यज्य हृद्गुह्येशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।

ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्त्वा हस्तस्थकौस्तुभम् ॥

उत्थिताऽनुत्थितानेतान्निश्चयारीन् पुनः पुनः ।

हन्याद् विवेकदण्डेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् ॥

हस्तं हस्तेन संयोज्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्ण्य च ।

अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥”⁴⁷

45 वृ. २।१।१

46 यो.वा.उ.प.श. प. स. - ८ । ४,५,७,८

47 यो.वा.उ.प.श.म. ८ । ९,१४,१७

अनया रीत्या सिद्धगीतश्रवणानन्तरं स्वविचारबलेन तत्त्वसाक्षात्कारं कृतवतो राज्ञो जनकस्य स्थितिं वर्णयन्नाहवसिष्ठः रामम्-

इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥४८

“भविष्यं नानुसन्धत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।
वर्तमाननिमेषन्तु हसन्नेवानुवर्तते ॥
स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण ।
प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेहया ॥”^{४९}

नेतरयेहया न इतरया ईहया क्रियान्तरेण न इत्यर्थः । इत्थं चोक्तोदाहरणेन जनकविचारधारापरिवर्तने सत्संगत्यात्मके वातावरणे सहकारिकारणरूपेण सत्यपि मूलकारणन्तु तस्यान्तरिकी प्रेरणैवेति निश्चीयते ।

विदेहसिद्धान्तस्य प्रभावक्षेत्रम्

जनकसभायां ब्रह्मर्षिभिर्वसिष्ठवामदेवगौतमयाज्ञवल्क्याष्टावक्रसता-
नन्दादिभिः स्वयंन्यायकोविदैस्तत्त्वदर्शिभि राजर्षिभिर्जनकैश्च निरुपाधिकस्यात्म-
नोऽकर्तृत्वभोक्तृत्वं च निश्चित्य प्रारब्धकर्मवशात् शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभिः
कर्मसु जायमानेष्वपि तेषु कर्मसु तत्तत्कर्मसाधनभूतेषु शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु
अध्यासाभावात् नाहं कर्ता नाहं भोक्ता किन्तु निरुपाधिकं सर्वाधिष्ठानं
ब्रह्मैवाहमस्मीति यः सिद्धान्तः स्थिरीकृतः स एव विदेहसिद्धान्तपदेन
अवगन्तव्यः । अतो विदेहदर्शनं शांकरदर्शनात् प्राचीनतरम् । यतो हि
जनकयाज्ञवल्क्यादय ऋषयो बृहदारण्यकोपनिषदि चर्चिता विद्यन्ते । अतोऽस्य
सिद्धान्तस्य प्रभावस्तत्परवर्तिषु सांख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसादिषु
आस्तिकदर्शनेषु जैनबौद्धादिषु नास्तिकदर्शनेषु अपरेषु आधुनिकेषु दार्शनिकेषु
राजनीतिज्ञेषु च कथंकारं विस्तरं जगाम इत्यत्र किञ्चित् विविच्यते ।
विदेहसिद्धान्त औपनिषदाद्वैतवेदान्तसिद्धान्त एवेति पूर्वमचकथम् । वेदान्तसिद्धान्ते
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वं परिदृश्यमानस्य जगतो मिथ्यात्वं च स्वीक्रियते ।
विदेहसिद्धान्तेऽचितो मिथ्यात्वे प्रतिज्ञाते अचित्सत्यत्ववादिनः चार्वाकन्याय-
वैशेषिकमीमांसासांख्ययोगमतवालम्बिनो दार्शनिकाः पाञ्चरात्रमतावलम्बिनो

४८ यो.वा. उ.प.श.म. ११। १

४९ यो.वा. उ.प.श.म. - १२।१४-१५

वैष्णवाचार्याश्चाचितः सत्यत्वप्रतिरक्षणाय दृढपरिकरा अभूवन् । अतस्ते शिष्यप्रशिष्यपरंपराद्वारा स्वसिद्धान्तस्य संरक्षणाय वेदान्तमतखण्डनाय जागरुकाः सन्तः स्वसिद्धान्तस्य परिपोषकान् विभिन्नान् ग्रन्थान् विरचयाम्बभूवुः । ततश्चाद्वैताचार्या अपि अनेकैर्वादिभिः समुद्भावितान् प्रश्नान् समाधित्सवो विभिन्नाः खलु प्रक्रिया विरचय्य वेदान्तस्य विस्तरंचकुः ।

अस्य औपनिषदवेदान्तसिद्धान्तस्य अत्यन्तमेव परिष्कृतं गौडपादकारिकासूपलभ्यते । गौडपादाचार्यैः स्वकारिकासु समग्रोऽपि वेदान्तसिद्धान्तो घटे सागर इव संगृहीतो बभूव । ततोऽद्वैतमार्तण्डः शंकरावतारो भगवान् शंकराचार्यो जगति दुःखसन्तप्तानां प्राणिनामुद्दिधीष्य प्रस्थानत्रय्यां प्रसन्नगम्भीरं भाष्यं विलिख्य उक्तविदेहसिद्धान्तस्य सुपरिष्कृतं स्वरूपं मुमुक्षूणां समक्षं समानिनाय । ततो भगवत्पादस्य चतुर्भिः शिष्यैः पद्मपादादिभिराचार्यैरस्य विस्तरो व्यधायि । ततो द्वैतसत्यत्ववादिनो वैष्णवा अद्वैतिनां समुत्कर्षं सोढुमशक्नुवन्तोऽचित्सत्यत्वप्रतिपादनायानेकान् ग्रन्थान् विरचयाम्बभूवुः । अद्वैतसिद्धान्तो नैव स्थिरीबभूवेति माध्वसिद्धान्त इति नाम्ना स्वकीयं द्वैतवादं प्रचारयाम्बभूव । तस्मिन्नेव संप्रदाये व्यासतीर्थो न्यायामृतं रचयित्वाऽद्वैतसिद्धान्तं चिखण्डयिषाञ्चकार । तं चाक्षरशः खण्डयितुमद्वैतसिद्धेः प्रादुर्भावः समजनि ।

अपरत्र दर्शनकाननकेशरिणा श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्यं विरचय्य प्राचीनन्यायस्य मूलोत्पाटनं व्यधायि । वेदान्तिभिः “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिबादरायणसूत्रैर्जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्ता ईश्वरः प्रासाधि । यदा औपनिषदाद्वैतवादिनो जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मैवेति प्रतिजज्ञि तदा चार्वाकाः भूतचतुष्टयमेव जगतो मूलकारणम् । तत एव किण्वादिभ्यः मदशक्तिवद् चेतनस्याऽपि उत्पत्तिरिति जडाच्चेतनस्य उत्पत्तिं स्वीचक्रिरे अस्यैव विदेहसिद्धान्तस्य प्रभावात् चार्वाकदर्शनस्य समुत्पत्तिर्बभूव । अपरत्र बौद्धेषु ब्रह्मकारणवादं खण्डयन्तः केचन शून्यवादिनः केचन क्षणिकविज्ञानवादिनः केचन क्षणिकबाह्यार्थप्रत्यक्षवादिनः अपरे केचन क्षणिकबाह्यार्थानुमेयवादिनः । जैनाश्च पुद्गलकारणवादिनोऽभूवन् । दार्शनिके यथा विदेहसिद्धान्तस्य प्रभावो वर्तते तथैव राजनीतिज्ञेषु अस्य प्रभावेण भूतं प्रभावितो लोकमान्यः तिलको गीतायाः कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादि पद्ये निष्कामकर्मयोगस्य चतुःसूत्रीमाविश्चकार ।

विदेहसिद्धान्तस्योपयोगिता

“एको मुनिः कुम्भकुशाग्रहस्तः आम्रस्य मूले सलिलं ददाति ।
आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा ॥

इति न्यायेन विदेहसिद्धान्तपरिज्ञानस्य प्रसिद्धं लाभद्वयं वर्तते । पारमार्थिको लौकिकश्चेति ।

पारमार्थिको लाभः

यस्मिन् सति जीवने परमा शान्तिः अनुत्तमः, सुखलाभः शरीरत्यागानन्तरं च विदेहमुक्तिः संभवति स एवं लाभः परमार्थिको लाभ इति । अथवा संक्षेपेण उच्यमाने दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः परमानन्दस्य च प्राप्तिरेव विदेहसिद्धान्तपरिज्ञानस्य पारमार्थिको लाभः । राजर्षिणा जनकेन आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दः प्राप्त आसीदिति तदीयैरेव वाक्यैरत्र प्रमाणीक्रियते । स्वस्य ज्ञानस्य परीक्षणाय स्वकीयं प्रासादं समागतां सुलभां प्रति राजर्षिर्जनको ज्ञानमेव दुःखनिवृत्तेः उपायं प्रतिज्ञाय पुनस्तस्यैव ज्ञानस्य परमानन्दप्राप्तेः साधनत्वमपि प्रतिजानीते । तच्चथा-

“ज्ञानेन कुर्वते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।

महद्वन्द्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोऽतिगा ॥⁵⁰ इति

ज्ञानेन नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपेण यत्नं कुरुते ज्ञानप्राप्त्यर्थं श्रवणादौ यत्नं विधत्ते । तेन च यत्नेन जीवपरैक्यसाक्षात्कार उत्पद्यते । तेन द्वन्द्वस्य दुःखस्य निवृत्तिः संभवति । पुनस्तत्रैव जनकः सुलभां संबोध्य ब्रवीति यत् भो सुलभे मया मोक्षरूपिणि अश्मनि निशितेन त्यागरूपिणा अस्त्रेण राज्यैश्वर्यमयो यः पाशः स सर्वथा विच्छिन्नो वर्तते । यश्च बन्धनस्य कारणं बोधवीति । तदुक्तं यथा-

“राज्यैश्वर्यमयः पाशो बन्धनायतबन्धनः ।

मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥”⁵¹ इति ।

तेन सुलभां प्रति स्वस्य ज्ञानस्य दाढ्यं परमानन्दस्य प्राप्तिश्च तत्रैव प्रतिपादिता यथा-

“यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।

सव्यं वास्याऽपि यस्तक्षेत् समावेतावुभौ मम ॥

सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकांचनः ।

मुक्तसंगः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥”⁵² इति ।

मुनिपुत्रमष्टावक्रमभिलक्ष्य उक्तम्-

50 म.भा.शा. - ३२०।३०

51 म.भा.शा. - ३२०अ५२

52 म.भा.शा. ३२०।३६-३७

अश्रौषं खे सिद्धगणवचनं मधुपेशलम् ।
 अद्वैतत्वाश्रितं चैव तत्काले ह्यविदं पदम् ॥
 विज्ञातं तद्विचारेण त्यागेनाऽपि तदेव हि ।
 एवमर्धमुहूर्तेन ज्ञात्वा तत्पावनं पदम् ॥
 मुहूर्तमभयं भूयस्तत्समाहितमानसः ।

परमानन्दवाराशिपरिमग्नो ह्यशेषतः ॥⁵³

इति व्याससूनुं श्रीशुकं प्रतिबोध्य न्यगादीत्-

“पश्याऽहं राज्यसंस्थोऽपि जीवन्मुक्तो यथाऽनघ ।
 विचरामि यथाकामं न मे किञ्चित् प्रजायते ॥
 भुञ्जानो विविधान् भोगान् कुर्वन् कार्याण्यनेकशः ।
 भविष्यामि यथाऽहं त्वं तथामुक्तो भवाऽनघ ॥⁵⁴

इति बृहदारण्यकोपनिषदि जनकमुपदिशन् योगीश्वरो याज्ञवल्क्य अभयं
 वै जनकं प्राप्तोऽसीति भाषमाणो जनकमभयपदे प्रापयाम्बभूव । अभयपदं
 प्राप्तश्च जनकः स्वराज्यं स्वात्मानं च याज्ञवल्क्याय समर्पयितुं समुद्यतो बभूव ।
 यतो हि यावद् अन्यस्माद् भयं भवति, तावद् परमानन्दप्राप्तिर्न कथमपि संभवितुं
 शक्नोति । अतोऽभयप्राप्तिरेव विदेहसिद्धान्तस्य पारमार्थिको लाभ इति ।

व्यावहारिको लाभः

विदेहसिद्धान्ते तत्त्वज्ञानानन्तरं मोक्षस्तु संपद्यत एव । परन्तु अस्य
 व्यावहारिकलाभोऽपि न्यूनो नास्ति । तत्र व्यावहारिकलाभस्य स्वरूपं प्रदर्शयते ।
 येन आचारेण समेषां जनानां नैतिकः सांस्कृतिकः धार्मिकश्च लाभः संपद्यते ।
 स एव लाभो व्यावहारिक इति ।

विदेहसिद्धान्ते ज्ञानप्राप्तये सर्वकर्मसन्न्यासो नैव अपेक्ष्यते ।
 मुमुक्षुर्गृहस्थाश्रमे स्थित्वा शास्त्रप्रतिसिद्धानि कार्याणि परित्यज्य शास्त्रविहितानि
 च कार्याणि निष्कामभावनया विदधानोऽपि गुरुभ्यः शास्त्राणि श्रुत्वा विचारेण
 मननं च कृत्वा ज्ञानं संप्राप्य मुक्तो भवितुं शक्नोति । तदुक्तं यथा जनकेन
 श्रीशुकं प्रति-

“गृहस्थाश्रमसंस्थोऽपि शान्तः सुमतिरात्मवान् ।
 न च हृष्येन्न च तपेल्लाभालाभे समो भवेत् ॥

53 त्रि.र.ज्ञा. १७८०-८२

54 दे.भा. १८१३-३४

विहितं कर्म कुर्वाणस्त्यजंश्चिन्तान्वितं च यत् ॥

आत्मलाभेन सन्तुष्टो मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥”*

अतोऽस्मिन् सिद्धान्ते भोगोऽपि योगायते । प्रवृत्तिरपि निवृत्तौ परिणमते । अतोऽत्र “या लोकद्वयसाधना चतुरता सा चातुरी चातुरी” इत्युक्तिः सर्वथा चरितार्था जायते ।

किञ्च अस्मिन् सिद्धान्ते विवर्तवादाश्रयणात् जगति परमात्मसत्तातिरिक्तसत्त्वाकत्वाभावस्य सत्त्वात् व्यवहारमात्रप्रयोजनभूतेषु जागतिकेषु पदार्थेषु आसक्तिर्न भविष्यति । जीवपरैक्यबोधेन भेदस्य समाप्तौ भेदमूलकयोरगद्वेषयोरपि समाप्त्या “वसुधैव कुटुम्बकमिति” भावना विश्वस्य जनमानसेषु बद्धमूला बोभविष्यति । तदानीमेव च-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥”⁵⁵

इति श्रुतेर्दिण्डिमघोषोऽपि चरितार्थः संभविष्यति । भेदस्य समाप्तौ च अधुना राष्ट्रे समाजे परिवारे व्यक्तिषु च ये भेदा दृष्टिपथं समायान्ति ते सर्वेऽपि “छिन्नमूले कुतः शाखा” इति न्यायेन सर्वथा समाप्तिं यास्यन्ति । विदेहसिद्धान्तानुसारमात्मसाक्षात्कारवान् जनो निरन्तरं स्वात्मनि एव विचारयति यद् यथा मयि क्षुत्पिपासादयः प्रतीयन्ते तथैव इमे धर्मा अन्येष्वपि प्रतीयेरन् । यथा मे मनसि तिरष्कारे दुःखं सत्कारे च सुखं भवति, तथैव अन्यस्याऽपि मनसि स्यादिति विचारयन् अन्येषां दुःखानि विलोक्य द्रवितान्तःकरणाः सन् क्षुधार्तेभ्यः अन्नं तृषार्तेभ्यो जलं रोगार्तेभ्यः औषधमज्ञानिभ्यो ज्ञानं वितरितुं प्रारभते ।

एतादृशस्य पुरुषस्य व्यवहारोऽन्यस्य कष्टकरो न कथमपि संभवति । अतस्तस्य जीवने स्वात्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेदिति सत्यवतीसूनोर्वचनमपि सार्थकं संभविष्यति । ज्ञानद्वारा स्वयं दुःखनिर्मुक्तोऽयमन्यानपि दुःखनिर्मुक्तान् द्रष्टुं कामयते । अतः स निरन्तरमन्येषां कल्याणाय चेष्टते । पद्मपुराणस्य पातालखण्डे जनकस्य परोपकारितायाः वर्णनं समुपलभ्यते । जनकः कदाचित् स्वकीयपुण्यप्रभावेण दिव्यं विमानं समारूढ्य निरयमार्गेण स्वर्गं प्रति गच्छन् बभूव । ब्रह्मसाक्षात्कारवतः पूतात्मनो मिथिलाधिपस्य जनकस्य तत्र गमनेन तत्रत्यं वातावरणं पवित्रं बोभवांचकार । नारकीयप्राणिनश्च सुखमनुभूय तं राजानं

* दे. भा. - १११।३।३२

55 - ईशो. - ७

किञ्चित् कालं तत्रैव स्थातुमनुरुद्धिरे । राजा च तेषां दुःखं विलोक्य
द्रवितान्तःकरणः सन् स्वात्मना समुपार्जितं सर्वमपि पुण्यजातं संकल्पद्वारा
तेभ्यः प्रदाय निरयस्थान् सर्वानपि तान् मोचयित्वा पूर्वं स्वर्गं निनाय । तदनन्तरं
स्वयमपि तत्रेयाय । जनान् परोपकारमार्गे प्रवर्तयितुमेकात्मभावनाया कीदृशं
लोकोत्तरं सामर्थ्यं संभवतीति उक्तप्रसंगेन अतीव स्पष्टं भवति ।

उक्तप्रकारेण अस्मिन् विदेहसिद्धान्ते व्यवहारपथं समायाते
विदेहसिद्धान्तानुयायिनामपि तादृशमेव सर्वांगसुन्दरं परोपकारपरिपूर्णं दिव्यं
जीवनं संभविष्यति ।

किञ्च एतस्मिन् विदेहसिद्धान्ते देहाध्यासः समेषामनर्थानां कारणमिति
उररीक्रियते । यतो हि शरीराध्यासवशादेव मनुष्यस्य भयं बोधवीति । अपगते च
देहाध्यासे भयं स्वत एवापगमिष्यति । अतो देहाध्यासशून्यः खलु पुरुषो निर्भयः
सन् जीवनस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि क्षेत्रे साफल्यं समधिगन्तुं प्रभवति । अत एव
भगवान् गीतायां अर्जुनं प्रति दैवीसंपत्तेर्गुणान् वर्णयन् अभयं
सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना अभयमेव दैवीसंपत्तेः प्रमुखं गुणं वर्णयान्चकार ।

मन्मते तु राष्ट्रस्य सैनिकेभ्यः सैनिकशिक्षया साकं विदेहसिद्धान्तस्याऽपि
शिक्षा प्रारम्भत एव प्रदेया । विदेहसिद्धान्तानुसारमात्मा न जायते न च म्रियते ।
यथा कोऽपि पुरुषः स्वस्य जीर्णानि वस्त्राणि परित्यज्य नवीनानि परिधत्ते, तथैव
आत्माऽपि प्रारब्धकर्मवशात् कार्यकारणसंघातोपाधिना जीवने सुखदुःखे
साक्षात्कृत्य समाप्तिं याते च प्रारब्धकर्मणि पुनः शरीरान्तरं गृह्णाति ।
पूर्वपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात् जायमाने ब्रह्मासाक्षात्कारेऽस्य जन्ममृत्युप्रवाहः
समाप्तिं याति । एतादृशं ज्ञानं राष्ट्रस्य सैनिकमात्रस्य कृते नितान्तमेव अपेक्षितं
भवति । उदाहरणार्थं एतादृशस्य अकर्तृत्वात्मबोधस्य अभावात् युद्धार्थं
महाभारतस्य युद्धक्षेत्रे गताऽपि धर्माधर्मौ विवेक्तुमशक्नुवन् अर्जुनः
शोकमोहमहोदधावपतत् । ततश्च भगवान् अर्जुनं प्रति आत्मनः
अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं च बोधयन् हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न
निबध्यत इत्युपदिदेश । भगवत उपदेशादात्मनः अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं च ज्ञात्वा
भगवान् वासुदेव एव जगतो मूलतत्त्वं स एव च मम शरणं महाभारतस्य युद्धं
स एव चालयति । अहन्तु अस्मिन् कर्मणि निमित्तमात्रमस्मि इति ज्ञात्वा “करिष्ये
वचनं तव” इति भाषमाणो भगवत आज्ञया महाभारतस्य युद्धं कृत्वाऽर्जुनो
विजयश्रियं लेभे । एवं भगवान् रामचन्द्रः भगवान् श्रीकृष्णः भीष्मः हनुमान्
इत्यादयो वीरपुरुषा आत्मनोऽकर्तृत्वबोधं लब्ध्वा विजयश्रियं लेभिरे ।

राजनैतिकक्षेत्रेऽपि विदेहसिद्धान्तस्य महती आवश्यकताऽनुभूयते ।
पाश्चात्यदार्शनिकः श्रीप्लेटोमहोदयो दार्शनिक एव पुरुषो राजा भवितुं
शक्नोतीति वावचाञ्चक्रे । उदाहरणार्थं जनक एव अस्माभिर्गृहीतुं शक्यते ।

जनकस्य ब्रह्मज्ञानित्वादेव तस्य राज्ये न कोऽपि विप्लवो भवति स्म । भारतवर्षस्य तदानीन्तना अपरे सर्वेऽपि राजानो जनकस्य समक्षं नतमस्तका भवन्ति स्म । ब्रह्मज्ञानिनामयं महान् महिमा यत् ब्रह्मादयो देवा अपि तस्मै बलिमुपहरन्ति । अन्ये तस्य वश्या भवन्तीत्यत्र किमाश्चर्यम् ? ब्रह्मज्ञानी सर्वेषामधिष्ठानं भवति । अतस्तस्य आज्ञां समुल्लंघयितुं न कोऽपि प्रभुर्भवति । अपि तु सर्वे एव तस्य तेजसा धर्षिता बोभूवति । अत एव विश्वामित्रेण इदं समुद्गीर्णं यद् धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलमिति । ब्रह्मज्ञानस्यैव अयं प्रभाव आसीद् यद् विश्वस्य आदर्शभूतेषु राजसु जनकस्य नाम सर्वोपरि वरीवर्ति । अतो दार्शनिक एव पुरुषो राजा भवितुं शक्नोतीति प्लेटोमहोदयस्य विचारोऽक्षरशः सत्यो वर्तत इति मे मनीषा ।

न केवलं राजनीतावेव अपितु समाजसेवायामपि विदेहसिद्धान्तस्य महती उपयोगिता वर्तते । एकात्मबोधं विना स्वव्यतिरिक्तेषु आत्मीयताया भाव एव नोदिति । तं च विना समाजसेवायां वास्तविकी प्रवृत्तिरेव उत्पत्तुं नैव शक्नोतीति समाजसेवायामपि उक्तसिद्धान्तस्य आवश्यकता अस्तीति निश्चप्रचम् ।

बहिरंगपरिचयः

इदानीमस्य ग्रन्थस्य बहिरंगपरिचयः किञ्चित् प्रदर्श्यते । अत्र सन्ति चत्वारोऽध्यायाः ते च विषयप्रवेशः, तत्त्वविचारः, साधना, मोक्षश्चेति । तत्र विषयप्रवेशाख्ये प्रथमेऽध्याये जीवेश्वरमाया-ब्रह्म-अहंकार-बन्धनादिपदार्थानां वेदान्तजगति प्रथितानां जनकसिद्धान्तानुगुणं स्वरूपविचारः, विदेहसिद्धान्ते प्रमाणानि, जगत्कारणताविचारः, सृष्टिक्रमः, संहारक्रमः, प्रपञ्चमिथ्यात्वम्, शास्त्रप्रामाण्यम्, तत्त्वसाक्षात्कारः, जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिरित्यादयो विषयाः समुपवर्णिताः ।

द्वितीये तत्त्वविचाराऽध्याये तत्त्वविषयेऽनेकेषां दार्शनिकानां मतानि निरूप्य विदेहसिद्धान्तसंमतं तत्त्वं न्यरूपि ।

साधनात्मके तृतीयेऽध्याये कर्मयोगभक्तियोगज्ञानयोगानां स्वरूपलक्षणप्रमाणफलानि विस्तरेणोपवर्णितानि ।

मोक्षाख्ये च तुरीयेऽध्याये मोक्षविषये समेषां दार्शनिकानां विभिन्नानि मतानि निरूप्य विदेहसिद्धान्तसंमतं मोक्षस्वरूपं प्रदर्शितम् । उपसंहारप्रकरणे चाध्यायानां सारः संगृहीतः ।

विषयप्रवेशाध्यायः

इह जगति जातानां देवतिर्यङ्मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां समेषां जीवानां निरतिशयसुखप्राप्तावाध्यात्मिकादित्रिविधतापस्यात्यन्तिकनिवृत्तौ च निरन्तरा प्रयासो दरीदृश्यते । यद्यपि “प्रज्ञानं ब्रह्म”⁵⁶ “अयमात्मा ब्रह्म”⁵⁷ “तत्त्वमसि”⁵⁸ “अहं ब्रह्मास्मी”⁵⁹ इति चतुर्णां वेदानां चतुर्भिर्महावाक्यैः “जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः”⁶⁰ इति गौडपादवचनाच्च सर्वेऽपि जीवाः स्वभावत एव दुःखनिर्मुक्ता निरतिशयानन्दब्रह्मरूपाश्च सन्तीत्यप्यशंकालेशकणिकाऽपि काऽपि नास्ति, तथाऽपि शुद्धचेतन एव यदाऽविद्याकामकर्मोपाधिवशादेतस्मिन् जगतीतले जन्म गृहणीते, तदा स किञ्चित् साधनमनुष्ठाय किमपि फलं लिप्सते । साधनस्यानुतिष्ठासा फलस्य च प्रेप्सैव चेतनस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः प्रयोजिके भवतः । पुरुषैरर्थ्यते इति पुरुषार्थ इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्य कामनाविषयीभूताः पदार्था एव पुरुषार्थपदवाच्याः । पुरुषो धर्मार्थकाममोक्षरूपान् पुरुषार्थान् कामयते । अतः शास्त्रेष्वमी चत्वारः पदार्थाः पुरुषार्थरूपेण वर्णिताः । प्राणिमात्रे विषयस्य कामना सहजा । अनुकूलं प्रति रागः प्रतिकूलं प्रति द्वेषश्च स्वाभाविकः । अतः स्थूलबुद्धयः खलु प्राकृता जनाः कामं प्रत्येव पूर्वमाकृष्टा भवन्ति । काम्यन्त इति कामा इति व्युत्पत्त्या कामनाविषयीभूताः क्षेत्रपुत्रकलत्रवित्तादय आपातरमणीयाः पदार्था एव कामपदवाच्या इति । इमे एव विषयपदवाच्या अपि । इमे च विषया चिदात्मानं बध्नन्ति । तदुक्तं यथा आचार्यश्रीवाचस्पतिमिश्रेण- एते हि चिदात्मानं विषिण्वन्ति अवबध्नन्ति स्वेन रूपेण विषयीकुर्वन्ति⁶¹ इति । षिञ् बन्धन इत्यस्माद् धातोर्विषयशब्दो निष्पद्यते । अतो बन्धनकारकं वस्त्वेव विषयपदवाच्यमिति । उक्तकामश्च साधनं विना न सिध्यतीति साधनार्जनाय चेष्टते । तत्र प्राकृतेषु किञ्चित् शास्त्रसंस्कारसंपन्नः सूक्ष्मदृष्टिर्जने

56 ऐ. २।६।३

57 मा. २

58 हा. ६।८७

59 बृ. १।४।१०

60 मा. का. ४।१०

61 ब्र.सू.शा.भा. अध्यासभाष्यम्

धार्मिकाधार्मिकौ पन्थानावर्थोपार्जनाय प्रेक्षते । एवमेव धर्मानुमतान् तदननुमतांश्च कामान् पश्यति । तत्र सूक्ष्मदृष्टितया भाविकल्याणमेवाकलय्य धार्मिकमेव पन्थानमनुसरीसर्ति, धर्मानुष्ठाने च कृते कालान्तरे तस्य मनः शुध्यति । ततश्च मनसि विषयवैतृष्यं संजायते । ततः स संसारबन्धनात् पारं जिगमिषति । अतो मोक्षरूपोऽपि पुरुषार्थस्तस्यावश्यको भवति । अमीषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थ इति समेषां शास्त्राणां डिण्डिमघोषो वरीवर्ति । ननु कोऽयं मोक्षपदार्थ इति चेदुच्यते पाशेभ्यो विमोचनमेव मोक्षः । कोऽयं पाशः ? कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यास एव पाश इति । तस्य कारणमविद्या । कर्तृत्वभोक्तृत्व एव प्रत्यक्षरूपेण बन्धपदवाच्ये । ततो निवृत्तिश्चाविद्यानिवृत्त्या संभवति । यथाह दार्शनिकोत्तमो मिथिलाधिपो राजर्षिर्जनकः-

“पूर्णात्मविज्ञानमृते त्वज्ञानं नातिवर्तते ।
अपरोक्षं हि विज्ञानं समाधिपरिपाकजम् ॥
सप्रपञ्चाज्ञाननाशकम् शुभफलावहम् ॥⁶² इति ।
“जीवो ब्रह्म सदैवाऽहं नाऽत्र कार्या विचारणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ॥
अविद्येयं महाभाग विद्या चैतन्निवर्तनम् ।
विद्याविद्ये च विज्ञेये सर्वदैव विचक्षणैः ॥ इति ।
आत्माज्ञानाज्जगद् भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद् भासते न हि ॥ इति ।

इत्थं च विदेहसिद्धान्ते आविद्यकजीवो ब्रह्मैव बन्धनिवृत्तिश्च ज्ञानेनैवेति निश्चप्रचम् । ज्ञानं च सत्यस्यैवापेक्ष्यते तदज्ञानस्यैवासत्यप्रतीतेर्हेतुत्वात् । सत्यं चात्मैव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म⁶³ इति श्रुतेस्तदात्मज्ञानं च सहसा नोत्पद्यते बहुविधविरोधेक्षणात् ।

अतः काभिशिचत् प्रक्रियाभिरेव विचार आत्मनो वास्तविकत्वबोधाय कल्पते । प्रक्रियासु नानापदार्थाः स्वीकार्या भवन्ति । प्रक्रिया प्रविष्टपदार्थज्ञानमेव दर्शनबोध उच्यते । उक्तसर्वविधदुःखानां मूलोच्छेदकं ब्रह्मज्ञानं लब्धुं कतिपय उत्कृष्टाः साधकाः कोऽपि विषयः स्वरूपतो बन्धनात्मको न भवति अपितु शोभनाशोभनाध्यासपूर्वकमनुकूलपदार्थं प्रति रागः प्रतिकूलं च प्रति द्वेष एव बन्धनमिति विचारयन्तः पदार्थान् स्वरूपतोऽपरित्यज्यैव तेषु दोषदर्शनेन

62 त्रि.र.ज्ञा. १७३९

63 तै. २।१।१

शौचसन्तोषसत्संगसद्विचारबलेन च तत्त्वपदार्थयोः शोधनं विधाय सद्गुरुभ्यो वेदान्तवाक्यानि श्रुत्वा जीवब्रह्मैक्यबोधेन गृहस्थाश्रमे एव सुखदुःखशीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैः सर्वथा विनिर्मुक्ता भवन्ति । यथा जनकाश्वपत्यादयः । तेषु मिथिलायां नेपालराष्ट्रविभूती राजर्षिर्जनको गृहस्थाश्रमे स्थित्वा लोकसंग्रहाय लौकिकानि राज्यसंचालनादीनि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि च कर्माणि पूर्वस्वभाववशात्कुर्वाणोऽप्यप्रतिबद्धापरोक्षज्ञानद्वाराऽकर्तृत्वात्मबोधेन कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वाद् विदेहमुक्ततां प्राप्तो विश्वप्रसिद्धो महान् दार्शनिको बभूव । ज्ञानदाढ्येन तस्य जीवने भोगोऽपि योगायते स्म । स प्राकृतानामज्ञानिनां दृष्टावुक्तं सर्वमपि कार्यजातं कुर्वाणोऽपि स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानाभावान्न किमपि करोति स्म । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दृश्यत इति महाभारतस्य वचनमेव तस्य ज्ञानस्य दृढतायां सर्वोपरि प्रबलं प्रमाणं वरीवर्ति । अधुना विश्वस्मिन् व्यवहारपक्षमपरित्यज्यैव ज्ञानं संपादयतो योगिन आवश्यकता सर्वैरप्यनुभूयते । राजर्षिर्जनकः तथाविधो विदेहमुक्तो ज्ञानी चासीत् । अतस्तस्य दर्शनमनुसन्धाय विश्वस्मिन् विश्वे प्रसारे च क्रियमाणे सांप्रतिका दुःखसंतप्ता विश्वस्यापरेऽपि मनुजा व्यवहारमपरित्यज्यैव परमात्मानं साक्षात्कृत्य दुःखनिर्मुक्ता भवेयुरिति धिया विदेहसिद्धान्तोऽत्र समीक्ष्यमाणो वर्तते ।

राजर्षिर्जनको लोकशास्त्रप्रथितो महान् निष्कामकर्मयोगी विदेहमुक्तो ज्ञानसन्न्यासी आसिदित्यत्र श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिषु बहूनि प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते । तद्यथा -

जनको वै वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे ।

जनको जनक इति वै जना धावन्ति ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः ॥

एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ।

योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥६४

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणादिषु जनानां वाचि च जनकस्य कुत्रचिज्ज्ञानित्वेन कुत्रचिन्मुमुक्षुत्वेन क्वचन निष्कामकर्मयोगित्वेन कुत्रचिद् विदेहमुक्तत्वेन वर्णनं श्रूयते लिंगादिभिरनुमीयते च । अतोऽयं विदेहसिद्धान्तः श्रुतिस्मृतिसंमतोऽनुभूतिसमर्थितश्चास्ति । अस्मिन् प्रबन्धे जनकप्रतिपादितं दर्शनं

तत्त्वविचारखण्डे विस्तरेण निरूपयिष्यते । संक्षेपविस्तराभ्यां वर्णितं च वस्तु मध्याह्नकालिकसूर्यवदतीव स्पष्टं भवति । विचारात् प्राक् सामान्यतो विचार्य परिचयोऽपि ह्यावश्यकः । विचारवेलायामपि विचारागतपदार्थलक्षणस्मरणमपेक्षितमेव । अत आदौ विषयप्रवेशखण्डे जनकदर्शने स्वीकृतानां प्रमुखाणां पदार्थानां स्वरूपोपन्यासाय प्रयत्यते ।

पदार्थनिरूपणम्

तत्र यो निरन्तरं विविधान् क्लेशाननुभूय तेषान्निवृत्तिं कामयते, स जीवः प्रधानत्वेनादौ निरूप्यते ।

जीवः

अनुभविता जीवः स एव चेतनो भण्यते लोके । जीवरूपे विचार्यमाणे तत्र वस्तुद्वयमवगम्यते । किञ्चिदौपाधिकं किञ्चिच्च स्वाभाविकम् तत्र स्वाभाविकं स्वरूपं दुःखादिशून्यं वास्तवं चान्यानधीनत्वात् । अवास्तवं तु कर्तृभोक्तृत्वादिरूपम् ।

प्रकारान्तरेण त्ववस्थात्रयवत्त्वं जीवस्य लक्षणमिति संसारप्रतीतिश्चौपाधिकस्वरूपेण संगच्छते ।

अवस्थात्रयवत्त्वं जीवस्य लक्षणमित्यचकथम् । किन्तदवस्थात्रयमिति चेदुच्यते -

अवस्थात्रयम्

अवस्था इत्यत्र अवशब्दार्थः अवसादः, अवसादश्च प्रत्ययान्तरबाधः गतिनिवृत्तिश्च धात्वर्थः । गतिश्च ज्ञानं निवृत्तिश्च स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वाद् निवृत्त्यभावेऽप्यज्ञानेन विस्मृतिमात्रम् । तथा च स्वरूपस्याज्ञानेन विस्मरणमेवावस्थापदार्थः ।

जीवो बद्धमात्मानमनुभवतीति पूर्वं प्रत्यपादि । कश्चाऽयं बन्ध इति जिज्ञासायामत्रोच्यते -

बन्धः

बद्धोऽहमिति धीरेव बन्धपदार्थः । सा च धीरनात्मविशेषणवानस्मीतिरूपा । तथा चाध्यासो बन्धनमिति फलितम् । अस्यैव अहंभावस्योदयः अहं कर्तेत्यभिमानः, चिदाभासोऽस्मीति भ्रमः । अहं देह इत्यादिना विस्तरौ ज्ञेयः । अध्यासस्य चाहमिदं ममेदमिति द्वैरूप्यान्ममेदमिति धीरपि बद्धोऽहमित्यत्र बोद्धव्यम् । प्रकारान्तरेण उच्यमाने तृणैव बन्धनम् तस्य

निवृत्तिर्मोक्षः । निवृत्तेश्चाभावतयाऽधिष्ठानमात्रत्वान्नाभावरूपत्वापत्तिः
निवृत्तबन्धस्यात्मनो मुक्तिपदार्थत्वात् । सा च द्विविधः
जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिश्चेति । तत्र प्राणिमात्रस्य लक्ष्यरूपत्वादस्मिन्नेव लोके
लभ्यत्वाज्जनकेन च बहुधा बहुत्र व्यक्तत्वाज्जीवन्मुक्तिरेवादौ निरूप्यते-

जीवन्मुक्तिः

जीवतो बन्धनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिर्नाम । तदुक्तं जीवतः पुरुषस्य
कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद् बन्धो भवति तस्य
निवारणं जीवन्मुक्तिरिति यद् वा जीवतोऽभयलाभो जीवन्मुक्तिरिति
द्वितीयदर्शनं भयनिदानमिति विद्याबाधितद्वैत एव जीवन्मुक्त इति व्यवह्रियते
अभयस्यैव व्याख्या भूतभावविचारराहित्येन वार्तमानिके प्रसादमयी स्थितिरिति
अत्रेदं स्मर्तव्यं यज्जनक इमां मुक्तिं विदेहमुक्तिपदेनाभिदधाति
विचारण्यचरणानुसरणेन भाविदेहराहित्यमेव विदेहमोक्षपदोक्ताय
जीवन्मुक्तेर्लक्षणमस्मिन् मते । अत्र च मुक्तस्य कुतो जीवनमिति न शङ्क्यम्
शास्त्रयुक्त्यनुभवसिद्धाया जीवनमुक्तेरनतिशङ्कनीयत्वात् ।

विदेहमुक्तिः

ध्वस्तप्रारब्धो निवृत्तबन्ध आत्मा विदेहमुक्तिः । अत एवास्या वर्ण
ब्रह्मवर्णनमिव दृश्यते । यद्यपि जनकदर्शने विदेहमोक्षो जीवत एवेत्यगादि
तथाऽपि तादृशस्य विदेहस्य देहपातोत्तरं या स्थितिः सैवान्यत्र विदेहमुक्तिरिति
जेगीयते । ततोऽत्राऽपि सा तन्नाम्ना प्रदर्शिता । नामान्तरमेवेष्टं
चेदियमदेहमुक्तिरस्तु । विगतो भाविदेहसमूह इति व्युत्पत्तौ पूर्वमासीदसाविति
प्रतीतेः प्रतिभासस्यावशेषत्वाज्जीवत्वम् ।

सेयं मुक्तिः कुतो भवेदित्यतो मोक्षहेतुर्निर्वक्तव्यः । तत्र साक्षात्कार
परंपरया कारणमिति द्वैधम्, परंपरया कारणानामुपसर्जनत्वात्साधनप्रक्रियाया
कथयिष्यमाणत्वाच्चात्र साक्षात्कारणमुच्यते-

मोक्षकारणम्

आत्मयाथार्थ्यस्याप्रतिबद्धमपरोक्षज्ञानं मोक्षस्य कारणम् । आत्मयाथार्थ्यं च
गुरुशास्त्रगाम्यमिति न दर्शनान्तरोक्तात्मज्ञानेऽतिव्याप्तिः ।
स्वसंप्रदायसिद्धस्यैवात्मयाथार्थ्यस्य विवक्षितत्वात् । अप्रतिबद्धत्वं च
संशयविप्रतिपत्तिराहित्यम् ।

ज्ञानं च निश्चयरूपा चेतोवृत्तिः । कारणत्वं चेह न जनकत्व
मोक्षस्याकार्यत्वात् किन्तु तद्विषयकाज्ञाननिवर्तकत्वम् ।

यद् वा बन्धनिवृत्तेर्मोक्षत्वात् तन्निवर्तकत्वमत्र तत्कारणमस्तु । न च बन्धनिवृत्तेः सादित्वे मोक्षानादित्वे विरोधः । मोक्षस्यात्मरूपस्य विवक्षयैव तन्निवृत्त्यव्यवहारात् । निवृत्त्यादिरूपत्वे सादित्वस्याऽपि स्वीकारात् । अतो मोक्षस्य पुरुषार्थतापि सिद्ध्यतीति दिक् । सा चैषा निवृत्तिर्बाधरूपा अध्यासात्मकस्य बन्धस्य कारणेनाज्ञानेन सह निवर्तनादिति संक्षेपः ।

ननु बन्धस्य सत्यत्वे तन्निवृत्तिरसंभाव्या, असत्यत्वे पुनरनुभवविरोधो ज्ञानवैयर्थ्यं चेति चेन् मायिकत्वात्तस्य नोभयदोषापत्तिः । ननु केयं मायेति चेदत्रोच्यते ।

माया

आत्मनः पूर्णताया अभानरूपा जगत आसक्तेश्च हेतुः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयोजिका ब्रह्मप्रमाबाध्या ब्रह्मण आच्छादिका शक्तिर्माया । अत्राधुनाऽस्मीतिरूपा इत्यपि माया निरूप्यमाणा दृश्यते तदपि विक्षेपस्यैव अभिनयः । तदेवमावरणविक्षेपरूपा ब्रह्मज्ञानरूपा च ब्रह्मणो मिथ्याशक्तिरिति तत्स्वरूपम् । अत्राच्छादिकेत्यावरणं जगद्धेतुरिति विक्षेपं ब्रुवाते । मायाया बन्धकत्वेऽपि सुषुप्तौ तत्सत्त्वे अपि बन्धस्फुरताया अभावात् अन्योऽपि हेतुर्वक्तव्य इत्यत उच्यते अहङ्कारस्तत्कार्यं रागश्च ।

अहङ्कारः

अनात्मतादात्म्येनात्मभानरूपा मनोवृत्तिरहङ्कारः । अयमेव “अहमिदमिति”⁶⁵ न्यरूपि भाष्यकारैः । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमाहङ्कारविशेष एव । विचार्यमाणे त्वहङ्कार एव बन्धनम् । अथाऽपि प्रसिद्धप्रतिबन्धकस्य कमदिरूपस्थापकतयाऽयं तद्धेतुरिति व्यवहृतः । बन्धप्रस्तावेऽपि अहंभावस्योदय इत्यगादि ।

रागः

राग आसक्तिरित्यनर्थान्तरम् । इदं ममैवास्तु इत्याग्रह आसक्तिः । मिथ्याज्ञानहेतुभूतेष्टतत्प्राधानविषया चेतोवृत्ती राग इति केचिज्जगुः । तृष्णा वा रागः । सत्यहङ्कारे ममकाररूपोऽयं रागो जञ्जनीति । अतश्च लोभादिगुणग्रामो वरीवृद्ध्यते । अतोऽस्य बन्धकरत्वं व्यक्तम् । क्वचित्तु रागनिवृत्तिरेव मोक्ष इति निजगाद विदेहराजः ।

65 ब्र.सू.शा.भा. - १।१।१

इमावहंकाररागौ मनोगताविति तन्मनः किमिति चेदत्रोच्यते ।
सूक्ष्मपञ्चभूतसत्त्वकार्यमात्मोपाधिविशेषो मन इति । तच्च स
प्रकाशविमर्शशक्तियुक्तम् । ननु कोऽयं प्रकाशः कोऽयं विमर्श इति चेदुच्यते -

प्रकाशविमर्शौ

शब्दार्थभेदशून्या मनसो निर्विकल्पावस्था प्रकाश उच्यते । सति मनसि
तद्बाह्यान् विषयानसंकल्पयत् यदा तिष्ठेत्तदा तस्य प्रकाशावस्थेति व्यवहारः ।
तदा मनसि शब्दार्थभेदो नास्तीति ।

वस्तुतत्त्वभानेन सह शब्दार्थयोर्भानं विमर्शः । वस्तुतत्त्वपदेनाऽत्र आत्मा
ग्राह्यः । दर्पणभानमन्तरा तद्गतप्रतिबिम्बभानासंभवत्ववद् चिद्भानं विना
तदधिष्ठितजगद्भानमपि असम्भवम् । ततो भेदभानमात्मभानव्याप्तमेव स्यात् ।
सोऽयं विमर्शोऽभिनवस्तद्भिन्नश्चेति द्वेधा । अनुभवात्मक
आभासोऽभिनवविमर्शः । अनुभूतस्मृतिरूपः संस्कारसम्भवोऽनुसन्धानात्मकश्चा-
भासोऽभिनवभिन्नः स्मृतः । तदेवं प्रकाशविमर्शात्मकं मनः स्ववृत्तिभिः
परिणममानं विविधतादात्म्यहेतुः सम्पनीयते ।

मनो यथाविधि विचार्यात्मविषयिणी प्रमामाप्त्वा बन्धध्वंसार्थं कल्पेतेति
विचारसरणिर्निरूपणीया । तत्रादौ कति पदार्था इति वक्तव्यम् ।

पदार्थाः

वैदेहमते वित्तिर्वैद्यञ्चेति द्वावेव पदार्थौ, सत्त्वेन प्रतिपन्नानि वस्तूनि
पदार्था उच्यन्ते । तेषां विचारसौकर्यार्थं राशीकरणं पदार्थविभागः । अस्मिन्मते
अनात्मन आत्मानं पृथक्कृत्य बोधस्यावश्यकत्वादात्मानात्मा चेति एतावानेव
विभाग आवश्यकः ।

विमर्शोऽभिनवस्तद्भिन्नश्चेति द्वेधा । अनुभवात्मक आभासोऽभि-
नवविमर्शः । अनुभूतस्मृतिरूपः संस्कारसंभवोऽनुसन्धानात्मकश्चाभासोऽभिनव-
भिन्नः स्मृतः । तदेवं तत्रात्मैव वित्तिर्द्रूपदार्थ इति यावत् । अनात्मैव च वेद्यं
दृश्यपदार्थः । जानकमते सर्वाणि वस्तून्यनयोः समागच्छन्ति ।
तत्रात्मपदार्थस्त्रिधावस्थितो ब्रह्मेश्वरजीवभेदात् । एतेषु ब्रह्मण निष्प्रपञ्चतया
प्रपञ्चप्रपञ्चानन्तरं व्याख्यास्यामः । दृश्यप्रपञ्चहेतुतया तन्निरुक्तेः पूर्वं
निर्वक्तव्यतयेश्वरं निर्वच्यम् ।

ईश्वरः

जगज्जन्मादिहेतुश्चिद्वातुरीश्वरः । समायं ब्रह्मैव जगत्कारणं तदेव
चेश्वरपदार्थः । मीमांसिते चेश्वरे तस्य स्वरूपमपि विज्ञेयं स्यात् ।

ईश्वरस्वरूपमीमांसयैव तत्पदार्थशोधनमिति जोघुष्यते । ततश्च शारीरके तटस्थलक्षणात् ब्रह्म बुद्ध्वा विवेकेन तस्य स्वरूपं निश्चित्य तस्यैव शुद्धजीवस्वरूपेणात्यन्ताभेदं विज्ञाय साधको मुच्यते इति सांप्रदायिकः पन्था निष्कण्टकः । तस्माज्जगज्जन्मादिहेतुरात्मेश्वर इत्यत्र न कोऽपि दोषशंकावसरः ।

प्रपंचहेतुरीश्वर इत्युक्ते निमित्तमात्रं स उपादानं वेत्याशंकायामुच्यते -

जगत्कारणता

निमित्तमुपादानञ्च परमेश्वर एव अस्य सर्गस्य । न चैकस्य निमित्तत्वमुपादानत्वं च विरुद्धमिति वाच्यम्, स्वप्नादौ स्वस्यैवोभयहेतुत्वानुभवात् । आह च - भगवान् 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' १६६ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं च न परिणामितया किन्तर्हि विवर्तितयेति । अतः समुद्रस्थानीयं शुक्तिस्थानीयं वा ब्रह्मोक्त्वा वीचिस्थानीयं रूप्यस्थानीयं वा जगदाह जनकः । ननु को विवर्तशब्दार्थः । अत्र सर्वज्ञमुनिर्ब्रूते-

अभेदिनो निर्विकृतेरनेकमृषास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् ।

विवर्तशब्दार्थ इह प्रसिद्धस्तरंगभेदादिव चन्द्रभेदः ॥^{६७} इति ।

अस्य सारसंग्रहे सरस्वतीस्वामिनः कारणस्य पूर्वरूपापरित्यागेनाभिन्नं रूपान्तरमतात्त्विकरूपान्तरभेदो वा विवर्तवाद इत्यलेखिषुः । अत्राभिन्नं रूपान्तरमिति कारणाभिन्नसत्ताकत्वं कार्यस्य । रूपान्तरभेद इति रूपान्तरत्वेन भिन्नतोक्ता । ईश्वरोऽविकृतः सन् संसारतया भातीति सोऽस्य कारणमुच्यते । तस्मात् स्वरूपापरित्यागेन जगदात्मना प्रतीयमानत्वमीश्वरस्य जगत्कारणत्वमिति । यद्यप्येवं परविवर्तमात्रं जगत् तथापि शास्त्रेषु कश्चित् क्रम आदृतो दृश्यते जानकेऽपि दर्शने भाव्यम् ।

सृष्टिक्रमः

अव्यक्तात् परमेश्वरान्महत्तत्त्वं ततोऽहंकारस्ततो मनो मनसो भूतानि तेभ्यस्तन्मात्राणि तेभ्य इन्द्रियाणि प्राणाश्च जायन्ते ।

६६ ब्र.सू. - १।४।२३

६७ सं.शा. २।७७

संहारक्रमः

ब्रह्मणो दिनान्ते रुद्रस्तेन संहाराय प्रेर्यते । स सूर्यरूपं धृत्वा अग्निरिव प्रज्वलति । जरायुजादितुर्विधप्राणिनिकायं च भस्मसात्कुरुते । तदा भूमिश्च कूर्मपीठसमा जायते । तां जले पातयति । कालाग्निं समासाद्य तदम्भः क्षीयते । जले नष्टे महाग्निः जाज्वल्यते । तं च विभावसुं वायुर्निगिरति । वायु पुनराकाशो ग्रसते । आकाशं मनः कवलीकरोति । ततोऽहंकारो मनः स्वस्मिन् विलीनयति । महानात्माऽहंकारमात्मनि विलापयति । महत्तत्त्वमीश्वरे विलीयते । ततो ब्रह्ममात्रमवशिष्यते ।

विवर्तभूतोऽयं प्रपंचो मिथ्या । अत्र प्रपंचः अनात्ममात्रम् ।

प्रपंचो मिथ्या

अनात्मतादात्म्येन भासमानम् आत्मरूपमप्यात्ममात्ररूपविलक्षण-
तयाऽनात्मपक्षपातित्वान्मिथ्यैव । मिथ्यात्वं च सदसद्विलक्षणत्वम् बाध्यत्वं वा
विवर्तस्तु मिथ्यैव भवेत् । प्रपंचसत्यत्वे पुनरद्वैतहानिः सद्वितीयत्वे च
भयघ्नौघ्येणानिर्मोक्षत्वापत्तिरिति अभयरूपमोक्षवादिना प्रपंचो मिथ्यैवावसेयः । नेह
नानेत्यादिशास्त्रं तु प्रपंचमिथ्यात्वं जोघोष्टि । कस्तर्ह्यात्मानात्मनोः सम्बन्धं
इति चेदध्यास एवेति ब्रूमः । स च किंरूप इति चेदुच्यते -

अध्यासः

अध्यासो नाम स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । अवभास्यत इति
अवभासो रजतार्थस्तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः ।
अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वम् । स्मर्यत इति स्मृतिः
सत्यरजतादिस्तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इति यावत् ।
अध्यासो द्विविधो ज्ञानाध्यासोऽर्थाध्यासश्च । ज्ञानमात्राध्यासे
क्षणिकविज्ञानवादिनामिव ज्ञानस्य निर्विषयत्वापाताच्छुक्तौ रजतज्ञानमिव
रजतरूपविषयस्यापि अध्यासोऽङ्गीकर्तव्यः । एवं चार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र
पूर्वदर्शनावभास्यता इति । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनावभास
इति । उक्तरीत्या द्विधा विभक्तोऽध्यासः संसर्गस्वरूपाध्यासभेदेन पुनरपि
द्विविधः । शुक्तौ रजतं स्वरूपेणाध्यस्यते रजते तु शुक्तिः संसर्ग एव । आत्मनि
अनात्मनः स्वरूपेणाध्यास आत्मनश्चानात्मनि संसर्गाध्यासमात्रम् । सिद्धान्ते
बुद्धेरात्मनश्च परस्पराध्यास एव बन्धनस्य कारणमयमेव चिज्जडग्रन्थिरिति
जेगीयते । अग्रोनिष्ठगोलाकारताया अग्नौ, अग्निनिष्ठाया उष्णतायाश्चायःपिण्डे
परस्पराध्यासेनायो दहतीतिवत् बुद्धेः कर्तृत्वमात्मनि, आत्मनश्चैतन्यञ्च बुद्धौ
अध्यस्याहं जानामीति व्यवहार उपपद्यते । तदुक्तं यथा -

‘बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते ।

तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥’⁶⁸ इति ।

‘चिद्बिम्बसाक्षात्माधियां प्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलात्तलोहवत् ।

परस्पराध्यासवशात् प्रतीयते जडाजडत्वञ्च चिदात्मचेतसोः॥’⁶⁹ इति च ।

‘स्वाभाविकं नात्मनः कर्तृत्वं किन्त्वारोपितमेव । आरोपश्चात्र सोपाधिकाध्यास एव । दृश्यते हि सोपाधिकाध्यासस्थलेऽपि अधिष्ठानस्योपाध्यात्मनावभासः, यथाऽयो दहतीत्यत्र । तत्र यथा ‘अयो दहति’ अग्निर्दहति इति न प्रतीतिद्वयम् ।’⁷⁰

‘तस्माद् स्फटिके लौहित्यं तत्सम्बन्धश्च मिथ्येति प्रत्ययात् द्वयमपि स्फटिके ज्ञायत इति स एव पक्षः कण्ठत उक्त इति ।’⁷¹

“कामः संकल्प इत्यादि श्रुतिरपि मनसः कर्तृत्वपरा । न च ‘मनसा वाग्रे संकल्पयति इत्यादिश्रुत्या’ ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इत्यादिश्रुत्या च मनसः करणत्वमिति वाच्यम्, मनोव्यतिरिक्तस्य संकल्पानाश्रयत्वेन मनसा वा इति श्रुतेरुपचरितार्थत्वात् ।” तथा चाध्यासभाष्यम्-

‘अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु बाहमेव सकलो विकलो वेति बाह्यधर्मानात्मनि अध्यस्यति । तथा देहधर्मान् स्थूलोहं कृशोऽहं गौरोऽहम् । तथेन्द्रियधर्मान्मूकः काणः क्लीबो बधिरोऽन्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणदिषु अध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्ष इति ।’

साध्यासप्रपञ्चस्य निवृत्तिज्ञानेन भवेदाध्यासिकस्य निवर्तकान्तराभावात् । प्रपञ्चबाधज्ञानमेव तत्त्वसाक्षात्कारः । किन्तस्य स्वरूपमिति चेदत्र ब्रूमहे -

तत्त्वसाक्षात्कारः

अद्वैतात्मैवास्मीति प्रामाणिकोऽप्रतिबद्धो निश्चयस्तत्त्वसाक्षात्कारः । अस्य निश्चयस्यैव चरमवृत्तिरित्याख्या । अस्या उदयानन्तरं सकार्याया अविद्याया

68 उ.सा. ६५

69 राम. ४१

70 अद्वैत. चतु. पृष्ठ. ६१३

71 अ.ल.च. पृष्ठ. ६०८

बाधात् वृत्त्यन्तरानुदयादारब्धपर्यन्तं मनोवर्तमानत्वे वृत्तिसहभावेऽपि नाऽविद्यानिवर्तकवृत्त्युदयप्रसंग इत्यविद्यानिवर्तकवृत्तिष्वन्तिमेयमिति ।

नन्वस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्य को हेतुरिति चेदत्रोच्यते ।

तत्त्वसाक्षात्कारकारणम्

‘श्रवणमननसहकृतनिदिध्यासनं तत्त्वसाक्षात्कारकारणम् ! अत्र च श्रवणं गुरोरात्मतत्त्वस्वरूपस्य बोधप्राप्तिरूपनिषत्तात्पर्याविधारणात्मकस्येह मुखतोऽनुक्तेः । ततोऽधिकारिभ्यो गुरव उपनिषदो ब्रूयुरनधिकारिभ्यश्च पुराणादित उपदिशेयुरिति संगच्छते ।’ अत्रानधिकारी वेदानधिकारी, ज्ञानाधिकारी तूपदेशायावश्यक एव । मननं च विवेकप्रधानो विचारः । गुरोराधिगततत्त्वानुसारि स्वानुभवव्यवस्थापनं वा इह प्रतिष्ठिततर्कस्य प्राधान्यं मीमांसायाश्च । यदबोचन् गुरवस्तन्मेऽनुभवान्न विरुध्यत इत्येतावानेव यथामति विचारोऽपेक्षितः । श्रुते मते च तत्त्वे स्थिरीभाव आत्मनोऽन्यथाभावतिरस्कारश्च निदिध्यासनम् । स्थिरीभाव इति तादृशवृत्तिप्रवाहो वा तद्विषयकसंशयविपर्ययानुत्पत्तिर्वोच्यते । यद् वा मनननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणमेवास्तु साक्षात्कारकारणं सुलभायै तथा प्रतिपादनप्रतीतेः । अयं च राजमार्गो वेदान्तसंप्रदाये प्रसिद्धः । आहोस्विन्मननमेव श्रवणमनननिदिध्यासनसहकृतमिति कारणं विचारस्यैव राज्ञा पौनःपुन्येन विधानात् । न चापसिद्धान्तः सहकारित्वेन श्रवणेऽङ्गीकृते सिद्धान्तनिर्वाहसम्भवात् ।

न चैवं विनिगमनाविरहोऽव्यवस्था वा । त्रयाणामप्याहुत्य कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् प्राधान्यगौणत्वस्य च प्रत्यधिकारिभेदोचित्यात् । अत्र श्रवणकुक्षावुपनिषदादेरनिवेशे शास्त्रमस्मिन्मतेऽनावश्यकमिति मा कस्यचन भ्रमो भूदित्यतो ब्रूमः -

शास्त्रप्रामाण्यम्

गुरुपदेशस्य अनिवार्यता जनको वाच्यते । गुरुश्च नाम कृततत्त्वसाक्षात्कारोऽनूचानः । स च शास्त्रमेव वक्ति । उच्छ्वास्ववक्तृत्वे गुरुत्वहानात् । ततोऽस्मिन्नपि दर्शने शास्त्रं प्रामाण्यं भजेतैवैति ज्ञेयम् । किञ्च मानं जानके दर्शने इति चेदुच्यते-

प्रमाणम्

तत्राबाधितज्ञानं प्रमा, तत्करणं च प्रमाणम् । एषां स्वरूपन्तु वेदान्तादिप्रसिद्धरीत्यैव बोध्यं स्वयं जनकेनाविचारितत्वात् । एवमेषु प्राबल्यमपि यथा स्वीकृतम् । परीक्षितप्रमाणस्यैव प्रमाजनकत्वमिति सिद्धान्तः । मानं नैव

बाध्यं यद्यपि स्यात्तथाऽपि मानत्वेनाभिमतस्य स्यादेव बाध्यत्वम् । परीक्षायाः प्रागभिमतत्वं मानानां तदूर्ध्वं च तत्त्वं निश्चितमिति व्यवस्थायां प्रावल्यदौर्बल्ययोरनवकाशः । जात्या तु न बलवत्त्वमित्यन्यत्र विस्तरः । अथाऽपि गुरुपदेशरूपं शास्त्रं प्रमाया एव हेतुरित्यस्मिन् मतेऽभ्युपेयम् ।

अत एव युक्तिरपि तदनुकूलैवानुसन्धेया । ततश्च प्रत्यक्षादेर्दौर्बल्यमपि लभ्यते । अत्रायं भावः- मानं द्विविधं तत्त्वावेदकमतत्त्वावेदकं च । तयोः पारमार्थिकवस्तुनो बोधकं प्रथमम् । तदन्यबोधकं चान्त्यम् । प्रत्यक्षादित्रयमप्यतत्त्वबोधकं भवितुमर्हति, परं शास्त्रं सद्गुरोर्ब्रह्मोपदेशश्च तत्त्वावेदकमेव स्यात् । प्रत्यक्षानुमाने तदनुकूले चेत् तत्त्वावेदके स्यातामन्यथाऽतत्त्वावेदके वर्तेताम् ।

अनुभवः

ननु कोऽयमनुभवो नाम 'अज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिद् इति रत्नावलीकृतः ।' अथवा असत्त्वापादकावरणमात्रनिवर्तकवृत्त्यतिरिक्त-वृत्युपलक्षितचित्तमनुभवस्य लक्षणम् । अनुभवाय यथा विषयस्य योग्यत्वमावश्यकमेवं करणादेरपि । शुद्धात्मानुभवे च मनः कारणम् । श्रवणादौ यत् किञ्चित् कारणमस्तु करणन्तु मन एव तत्रैव चरमवृत्युदयात् ।

ननु सति मनसि कुतोऽयमनुभवो न जायत इति चेदयोग्यत्वात्तस्य । का तर्ह्यस्य योग्यता ? शुद्धिरिति ब्रूमः ।

चित्तशुद्धिः

वैराग्यं चित्तस्य शुद्धिः । विरक्तचित्तस्यैव शुद्धत्वव्यपदेशात् । अत एव पूज्यपादा गीताभाष्ये बभ्रणुः 'मनोबुद्धयोनैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः' । ननु वैराग्यमिति रागाभावमात्रं प्रतीयते । बाढं, किन्त्विह न तन्मात्रविवक्षा किन्तिर्हि ? विवेकजन्या शमादिपूर्वकं पदार्थशोधनप्रवृत्तिजनिका चेतोवृत्तिवैराग्यम् ।

चित्तशुद्धेरुपायः क इति शंकायां कर्मेति परिहारः, कीदृशं च तदित्यत आह-

चित्तशोधकं कर्म

शास्त्रोदितवाक्कायमनोव्यापाराणां फलाऽभिसन्धिपूर्वकमनुष्ठानमेव चित्तशोधनकर्तृकमेति । एवं च भक्तियोगोपासनानामत्रैव संग्रहः । फलाकांक्षया क्रियमाणं कर्म फलाद्यैव कल्पेत नात्मबोधोपयोगिमनोनैर्मल्याय । अत्र भक्तिर्नामानुरागेणेष्वेवा । सेवा च जपस्तोत्रादिरूपा वाचिकी पूजादिरूपा

कायिकी ध्यानादिरूपा मानसी चेति । योगश्च यमाद्यष्टाङ्गकनिर्वृत्तिः । उपासना विषयान्तरमपास्य कस्मिंश्चिद् विषय एव मनसः स्थैर्यम् । इयं योगे भक्तौ च समाविशति । तत्र स्थिरीभवतो मनसो विषये प्रेमाऽतिशयेऽस्या भक्त्यङ्गत्वं, वृत्तिनिरोधफलकत्वे च योगाङ्गत्वम् । उभयोरभावे विधिप्रेरणयाऽनुष्ठीयमानेयं स्वतन्त्रं कर्मेति विवेकः । नन्विदं कर्मेह जन्मन्येव फलदममुत्र वा । अनुकूलं प्रारब्धे प्रचुरे चानुष्ठान इहैव फलदमन्यथा अपरस्मिन् जन्मनीति राद्धान्तः । साफल्यं तादवस्थस्य ध्रुवम् । विदेहराजोऽपि अमुमेवाऽर्थं दर्शितवान् । अयन्तादुदितसंक्षेपः -

कर्मापयोगपरम्परा

अगणितभवकृतशुभकर्माणि मनसीष्टदेवे भक्तिं जनयन्ति भक्तिपरिपाके चेष्टदेवो भक्तमनुगृह्णाति । ततो भोगेभ्यो विरज्यते साधकः । विरक्त एव तात्पर्येण सश्रद्धः सन् सद्भिः संसज्यते । सत्संगाच्च गुरोः प्राप्तिः । गुरुपदेशात्तत्त्वधीस्तया च परमानन्दप्राप्तिरिति । कर्म चित्तं शोधयेत्, शुद्धिश्च वैराग्यम्, तच्च विवेकहेतुकमिति अधुना कोऽयं विवेक इति निरूप्यते ।

विवेकः

नित्यं वस्तुवेकं ब्रह्म तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति मनसो निश्चय एव सर्ववेदान्तप्रसिद्धो विवेकोऽस्मिन् दर्शने । वस्तुतस्तु दृश्यमनित्यं मिथ्या वा । द्रष्टा नित्यः सत्यो वेति गुरुशास्त्रादिवचसो जायमानो विश्वासः तत्प्रेरितश्च तन्निश्चायको विचारो विवेकः । विवेकः स्वोत्पत्तिमात्रेण न फलं प्रसूते कथन्तर्हि विचारात्मनाऽभ्यस्यमानः, सोऽयं विवेको वैराग्याय भवति, तस्य च स्वरूपं चित्तशुद्धिप्रसंगे प्रादर्शि ।

संन्यासः

संन्यासः परित्याग इत्याचार्याः । स च द्विविधो विविदिषोर्विदुषश्च । तत्राद्ये ज्ञानाभ्यासायांत्यन्तोपयोगिशास्त्रानुज्ञातवस्तुजातं विहाय सर्वस्य परित्यागः ।

अन्त्ये चानात्ममात्रस्य एतत्सर्वं मिथ्यातो मया सत्येनाऽस्य प्रतीयमानस्याऽपि न कदाऽपि कश्चन संबन्ध इति निश्चयरूपः परित्यागः ।

अत्र यद्यपि जनको विविदिषासंन्यासं न विदधाति तथाऽप्यात्मज्ञानस्य जनकं वैराग्यमित्यभिदधता तेन सोऽपि संन्यासः सूचितः । स्वयमसावुत्तमाधिकारी बभूवेति वस्तूनां स्वरूपत्यागात्प्रागेव तस्य ज्ञानमप्रतिबद्धमजायत, ततश्च फलभूतोऽस्य विद्वत्संन्यासः समभूत् । किं च

जनकस्य संन्यासोऽपि स्मर्यते । तेन लिंगेनास्य संन्यास आदर ऊह्यः । अपि च वासिष्ठे सिद्धगीतमुपश्रुत्य जनकस्य कर्मत्यागः प्रतीयते । विधितस्त्यागाभावेऽपि किञ्चित् कालं स आसीदिति गम्यते । एतेनाऽपि ज्ञानात् प्राक् संन्यासापेक्षाऽस्मिन् दर्शने स्थापयितुं शक्या ।

प्रक्रिया

सिद्धान्तप्रतिपादनोपयोगिविचारप्रकारः प्रक्रिया । श्रोतृवक्तृवैलक्षण्यादिना नाना भवन्ति, प्रतिपाद्य एवादरात् प्रतिपादनस्य गौणत्वात् । वार्तिकाचार्यास्तु -

‘यथा यथा भवेत्पुंसो व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया सा साध्वी चानवस्थिता ॥’

इति ब्रुवन्तः प्रक्रियानन्त्यायावसरं दर्शितवन्तः । प्रक्रियानियमो नाऽत्र पुंव्युत्पत्तिप्रधानतः’ इति च प्रक्रियाणां गौणत्वं प्रत्यपीपदन् । एवं च वेदान्तशास्त्रे विभिन्नाः प्रक्रिया उपलभ्यन्ते । तासु परस्परं विभेदो लक्ष्यमाणोऽपि बोधनप्रकार एव वर्तते न प्रतिपाद्ये । दृक् दृश्यं चेति द्वौव पदार्थावत्र स्वीक्रियेते इत्यवोचाम । अनयोरेव व्यवस्था यथा रीत्या बोध्यते सा प्रक्रिया भवति । तत्र दृष्टुर्व्यवस्था अवच्छेदवादः, आभासवादः, प्रतिबिम्बवादश्चेति त्रैधा बोध्यन्ते प्राधान्येन । एषु वादेषु सर्वत्र प्रतिपाद्यमिदमेव यद् विकारं विना चेतनो विकृत इवोपलभ्यते । अत्रैव दृष्टान्तभेदाद् प्रतिपादनभेदो नामभेदश्च । जानके राद्धान्ते आभासवादोऽवलम्ब्यमानो दृश्यते । उक्तं चाष्टावक्रगीतायां-

‘कूटस्थं बोधसहैतमात्मानं परिभाषय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथान्तरम् ॥’⁷²

निर्विकारं चैतन्यं बिम्बस्थानीयमुपाधिः दर्पणस्थानीयो जीवश्च संसारद्रष्टा कर्ता भोक्ता प्रतिबिम्बस्थानीय इति स्थितौ प्रतिबिम्बः स्वरूपतो मिथ्याभूत इति वाद आभासवादः जीवस्यात्र स्वरूपतो मिथ्यात्वेन बाध्यत्वमेवेति ।

एवं दृश्यसंबन्धिन्यः प्रक्रियाः सन्ति । तासु मुख्या अजातवादो दृष्टिसृष्टिवादः सृष्टिदृष्टिवादश्चेति । तत्र जनकमते दृष्टिसृष्टिवादः प्राधान्येन स्वीक्रियते । अज्ञातसत्त्वाभावो दृष्टिसृष्टिरिति सरस्वतीस्वामिनः । ननु अस्मिन् पक्षे ईश्वरासिद्धिः ? भैवं, भ्रमासिद्धस्य तस्य सत्त्वेऽविरोधात् घटादिर्यथैवमीश्वरोऽपि किमिति न सिद्धयेत् । न च जगज्जन्मादिहेतुरीश्वर इति जनकमते पूर्वोक्तविरोधः, तथात्वेनैवेश्वरस्य कल्पितत्वाङ्गीकारादिति तत्त्वविचारे विस्तरः ।

एवं नानाविधप्रकारैर्विचारिते जीवो मुक्तः स्वस्थः सन् यस्मिन् वास्तु-
स्वरूपे तिष्ठति तद् ब्रह्म किमिति चेदुच्यते ।

ब्रह्म

परमानन्दरूपः पूर्णो व्यापको नित्यमुक्तोऽक्रियोऽसंगः कूटस्थो निरपेक्षो
निर्विकारो निर्भरोऽक्षुब्धो निरंजनः शान्तोऽमलोऽभोक्ताऽविषयः चिन्मयो
ब्रह्मपदार्थः ।

तदेवं लेशतो जनकसिद्धान्तबोधायावश्यकपदार्थानां तदुक्तीः परिभाषा
स्वरूपं न्यरूपि । एषां परीक्षा तु तत्त्वविचारखण्डे विधास्या
इत्यलमतिपल्लवितेन ।

दर्शनशब्दार्थस्तत्त्वरूपञ्च

यः कोऽपि सिद्धान्तो विचारात्मकेन दर्शनेन अनुप्राणितो बोध्यते । गतो
विदेहसिद्धान्तोऽपि दर्शनद्वारैव निर्णेतव्यः । अतोऽत्र प्रसंगागतौ दर्शनशब्दार्थौ
वर्ण्येते । 'दृशिर् प्रेक्षणे 'इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि उक्तशब्दो निष्पद्यते ।
अस्यार्थश्च- विचारप्रयोजकं ज्ञानं तत्त्वज्ञानसाधनं शास्त्रं वा । तत्र किं नाम
दर्शनमिति चेदुच्यते- दृश्यते ज्ञायते वस्तुनो याथात्म्यमनेनेति दर्शनम् । अथवा
दर्शनं नाम एका तादृशी दिव्यदृष्टिर्यया दुःखमयोऽपि संसारश्चन्दनवत्
सुखायते । दृष्टप्रमाणेनात्मानात्मविवेको वा दर्शनम् । अथवा कोऽहं कुत
आयातः शरीरनाशानन्तरमात्मा स्थास्यति न वा जगतः कर्ता जीवातिरिक्त
ईश्वरो न वा । ईश्वरं विना जगतः सृष्टिः संभवति न वा ? जगत उपदानं
परमाणवः किं वा प्रकृतिः जगतो मूलतत्त्वभेकमनेकं वेत्यादिप्रश्नानां साधु
समाधानं यस्य शास्त्रस्याध्ययनेन संभवति तदेव दर्शनमिति । यथा गीतायां
ज्ञानपदेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विषयीकुर्वाणा वृत्तिस्तस्या उत्पत्तौ
साधनीभूतोऽमानित्वादिधर्मपूणश्च भगवता ज्ञानपदेन अभ्यधायिषाताम्
तथैवात्राऽपि दर्शनपदेन दृष्टिदर्शनमिति भावव्युत्पत्त्या ब्रह्मसाक्षत्कारसाधनीभूता
अमानित्वादयो धर्मा आभासवादावच्छेदवादविवर्तपरिणामवादाद्याः प्रक्रियास्तासां
प्रक्रियाणां प्रतिपादकाश्च ग्रन्था अस्मिन् जनकदर्शने दर्शनपदेनाऽभिप्रेताः ।
विदेहसिद्धान्तस्य मूलभूतो ग्रन्थो बृहदारण्यकोपनिषदेव । यतो हि तत्र
याज्ञवल्क्यस्य उपदेशं श्रुत्वा विदेहभावं प्राप्तो राजर्षिर्जनकः 'सोऽहं भगवते
विदेहं ददामि मां च सह दास्यामि' इति श्रावमाणः स्वकीयं समग्रं राज्यं
स्वात्मानं च याज्ञवल्क्याय समर्पयितुं समुद्यतो बभूव ।
बृहदारण्यकोपनिषच्चाद्वैतवेदान्तदर्शनमेव । तदेव दर्शनं श्रुत्वा जनको विदेहभावं
लेभे । अतो जनकस्याऽपि दर्शनमौपनिषदाद्वैतदर्शनमेवेति ।

यद्यपि न्यायवैशेषिकादिभेदेन षडास्तिकदर्शनानि षट् नास्तिकदर्शनानि चेति द्वादशदर्शनानि प्रसिद्धानि । आस्तिकदर्शनेष्वपि रामानुजमाध्ववल्लभगौडीयदर्शनादिभेदेन बहूनि वैष्णवदर्शनान्यपि दर्शनस्य क्षेत्रमतिविस्तृतं कुर्वन्ति, तथाऽपि तेष्वपनिषदाद्वैतवेदान्तदर्शनमेव दर्शनानां मुकुटमणिरूपेण विराजते ।

प्रायः प्राचीनदर्शनेष्वप्याचारमीमांसा, तत्त्वमीमांसा चेति मीमांसाद्वयमेव दृष्टिपथं समायति । यतो हि प्राचीनदर्शनिकैः प्रमाणविषये भूयसी चर्चा नोपस्थापिता । प्रमाणबहुलेषु नवीनदर्शनेषु त्रिविधा मीमांसा दृश्यते । भारतीयदर्शनानि कानिचित् प्रमेयबहुलानि कानिचिच्च प्रमाणबहुलानि । तत्र जनकदर्शनस्याऽपि प्राचीनतमत्वात्तत्र प्रमेयबाहुल्यं स्वाभाविकमेव । तथाऽपि 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि' इति न्यायेन यावदभिः प्रमाणैः प्रमेयसिद्धिः संभवति तावन्ति विदेहसिद्धान्तेऽपि सन्तीति तस्यैव संवादात्मकेभ्यो ग्रन्थेभ्योऽवगम्यते ।

पूर्वं दर्शनस्य तत्त्वदर्शनमाचारदर्शनं प्रमाणमीमांसा चेति तिस्रः शाखाः प्रायो भवन्तीति प्रत्यज्ञायि । तत्राधुना विदेहसिद्धान्ते तत्त्वदर्शनस्य स्वरूपं निर्दिश्यते ।

विदेहसिद्धान्तस्य तत्त्वदर्शनम्

तत्र सर्वतः पूर्वं किं नाम तत्त्वदर्शनमिति निरूप्यते । तत्त्वबुभुत्सुभिर्मुमुक्षुभिर्भ्यद् दृश्यते, तदेव तत्त्वदर्शनमिति । तत्त्वं च तद् दर्शनं तत्त्वदर्शनमिति कर्मधारयसमासः । विदेहसिद्धान्ते दृक् दृश्यं चेति उभावेव पदार्थौ स्वीक्रियेते । तत्र द्रुततत्त्वं च यथा-

‘भानशक्तिर्भास्यहीना सर्वभानसमाश्रया ।

सैव तत्तत्त्वमित्येव विजानीहि मुनेः सुत ॥’⁷³

ज्योतिर्ब्राह्मणे याज्ञवल्क्यजनकसंवादे जनकेन किं ज्योतिरिति पृष्टो मुनिर्याज्ञवल्क्यः ‘आत्मैवाऽस्य ज्योतिर्भवत्यात्मनैवाऽयं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते पिपत्येति’⁷⁴ इति निजगाद । अत्रायमभिप्रायः- यद्यपि जाग्रति सूर्यादिज्योतीषि घटपटादीन् पदार्थान् प्रकाशयन्ति । परन्तु स्वप्नकाले सूर्यादीनां प्रकाशकानामभावे स्वप्नप्रपंचस्य प्रकाशकं यद् वस्तु तदेव विदेहसिद्धान्ते तत्त्वमित्यवगन्तव्यम् । तथा च श्रुतिः- ‘तत्राऽयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति’⁷⁵

73 त्रि.र.जा. - १६।१५।१७

74 बृ. - ४।३।६

75 बृ. ४।३।९

वस्तुतो बुद्ध्यादिघटान्तेषु पदार्थेषु प्रकाशकत्वं नास्ति दृश्यत्वात् जडत्वा
परिच्छिन्नत्वाच्च । ननु सुषुप्तिमूर्च्छादिषु पदार्थानां विद्यमानत्वेऽपि
तत्प्रकाशिकाया बुद्धेरभावात् तेषां प्रकाशनं न संभवति । जाग्रत्स्वप्नयो-
सत्यां बुद्धौ तेषां प्रकाशनं बोधवीतीति बुद्धावेव प्रकाशक-
स्वीकार्यमलमनुभवानुचरस्यात्मनः स्वीकारेणेति चेन्न, चिदाभासविहीनस्य
चित्तस्य प्रकाशकत्वासंभवात् । तदुक्तं यथा याज्ञवल्क्येन जनकं प्रति-

‘भान्वादयः प्रभाद्वारा चक्षुराद्यनुगृहणते ।

तथैवाऽऽत्मानुगृह्णीते चिदाभासेन शेषुषी ॥

अविद्यान्वयवद् बुद्धेरिचदाभासान्वयस्तथा ।

अस्ति तद् व्यतिरेकेण बुद्धेः परिणतिर्वृथा ॥

चिदाभासविहीनस्य चित्तस्य परिणामतः ।

न किञ्चिद् भासते वस्तु साभासाधीस्ततः सदा ॥

येन विना यन्न सिद्ध्यति तदेव तस्य तत्त्वमिति नियमः । य-
मृत्तिकामन्तरा घटः तन्तुभिर्विना पटश्च नैव सिद्ध्यतीति मृत्तिकैव घटस्य तत्त्वं
तन्तव एव पटस्य तत्त्वमिति भण्यते लोके तथैवात्मज्योतिषा विना जग-
कस्याऽपि पदार्थस्य सिद्धेरसंभवात् आत्मैव जगतो मूलम् । तथा च श्रुतिः-
‘आत्मा खलु विश्वमूलम् ।’ उक्तप्रकारेण यद्यपि विदेहसिद्धान्ते एकमेव दृक्कृत-
सिद्ध्यति, तथाऽपि लोकेऽयं जडोऽयं च चैतन इति व्यवहारस्य
दृष्टत्वादाव्रह्मसाक्षात्कारं जडपदार्थानामपि अस्तित्वमंगीक्रियत एव । तदुक्तं
तथा जनकविद्याप्रकाशे-

विचारदृष्ट्याधिष्ठानमेव स्यादध्यस्तवस्तुनः ।

तथाऽपि जाड्यचैतन्यभेदोऽप्यस्तीह लौकिकः ॥⁷⁶

राजर्षिणा जनकेन स्वयमेवाष्टावक्रं प्रति आत्मतत्त्वस्यावरकत्वेन मा-
प्रत्यपादि । तद्यथा-

‘अहो भगवती माया पश्यन्तोऽपि महत् पदम् ।

चिन्तामणिं हस्तगतं त्यजन्ति हि कुकल्पनैः ॥

सोऽद्वैतात्माऽहमस्मीति त्वपरोक्षविकल्पतः ।

संसारमूलमज्ञानं साङ्गं नाशयति द्रुतम् ॥⁷⁷

76 अनु.प्र. १८५२

77 वि.र.ज्ञा. - १७७०

उक्तप्रमाणेन विदेहसिद्धान्ते आब्रह्मज्ञानं मायारूपं दृश्यतत्त्वमपि अङ्गीक्रियत इत्यवगम्यत । उक्तसिद्धान्ते जगति विद्यमाना सर्वेऽपि जडभेदाः कार्यकारणयोरभेदान्मायारूपा एव । तथैव समेऽपि चिद्भेदा ब्रह्मरूपदृक्स्वरूपा एव । तथाऽपि पाठकानां बुद्धिवैशारद्यार्थमत्रातिसंक्षेपेण जडाऽजडयोर्भेदाः प्रदर्श्यन्ते -

सर्वेषामेव जडपदार्थानामज्ञान एव विलयस्य दृष्टत्वात् तेषां ब्रह्मणो विवर्तोपादानकारणस्य सत्त्वेऽपि परिणाम्युपादानकारणमज्ञानमेव । तस्याज्ञानस्य मायाऽविद्या चेति भेदद्वयम् । तत्र विशुद्धसत्त्वप्रधाना माया ईश्वरोपाधिः । मलिनसत्त्वप्रधाना चाविद्या जीवोपाधिः । तत्र अविद्याया अपि कारणाविद्या कार्याविद्या चेति भेदद्वयम् । तत्र कारणाविद्यावरणविक्षेपशक्तिमती । विक्षेपशक्तिकार्याणि च महदहंकारः सूक्ष्मभूतान्येकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च षोडश विकाराः । कार्याविद्या चास्मितारागद्वेषाभिनवेशरूपा । पुनरविद्या द्विविधा ज्ञानात्मिकाज्ञानात्मिका च । ज्ञानात्मिका पुनश्चतुर्विधा प्रत्यभिज्ञाप्रमाभ्रमसंशयभेदेन । सा च प्रमा पुनर्द्विविधा तत्त्वावेदिकाऽतत्त्वावेदिका च । तत्र तत्त्वावेदिकाऽखण्डाकारवृत्तिः, अतत्त्वावेदिका च तदितरा । संवाद्यसंवादिभेदेन भ्रमोऽपि द्विविध इति संक्षेपेण जडभेदा निरूपिताः । अधुना चेतनभेदा अपि निरूप्यन्ते । वस्तुतो विदेहसिद्धान्ते निरुपाधिकं ब्रह्मैव मूलरूपेण चेतनपदार्थः । स एव च समष्टिकारणसूक्ष्मस्थूलशरीराभिमानी सन् क्रमेण ईश्वरहिरण्यगर्भविराडितिसंज्ञाभाग् बोध्यते । स एव चेतनव्यष्टि-कारणसूक्ष्मस्थूलशरीराभिमानी सन् क्रमेण प्राज्ञतैजसविश्वेति संज्ञाभाग् बोध्यते । अयं च जडाजडभेद आब्रह्मसाक्षात्कारं व्यावहारिकः । सति च जीवपरैक्यसाक्षात्कारे भेदकारणस्याज्ञानस्य बाधात् छिन्ने मूले कुतः शाखेतिन्यायेन जीवजगदीश्वरभेदस्य बाधात् सर्वबाधावधिरूपेण एकं निर्विशेषं ब्रह्मैवावशिष्यत इति । इत्थंचात्र विदेहसिद्धान्तस्य तत्त्वदर्शनं निरूपितम् ।

विदेहसिद्धान्तस्याचारदर्शनम्

विदेहसिद्धान्तस्य तत्त्वदर्शनं पूर्वं प्रतिपादितम् । अधुना तस्य साधनरूपेणाचारदर्शनमपि प्रतिपाद्यते । दर्शनं चात्र दृष्टिसाधनं दृष्टिश्च ब्रह्मसाक्षात्कारः । अत्राप्याचार एव दर्शनमाचारदर्शनमिति आचार एव दृष्टिसाधनं ब्रह्मज्ञानसाधनमिति यावद् । अतो दर्शनशब्दस्य ज्ञानं ज्ञानसाधनं चार्थः । तदुक्तमभियुक्तैः-

दर्शनाद् दर्शनं भूत्वा जीवो मुच्येत बन्धनात् ।

दर्शनं ज्ञानमित्युक्तं तद्हेतुरपि दर्शनम् ॥

हेतुश्च प्रक्रिया उक्ता यथाशास्त्रं च ता मताः । इति ।

आचारो द्विविधः । आरादुपकारकः साक्षादुपकारकश्च । कर्मादियोगान्ताश्चित्तशुद्धिद्वारादुपकारकाः । तत्रादुपकारका अपि पुनर्द्विविधविधोत्पत्तेः पूर्वमनुष्ठेयास्तदनन्तरं च यथाविधित्याज्या यज्ञादिरूपाः विविदिषोत्पत्तेः पूर्वमपि यथाशक्ति अनुष्ठेयास्तदनन्तरं सर्वतोभावेनासाक्षात्कारं मुमुक्षुभिरनुष्ठेया अमानित्वादयो गीतायां भागवतप्रतिपादिताः । तत्र विविदिषोत्पत्तेः पूर्वमनुष्ठेया यज्ञादयो धर्माः शास्त्रकारकसाधनत्वेन, शसदमादयस्तु व्यञ्जकसाधनत्वेन प्रसिद्धाः । अत्रेदं विस्मर्तव्यं यदग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति यथा विधिवाक्यं, तथैवात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यायसितव्य इत्यपि विधिवाक्यमेव । सिद्धादर्शने विध्यभावेऽपि श्रवणादौ विधेः स्वीकारात् । क्रियारूपत्वं यागादौ श्रवणाच्च समानम् । यागादौ शारीरिकक्रियारूपत्वम्, श्रवणादौ मानसक्रियारूपत्वमिति पार्थक्यम् । तत्र द्रष्टव्यश्रुतौ दर्शनमुद्दिश्य श्रवणादिविधीयत इति श्रवणादिकं आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षादंगमिति । वर्णाश्रमधर्मा यथाविध्यनुपालनन्तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनमिति विविदिषोत्पत्तेः पूर्वमनुष्ठेयमानं यज्ञादिरूपं कारकम् अमानित्वादिरूपं व्यञ्जकञ्चाचारदर्शनज्ञानस्य आरादुपकारकम् । श्रवणादिकं च ज्ञानसाक्षादुपकारकमाचारदर्शनमिति स्थितम् ।

नन्वात्मनः सर्वव्यापकत्वाद् मनसश्चास्मासु सत्त्वाद् यथाऽशुद्धेनात्मनसा घटपटादीनां साक्षात्कारस्तथैव तेनैव मनसात्मनः साक्षात्कारोऽसंभवत्येवेति किमर्थं विदेहसिद्धान्ते मनस शोधनायाचारदर्शनस्यावश्यकत्वमिति चेत् बाढमात्मनः सदंशचिदंशयोर्भानमन्तरा कस्याप्यनात्मभानासंभवाद्नात्मभानेऽपि ह्यात्मभानप्रवश्यमंगीकार्यम् । परन्त्वात्मनोऽद्वितीयांशस्यानन्दांशस्य च भानमन्तरा मोक्षासंभवात् तयोर्भानमत्यावश्यकम् । तद्भानं चाहं ब्रह्मास्मीति वृत्तावेव संभवति उक्तज्ञानं चान्तःकरणशुद्धिं विना न संभवति अन्तःकरणशुद्धिश्चाचारस्थानुपालनं विनासंभवेत्युक्तसिद्धान्ते आचारदर्शनावश्यकमिति । यथा लोकेऽपि मलिने दर्पणे मुखस्य प्रतिबिम्बे सामान्यं दृष्टेऽपि मुखस्य स्पष्टरूपेण भानं दर्पणस्य निर्मलतां निश्चलतां च विनाऽसंभवम् । तथैव मलिनेऽपि चेतस्यात्मनः सच्चिदंशयोर्भानेऽप्यानन्दाद्वितीयांशयोर्भानाभावात् तयोर्भानाय चेतसो नैर्मल्यं नैश्चल्यं चावश्यकम् तदर्थं च धर्माचरणमावश्यकमिति सिद्धमाचारदर्शनस्य प्रयोजनम् ।

शुद्धे मनसि ज्ञानस्यावश्यंभावित्वमशुद्धे च तस्मिन् ज्ञानमसंभवमिति
जनकोऽष्टावक्रं प्रति स्वमुखेनैव प्रतिपादयति -

‘यावन्न हि मनः शुद्धं तावज्ज्ञानं कथं भवेत् ।
शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं वा न भवेद् ध्रुवम् ॥
उपक्षीणं सर्वमत्र साधनं तस्य शोधने ।
कर्म वोपासनं वाऽपि वैराग्यादिकमेव वा ।
मनसः शोधने एव विनियुक्तं न चान्यथा ।
तस्माच्छुद्धेन मनसा भासते तत्परं वपुः ॥७८

इत्थञ्चोपर्युक्तैः प्रमाणैः प्रतिबन्धस्थापनयार्थं तत्त्वस्य प्राप्त्यर्थं वा
धर्माचरणं कर्तव्यमेव । अतो दर्शनस्यायं विभाग आचारदर्शनमित्युच्यते । एवं
चात्र विदेहसिद्धान्तस्य आचारदर्शनं निरूपितमिति ।

विदेहसिद्धान्तस्याचारदर्शने निष्कामकर्मयोगस्य प्राधान्यं वरीवृत्यते । अतो
निष्कामकर्मयोगस्य स्वरूपमवगन्तुं संन्यासकर्ममार्गयोर्वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते ।

जगन्नियामकस्य परमात्मनः सृष्टौ द्वौ तुल्यबलौ सफलौ मार्गौ वर्तन्ते ।
प्रवृत्त्यात्मको निवृत्त्यात्मकश्चेति ।
तथा चोक्तम्-

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विधावितः ॥ इति ।

तत्र मोक्षेतरफलं यथाविध्यनुष्ठानं प्रवृत्तिमार्गो (कर्ममार्गः)
मोक्षफलसम्पादकं निवृत्तिमार्गः । अयं द्विविधः कारकसाधनपदाभिधेयस्य
अग्निहोत्रादेरपरित्यागरूपः तत्यागरूपश्च । तत्राद्यः कर्मयोग उच्यतेऽन्यश्च
संन्यासयोग इति । ज्ञानान्मोक्ष इति पक्षश्चोभयत्र समानः । मोक्षोपयोगिज्ञानाय
कारकाः प्रतिपक्षीभवन्तीति तस्यागो द्वितीये । न भवन्तीत्यत्याग आद्य इति
विशेषः । स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं वर्णाश्रमान् उद्दिश्य अग्निहोत्रं जुहुयात्
स्वर्गकामः, ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत पुरोधाकामः, राजा राजसूयेन यजेत
स्वाराज्यकामः, वैश्यस्तोमेन यजेत प्रतिष्ठाकाम, इत्यादिभिर्वेदवाक्यैर्विहितो यो
धर्मः स प्रवृत्तिधर्म इति मोक्षमुद्दिश्य शान्तो दान्त उपरतः तितिक्षुः समाहितो
भूत्वात्मनि आत्मानं पश्येत् इत्यादिना विहिता ज्ञानवैराग्यशमदमादिरूपा
निवृत्तिधर्मा इति । तदुक्तं यथा भाष्यकारेण-‘स भगवान् सृष्ट्वा इदं जगत् तस्य
च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास

ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीन् उत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास
वेदोक्तम् । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगत्
स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः
ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः । १७९

संन्यासो द्विविधः साधनात्मकः फलात्मकश्च
निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात् स्वरूपस्थितिरूपः फलात्मकः संन्यासः । अयं
ज्ञानान्मोक्षं स्वीकुर्वतां समस्तानामौपनिषदानां मते वर्तत एव । ये ज्ञानान्मोक्षं
कर्मणां स्वरूपतोऽपरित्यागं मन्वते तेऽपि तानि कुर्वाणो ज्ञानी कर्ताहमिति
बुध्यत इति नैवोरीकुर्वन्ति । ततो मुक्तः सर्वोऽपि फलात्मकसंन्यासं
एवेत्यत्राविवादः । अपरो वेदनहेतुभूतो विविदिषासंन्यासः । इह जन्मान्तरे
जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया संपादितत्वात्
विविदिषासंन्यास इत्यभिधीयते । श्रीविद्यारण्यस्वामिवर्यैरपि संन्यासस्य
द्वैविध्यमित्थं प्रदर्शितम् -

‘जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः ।

प्राहुर्ज्ञानस्य जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः ॥’ ८०

अयं साधनात्मकः खलु संन्यासो विविदिषातत्त्वज्ञानधोरन्तरालेऽनुष्ठेयः
कर्मयोगमार्गे ज्ञानोत्पत्त्युपयोगिविविदिषायै ज्ञानाय च कर्मोपेक्षा । तस्मात्
स्वरूपतः कर्मत्यागोऽस्मिन् पथि न विधीयते । ज्ञानोत्पत्तेरनन्तरं च ज्ञानिनः
कृते मोक्षात्मके फले कर्मणामनावश्यकत्वेऽपि लोकसंग्रहार्थं यावच्छरीरपात
कर्मणामनुष्ठानम् ।

कर्मयोगिनां सिद्धान्तानुसारं समग्राया अपि सृष्टेः कर्ममयत्वात्
कर्मणामशेषतस्त्यागः सर्वथाऽसंभवः । यावच्छरीरं ज्ञानिनाज्ञानिना लघु मह
वा किमपि कार्यमवश्यमेवानुष्ठेयं भवति । संन्यासमार्गे ये शास्त्रविहितानि
कर्मणामशेषतस्त्यागमंगीकुर्वन्ति भिक्षाटनादिकन्तु तैरपि क्रियत एव । तथैव
वैदिकानामपि कर्मणां फलाभिसन्धिकर्तृत्वाध्यासपरित्यागपूर्वकमनुष्ठाने क
क्षतिरिति तेषां विचारः । यथा आप्तकामेनाऽपि भगवता श्रीकृष्णेन
लोकमर्यादासंरक्षणाय लौकिकानि पाण्डवसाहाय्यकानि वैदिकानि च
सन्ध्यावन्दनारिग्नहोत्रादीनि व्यधायिषत । यावत्कालमज्ञानं तिष्ठति तावत्
रागद्वेषयोः सर्वथा निवृत्तिरसंभवा । रागद्वेषपूर्वकं विहितं च कर्म त्रुटिपूर्णं

७९ गी. शा. भा. उपोद्धातः

८० जीवन्मुक्तिविवेके पृ. - २

भवत्येव । वस्तुतो निष्कामस्तु ब्रह्मज्ञान्येव भवितुं शक्नोति, तत्त्वसाक्षात्कारेण अज्ञाननिवृत्त्या रागद्वेषयोरपि निवृत्तत्वात् । एतादृशेनैव निष्कामेनानुष्ठितं कर्म सर्वथा लोकहितकारकं भवतीति ज्ञानानन्तरमेव कर्मणामनुष्ठाने वैशिष्ट्यं संभवतीति तेषां राद्धान्तः । राज्ञो जनकस्य जीवने ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानं दृश्यते । राज्यसंचालनं राज्ञां वर्णधर्मः ज्ञानं च संन्यासस्य फलम् । विहितानां वर्णाश्रमादिकर्मणां यथाविधि परित्याग एव संन्यासः । जनकस्य ज्ञाननिष्ठत्वं शास्त्रसंमतम् । तस्य निष्कामकर्मयोगित्वेऽपि न कोऽपि विवादः । अतः कर्मसंन्यासमन्तरा कथं जनकस्य ज्ञानित्वमिति सन्देहः साधकानां मुमुक्षूणां हृदि स्वभावत एव जागर्ति । विदेहसिद्धान्ते वृत्तेर्दृश्यपरित्याग एव वस्तुतः संन्यासः । न तु कर्मणां स्वरूपतः परित्यागः । कर्मणो स्वरूपतः परित्यागेऽपि हृदि वासनायां सत्यां संन्यासफलस्यादृष्टत्वात् । अत एव जनकः सुलभां प्रति कथयति -

आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति किंचन्ये नास्ति बन्धनम् ।

किंचन्ये चेतरे चैव जन्तुज्ञानेन मुच्यते ॥⁸¹ इति ।

जनको यद्यप्यापाततो ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी प्रतीयते, परन्त्वयं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी नास्ति । यतो हि जनकेन न कुत्राऽपि कर्मणः कारणत्वं मोक्षं प्रति स्वीकृतम् । तथाऽपि मुक्तिं प्रत्ययसाचार्यशंकर इव ज्ञानकर्मसमुच्चयमपि नैव मनुते । अतो भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति जनकस्य परिचयं संन्यासफलकत्वेन प्रददाति-

‘संन्यासफलिकः कश्चिद् बभूव नृपतिः पुरा ।

मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥

स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतश्रमः ।

इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधाभिमाम् ॥⁸² इति ।

अत्र संन्यासफलिक इति पदप्रयोगादिदं ज्ञायते यज्जनकेन राज्यसंचालनादीनां वर्णधर्माणां स्वरूपतस्त्यागमन्तराऽपि संन्यासफलं तत्त्वज्ञानं संप्राप्तामासीदिति । परन्तु शांकरसिद्धान्ते न केवलं तत्त्वज्ञानं मुक्तिं प्रति कारणमपितु सर्वकर्मसंन्यासोऽपि तत्र कारणम् । अतः शंकराचार्या ज्ञानकर्मभावसमुच्चयवादिन इति ।

81 म.भा.शा. ३२०।५०

82 म.भा.शा. ३२०।४-५

यद्यप्यस्मिन् सिद्धान्ते ज्ञानमात्रे सर्वाश्रमिणामधिकारो वरीवृत्यते तथाऽसर्वकर्मसंन्यासमन्तरा समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वात् मणिमन्त्रादि प्रतिबद्धस्याग्नेर्दाहजनकत्वमिव मोक्षसंपादकं नास्तीति शाङ्करसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमेव ज्ञानं मोक्षोपयोगिज्ञानमिति । किंचास्मिन् सिद्धान्तज्ञानद्वाराऽज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्य सर्वथाऽभावात् तस्य दृष्टकथंकारं लोकसंग्रह उपपद्येत । क्रियाकारकफलादिव्यवहारस्याज्ञानदशायां संभवाज्ज्ञानदशायां सर्वथा तस्यासंभवात् । तथा च श्रुतिः 'ब्रह्मविद् आप्नाति परम्, ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति इति । स्मृतिरपि-

‘ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

न चास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥’⁸³

प्रत्यग् विविदिषासिद्ध्यै वेदानुवचनादयः ।

ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्प्राग ईप्सतीति श्रुतेर्बलात् ॥ ”

इति वार्तिककारवचनाच्च ज्ञानिनः कर्तव्यं कर्म किमपि नैवावशिष्यते । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारदशायामेव कृतकृत्यत्वात् ।

ननु तर्हि शंकराचार्यैर्ज्ञानिभिरपि शिष्यसंग्रहमठस्थापनबौद्धकापालिकदमनादिका कुत अकारि इति चेन्न, अज्ञानिभिरिव शंकराचार्यैः कर्मणो दृष्टत्वात् । यमनुष्ठानामन्यपशुपक्षिणां दृष्टौ भुवनभास्करे सूर्येऽन्धकारस्याभावेऽप्युलूकानां दृष्टौ तस्य तत्र सम्भवात् । अतो भगवान् भाव्यकारः स्वयमेव वक्ति-अज्ञानिजनबोधाय प्रारब्धं वक्ति वै श्रुतिरिति ।

वस्तुतो विचार्यमाणे कर्मयोगः संन्यासमार्गश्चेति उभौ पन्थानौ न स्तः परन्तु मोक्षानुपयोगी स्वर्गादिफलः कर्ममार्गः कर्मयोगादन्यो वर्तते । तद्वैलक्षण्यं द्योतयितुमेव कर्मयोग इति योगपदघटितं नाम व्यवहियते । कर्मयोगसंन्यासस्यैवांगमस्ति । कर्मानुष्ठानेन शुद्धचित्त एव पुरुषः संन्यासस्याधिकारं संभवति । अत एव भगवता

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ इत्युक्तम् ।

अत्र सांख्यपदेन कापिलं मतं न ग्राह्यम् । अपितु वेदान्तविचार एव सांख्यमिति । योगपदेन पातञ्जलयोगोऽपि भगवतो नैवाभिप्रेतः । भगवतः प्रीत्यर्थं वर्णाश्रमधर्माणामनुष्ठाता एव योगिपदवाच्य इति । अतस्तत्रैव भगवता उक्तम्-

सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' ॥

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

इति व्यासवचनादुभौ द्वावेव पृथक् मार्गौ प्रतीयेते । अतो व्यासवचसः कृष्णवचसा विरोध इति चेन्न, अशुद्धचित्तशुद्धचित्ताधिकारिभेदेन धिन्मार्गत्वप्रतीतिः । कारकव्यञ्जकभेदेन साधनं द्विविधमिति पूर्वं प्रत्यपीपदम् । तत्र विविदिषायाः साधनं कारकपदाभिधेयं यज्ञादिकम् । विद्यासाधनं च शमादि । तत्र विविदिषोत्पत्तेः पूर्वमारादुपकारकाणां यागादीनामनुष्ठानं कर्मयोगमार्गो बोधव्यति । संन्यासमार्गं च यागादीनां कर्मणां परित्यागपूर्वकं पूर्वं यथाशक्त्यनुष्ठितानां शमादिनामारादेव उपकारकाणां सर्वात्मनाऽभ्यासः अन्तरंगसाधनानां श्रवणादीनाञ्चासकृदावृत्तिर्भवतीति अनयोः पथोः पार्थक्यमिति । शांकरसिद्धान्ते ज्ञानकसिद्धान्ते च ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं साधनाक्रमे किञ्चिद् वैभिन्यमस्ति । शांकरसिद्धान्तानुसारं कर्मच्छिद्रेषु ब्रह्मदर्शनं न संभवति । कर्मण्यधिकृतानां मुमुक्षूणां यथाविधि यथासमयं शास्त्रविहितानि कर्माण्यनुष्ठाय अवशिष्टे समये ज्ञानाभ्यास एव कर्मच्छिद्रेषु ब्रह्मदर्शनमिति । तच्च अस्मिन् सिद्धान्ते सर्वथा असंभवम् । यतोऽस्मिन् सिद्धान्ते ज्ञानाभ्यासी जनो यदि कर्माणि अनुतिष्ठति तर्हि तेन कर्मणाभिभूतः स ज्ञानाभ्यासी मोक्षरूपं फलमाप्तुं नैव प्रभवति । अतः कर्मसंन्यासपूर्विका एव ज्ञाननिष्ठा अविद्यानिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्य जनिकेति । अतः ज्ञानाभ्यासस्य कर्मसहभावित्वमस्मिन् शांकरसिद्धान्ते न संभवति किन्तु विदेहसिद्धान्तस्य ज्ञानाभ्यासः कर्मानुष्ठानमपि सोढुं क्षमते । अतोऽस्मिन् सिद्धान्ते ज्ञाननिष्ठार्थं कर्मपरित्यागस्य आवश्यकता नास्ति । इत्थमत्र संन्यासकर्ममार्गयोर्विवेचनमभूत् ।

आक्षेपसमाधानम्

ननु वेदव्यासजैमिनित्वाद्येकपक्षे शांकररामानुजवल्लभप्रभृतिभिराचार्यैर्लिखितानामनेकेषां ग्रन्थरत्नानां दार्शनिकजगति समुपलम्भादयं व्याससिद्धान्तोऽयं च जैमिनिसिद्धान्त इति लोके बाभण्यते । परन्तु

जनकलिखितस्य कस्यापि स्वतन्त्रस्य ग्रन्थस्योपलब्धेरभावात् किमाधारीकृतं भवान् विदेहसिद्धान्तं व्यलेखीदित्याक्षेपे समाधीयते ।

यद्यपि जनकविरचितदार्शनिकग्रन्थोऽस्माकं नयनपथं नैव समायाति तथाऽपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तन्त्रग्रन्थेषु च जनकस्य दार्शनिकत्वं प्रसिद्धमस्ति । प्रायः सर्वेऽपि संप्रदायप्रवर्तका आचार्याः स्वसिद्धान्तप्रतिपादनावसरे सादरं जनकस्य नामधेयं गृह्णन्ति, तत्सिद्धान्तं चोदाहरन्ति । अनेके तत्त्वबुभुक्षुवो मुमुक्षुवश्च तस्य समक्षं गत्वा तदुपदेशं लब्ध्वा मनसः समाधाया च विदधति । येन थल्लिख्यते तदेव तस्य सिद्धान्त इति सर्वत्र न नियमः । यथा भगवता वेदव्यासेन महाभारते विलिखिताऽपि गीता व्याससिद्धान्तो नोच्यते अपितु भगवता उपदिष्टत्वाद् भगवत एव सिद्धान्तोऽभिधीयते । तथैव श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु तत्तद्विषयैः समुपवर्णितो जनकविषयको दार्शनिकसिद्धान्तो जनकेन उपदिष्टत्वाज्जनकस्यैव सिद्धान्त इति । यथा पाश्चात्यदार्शनिकजगति सुकरातलिखितस्य कस्यचन दार्शनिकग्रन्थस्य उपलब्धेरभावेऽपि तस्य शिष्यप्रशिष्यप्रणीतेषु ग्रन्थेषु सुकरातसिद्धान्तस्य प्रश्नोत्तररूपेण चर्चादर्शनात् तस्य दार्शनिकत्वं पाश्चात्यैरुपलब्धम् । तथैव जनकलिखितस्य दार्शनिकग्रन्थस्याभावेऽपि शास्त्रेषु यत्र तत्र तदुपदेशस्य उपलब्धमानत्वात्तस्य दार्शनिकत्वे न कोऽपि सन्देहावसर इति ।

जनकस्य दार्शनिकत्वे साक्षाद्भगवद्वाक्यमेव सर्वोपरि प्रमाणं वरीवर्ति । कुरुक्षेत्रस्य रणांगणे व्यामोहग्रस्तमर्जुनं तदीये वर्णधर्मे धर्मयुद्धे प्रवर्त्य तस्य चेतोमलस्य शोधनद्वारा मोक्षस्य साक्षात् साधनभूते ज्ञानयोगेऽधिकारिणं चिकीर्षुर्भगवान् योगेश्वरः श्रीकृष्णः कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति मिथिलाधिपस्य राजर्षेर्विदेहस्य निष्कामकर्मयोगसिद्धान्तं समुदाहरति ।

अपरं च स्वयं भगवतो नारायणस्य ज्ञानमयावतारः कृष्णद्वैपायनो भगवान् वेदव्यासः स्वस्य समुपदेशेन असन्तुष्टमानसं श्रीशुकं तस्य आत्मविषयकसन्देहनिराकरणाय मिथिलाधिपस्य समक्षं प्रेषयति तद्यथा-

‘न चेन्मनसि ते शान्तिर्वचसा मम सुव्रत ।

गच्छ त्वं मिथिलां पुत्रपालितां जनकेन ह ॥

स ते मोहं महाभाग नाशयिष्यति भूपतिः ।

जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः । १४४ इति ।

जनकस्य उपदेशं संप्राप्य श्रीशुकः स्वस्य मनसः शान्तिं लेभे ।

तच्चथा-

अनुशिष्टः स इत्येव जनकेन महात्मना ।

विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ इति ।

जनकसभायामष्टावक्रस्य गर्वं दूरीकृत्य तं तत्त्वज्ञानमुपदेष्टुं प्रादुर्भूता
तापसी जनकस्य तत्त्वज्ञत्वं प्रमाणयन्ती एवं प्राह अष्टावक्रं प्रति -

"एतावत्सु सभासत्सु न विजानाति कश्चन ।

ब्रजाम्यहं त्वया चैतन्न विज्ञातं सकृच्छ्रुतेः ।

बोधयिष्यति त्वाभेष राजा बुद्धिमतां वरः" 85

पंचदश्यां श्रीविद्यारण्यस्वामिनो जनकस्य ज्ञानदाढ्यमेवं प्रतिपादयन्ति -

'जनकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः' 86 इति ।

किमधिकं कथयामः । प्रायः सर्वेऽपि सिद्धान्तिनो यावज्जनकस्य
तत्त्वदर्शनमाचारदर्शनं च नोदाहरन्ति, तावत् स्वकीयसिद्धान्तस्य
प्रतिपादनमपूर्णमेव भवते । अतो जनकसिद्धान्तः सर्वेषां सिद्धान्तानां निकषग्राह
इत्युक्तौ न काचिदपि अत्युक्तिः, यतो हि भगवतो भाष्यकारस्य
आचार्यश्रीशंकरस्य परमगुरोर्गौडपादाचार्यस्यापि गुरुर्ज्ञानिनामग्रगण्यः शुकोऽपि
वेदव्यासस्य आज्ञया तत्त्वज्ञानमधिगन्तुं जनकस्य समक्षं ययौ । तस्योपदेशं लब्ध्वा
शान्तिं च लेभे इति पूर्वं प्रत्यपीपदम् । अत इतोऽधिकं विदेहसिद्धान्तस्य सद्भावे
परं प्रमाणमेव किं स्यात् । अतः कालावच्छेदेन जनकसिद्धान्तस्य
परिगणितसिद्धान्तेषु प्रसिद्धेरभावेऽपि उक्तोदाहरणैर्जनकसिद्धान्तस्य
दार्शनिकजगति महत्त्वपूर्णस्थानमस्तीत्यत्र नास्ति शंकावसरः ।

ननु भवता विदेहलिखितस्य ग्रन्थस्य अभावेऽपि तस्य सिद्धान्तस्य सद्भावे
मानाभावो नास्तीति प्रत्यपादि । विदेहसिद्धान्ते च प्रपंचस्य मिथ्यात्वं स्वीक्रियत
इत्यपि भवान् पूर्वं प्रावोचत् । परन्तु प्रपंचो मिथ्या नास्ति
प्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादकानां जनकवचसां च कुत्राऽपि अनुपलभ्यमानत्वात् ।
प्रायः सर्वैरपि वादिभिः प्रपंचस्य सत्यत्वस्वीकाराच्च । जगतो मिथ्यात्वे
श्रुतिव्याकोप आशङ्कितो यथा रामानुजदर्शने-

अपि च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे तद्वस्य असत्त्वादेकविज्ञानेन
न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यतो नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशावत् प्रकृतिपुरुषशरीरं
ब्रह्मकारणावस्थम् । जगतस्तदापत्तिरेव प्रलयः । नामरूपविभाग-

85 त्रि.र.ज्ञा. - १५।९९,१००

86 पं.द. - ७।१३०

विभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थम् । ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलभागस्य
सृष्टिरित्यभिधीयते । एवं च कार्यकारणयोरनन्यत्वमपि आरम्भणाधिकार
प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति । निर्गुणवादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयता
व्यवस्थिताः । नानात्वनिषेधवादाश्च एकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं स
चेतनाचेतनात्मकं वस्तिवति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारकं ब्रह्मैव अवस्थितिभि
सर्वात्मकब्रह्मपृथक्भूतवस्तुसद्भावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः ॥८७॥
माध्वदर्शने प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं निराकृतं यथा-

‘सोयं सत्योऽप्यनादिश्च न चासौ भ्रान्तिक्कल्पितः ।

कल्पितश्चेन्नित्यवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनं मतम् ॥८८॥ इति ।

इत्थं चोक्तहेतुभिर्द्वैतसत्यत्ववादिभिर्द्वैतस्य पारमार्थिकत्वे साधिते भव
विदेहसिद्धान्ते द्वैतस्य मिथ्यात्वं प्रसिद्धमित्याक्षेपेनैव समाधीयते । जगतो मिथ्यात्वं
साक्षाज्जनकवचनं यथा-

अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।

रूपं शुक्तौ फणी रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ॥८९॥

किञ्च प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वे नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत
गच्छति य इह नानेव पश्यतीत्याद्याः साक्षादेव प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादिका
श्रुतयो व्याकुप्येरन् । युक्तिश्च यथा- प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् जडत्वात्
परिछिन्नत्वाच्च । ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वाद् यथा
शुक्तिरूप्यमित्यादि । अतो वैदेहे सिद्धान्ते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं नैव सिद्ध्यतीति
भवदीय आक्षेप अकाण्डताण्डवमेवेति ।

ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं भवतु नाम । अस्मिन् सिद्धान्ते
जीवपरमात्मनोऽभेदोऽपि स्वीक्रियते । स कथमपि बुद्धिपथनैव समारोहति ।
यतो हि परमात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् शारीरकं
जीवोऽल्पज्ञोऽल्पशक्तिमांश्चेति । यथा राजभृत्ययोरविखद्योतयोः कूपसमुद्रयोः
मेरुपरमाण्वोः परस्परमभेदः सर्वथा असंभवः तथैव परस्परं विरुद्धधर्मिणो
जीवपरमात्मनोरभेदो न कथमपि संभवतीति । माध्वदर्शने जीवपरमात्मनोऽभेदः
प्रदर्शितो यथा परमेश्वरो जीवाद् भिन्नस्तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स
तस्माद् भिन्नो यथा भृत्याद् राजा । न हि सुखं मे स्याद् दुःखं मे न मनागपि

८७ सर्व. द. रामानुजीयदर्शनम्

८८ सर्व. द. पूर्णप्रज्ञदर्शनम्

८९ अ. गी. २/२९

स्यादिति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्थपतिपदं कामयमानाः सत्कारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति । यः स्वस्य आत्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षं च कथयति स एव स्तुत्यः प्रीतस्तावकश्च तस्य अभीष्टं प्रयच्छति । तदाह-

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः ।

ददत्यखिलमिष्टं च स्वगुणोत्कर्षवादिनम् ॥⁹⁰

एवं ज्ञेयत्वादिनाऽपि भेदोऽनुमातव्य इति । अस्य तात्पर्यं च प्रस्फुटीकृतं दर्शनान्तरे परमात्मा जीवाद् भिन्नो जीवेन ज्ञेयत्वाद् । यो येन ज्ञेयो भवति स तस्माद् भिन्नो यथा जीवाद् घटादिरित्यनुमानं बोध्यम् इति । मोक्षानन्तरमपि जीवाः परमात्मरूपा न भवन्ति । अपितु परमात्मसादृश्यं लभन्ते । तदुक्तं यथा -

‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥’⁹¹ इति ।

इत्थं च उपर्युक्तैः कारणैर्जीवजगत्कारणयोर्भेदे पर्वतवदकम्प्ये जायमाने भवत्प्रतिपादिते विदेहसिद्धान्ते कथं जीवजगत्कारणयोरभेदः इति चेदत्र समाधीयते जीवपरमात्मनोर्भेदो न वास्तवः किन्तर्हि आविधिक एवेति गृहाण । श्रुतियुक्तिभ्यां यत्र कुत्रापि जीवपरमात्मनोर्भेदः प्रतिपाद्यते । तत्तु अनुवादमात्रम् । अज्ञातज्ञापने एव शास्त्रप्रामाण्यात् । जीवपरभेदस्य च आबालगोपालवृद्धवनितासु अपि प्रसिद्धत्वाद्, जीवपरमात्मभेदप्रतिपादने शास्त्रतात्पर्यं स्वीक्रियमाणे तस्य अप्रामाण्यस्य दुर्निवारत्वात् तयोर्भेदो न कथमपि विदेहसिद्धान्ते सौंदं शक्य इति । अत एव जनकः स्वात्मन एव सकाशाज्जगतः सृष्टिं प्रतिपादयति -

‘अहो भुवनकल्लोलैर्विचित्रैर्द्राक् समुत्थितम् ।

मय्यनन्तमहाम्भोधौ चित्रवाते समुद्यते ॥

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव प्रविलीयते ।

मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥’⁹²

तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत इति श्रुतिरपि आत्मन एव जगत उत्पत्तिं प्रतिपादयति ।

⁹⁰ स.द.स. पूर्ण-प्रज्ञदर्शनम्

⁹¹ गी. १४।२

⁹² अ.गी. २/२३

ननु विदेहसिद्धान्तानुसारं जीवस्य जगत्कारणरूपत्वं जगतो मिथ्यात्वं संभवेता नाम तथाऽपि विदेहसिद्धान्तस्य शांकरसिद्धान्तेन विरोधो नैव परिहृत्य भवति । यतो हि शांकरसिद्धान्ते सर्वकर्मसंन्यासं विना ज्ञानमेव नैव संभवति 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठति' इत्यादिश्रुतौ उपरतशब्देन संन्यासाभिधानात् जनकश्च न विविदिषां प्रति न च मोक्षं प्रत्येव संन्यासस्य कारणत्वं मनसि तेन सुलभं प्रति संन्यासस्य मोक्षं प्रति कारणत्वं स्पष्टरूपेण खण्डितं यथा-

‘काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम् ।

लिंगान्युत्पथभूतानि न मोक्षायैति मे मतिः ॥

यदि सत्यापि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणम् ।

निर्लोक्षायैह दुःखस्य लिंगमात्रं निरर्थकम् ॥

अथवा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिंगे कृता मतिः ।

किन्तु देवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥

आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति किंचन्ये नास्ति बन्धनम् ।

किंचन्ये चेतरे चैव जन्तुजनेन मुच्यते ॥

तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।

बन्धनायतनेष्वेव विद्वद्यबन्धे पदे स्थितम् ॥⁹³ इति ।

इत्थञ्च शांकरसिद्धान्ते मोक्षं प्रति विविदिषासंन्यासस्य विद्वत्संन्यास च स्वीकाराद् जनकसिद्धान्ते च उक्तसंन्यासद्वयस्यैव मोक्षं प्रति हेतुत्वं अस्वीकाराद् विदेहसिद्धान्तस्य शाङ्करसिद्धान्तेन साकं विरोधो न कथमा परिहृतो भवतीति चेदुच्यते - उपरतश्रुतेः ज्ञानं विना मोक्षश्च न भवतीति सामान्यो नियमः । यदि च कस्मिंश्चिदधिकारिणि ज्ञानं दृश्यते, कर्मसंन्यासो न दृश्यते । दृष्टे नानुपपन्नमिति । तत्र संन्यासं विनाऽपि ज्ञानं स्वीकार्यमिदं भगवत्पादानामपि अभिप्रायोऽस्त्येव । किंच विदेहसिद्धान्तानुसारमुपरतश्रुति पदार्थानां स्वरूपतः त्यागरूपा नास्ति । अपि तु मानसत्यागपरा वर्तते जनकस्य जीवने पदार्थानां स्वरूपतस्त्यागाभावेऽपि मानसपदार्थत्यागरूपः संन्यास आसीदेव । पदार्थानां मानसत्यागरूपादपि संन्यासाद् ज्ञानं संप्राप्य मुमुक्षुर्मुक्तिं भवितुं शक्नोत्येव । तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिवर्यैः-

ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकृति बद्धे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेषु वेदनार्थो मानसः कर्मादित्यागो विरुद्ध्यते । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशां तत्त्ववि

बहूनामुपलम्भात् १९४ वस्तुतस्तु वृत्तेर्दृश्यपरित्यागरूपः संन्यास एव मुख्यः
 संन्यासः । अयमेव फलरूपः संन्यास इति निगद्यते । जनकजीवने च
 बाह्यकर्मसंन्यासरूपस्य विविदिषासंन्यासस्याभावेऽपि तत्त्वसाक्षात्काररूपः
 फलसंन्यास आसीदेव । अतः शांकरसिद्धान्तविदेहसिद्धान्तयोर्लिङ्गसंन्यासं किंवा
 विविदिषासंन्यासं गृहीत्वा सत्यपि किञ्चिद्वैषम्ये फलरूपे संन्यासे द्वयोर्विरोधो
 नास्तीति हृदयम् । अस्य विस्तृतविवेचनमग्नौ साधनाध्याये
 भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेण ।

तत्त्वविचारध्यायः

तत्त्वविचारः

आदौ तत्त्वशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शयते । तत्त्वमित्यत्र पदद्वयम् एकं तत्त्वं अपरं त्वम् तत्र तच्छब्दः तनु विस्तार इति धातोर्भावे क्विप्प्रत्यये निष्पद्यते । तच्छब्दः सर्वनामशब्दः । सर्वशब्दो ब्रह्मवाची नामशब्दश्च संज्ञावाची अतस्तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । प्राय उपनिषदादिषु आत्मवाचकत्वेन ब्रह्मवाचकत्वेन वा तच्छब्दस्य प्रयोगः । यथा ॐ तत् सत् इति निर्देश इत्यादि । ब्रह्मवाचकादस्मात् तच्छब्दात् भावे त्वल् प्रत्यये तत्त्वमिति । अस्यार्थश्च ब्रह्मभावः स्वरूपत्वं वा । अर्थाद् यत्सर्वेषां परिवर्तनानामाधारभूतम् यस्मिन् सर्वाणि परिवर्तनानि, सर्वेषु परिवर्तनेषु यदपरिवर्तितं तदेव तत्त्वम् । अथवा सर्वेषु जडात्मकेषु पदार्थेषु परिवर्तितेषु वा व्यभिचरितेष्वपि यन् व्यभिचरति तदेव तत्त्वमित्यर्थः । यथा घटशरावादिषु नामरूपादिना परिवर्तितेष्वपि मृत्तिकेति बुद्धिनैव व्याहन्यते, अतो व्यावहारिकदृष्ट्या मृत्तिकेति तत्त्वमित्युच्यते । परमार्थदृष्ट्या तु वास्तविकं तत्त्वं ब्रह्मैव⁹⁵ । दृश्यन्ते तत्त्वशब्दस्यान्येऽपि बहुविधा अर्थाः । यथा प्रमाणोपपन्नं स्वरूपं तत्त्वमिति नैयायिकाः । यथावत् स्थितं वस्तु एव तत्त्वमिति वैदिकाः । ब्रह्मार्थवाची तत्त्वशब्दः सांख्यादिदर्शनशास्त्रोक्तपञ्चविंशत्यादितत्त्वात्मके पारिभाषिके पदार्थेऽपि निरूढः ।

यथा प्रकृतिमूलकारणवादिनः सांख्याः पञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्रापञ्चमहाभूतानि मनो बुद्ध्यहंकाराः प्रकृतिः पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानीति । स्थूलबुद्ध्यश्चार्वाकाः पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि एव तत्त्वानीति । शून्यवादी बौद्धस्तु चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव मन्वानस्तत्त्वं नैव स्वीचिकीर्षति ।⁹⁶ एवं चात्र सामान्यतस्तत्त्वशब्दनिर्वचनम् ।

⁹⁵ तदुक्तं गीताभाष्ये (२।१६) : तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तद् इति

⁹⁶ न हि शून्यं नाम तत्त्वं तेनोच्यते - न्या. र. पृ. १०३

निरुक्तिः

निर्वचनमिति निर्+वच् धातोर्भावे ल्युटि निर्वचनमिति शब्दो निष्पद्यते । निर्वचनपदाच्च लक्षणरूपस्यार्थस्यावबोधः । असाधारणधर्मो लक्षणम् । तच्च लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम् ।

उक्तलक्षणं च स्वरूपतटस्थभेदेन द्विविधम् । स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्, यथा ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादि । तटस्थलक्षणन्तु यावल्लक्षणकालमनवस्थायित्वे सति व्यावर्तकं यथा जन्माद्यस्य यतः⁹⁷, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसविंशन्ति⁹⁸ इत्यादि । मोक्षावस्थायां प्रलयकाले च ब्रह्मणो विद्यमानत्वेऽपि जगदुत्पत्तिहेतुत्वस्य स्थितिहेतुत्वस्य चाविद्यमानत्वात् तत्र तत्र लक्षणसमन्वयः ।

तत्त्वजिज्ञासाहेतुः

इतस्तत्त्वजिज्ञासाहेतवः

दुःखत्रयाभिधातात्— रागद्वेषादिद्वन्द्वदूषिते सत्यानृतमिश्रिते विरिञ्चिप्रपञ्चे आध्यात्मिकादित्रिविधतापैः संतप्तास्तत्परिजिहीर्षवो लौकिकदैदिककर्माणि अनुदिन- मनुतिष्ठन्तोऽप्यनाद्यज्ञानप्रसूतदुर्वासनया मलिनान्तःकरणास्त आपातरमणीयान् रक्षणादिसन्तापसमन्वितान् स्त्रीपशुपुत्रसुवर्णादीन् मायिकानेव पदार्थान् कामयमाना दुःखदावाग्नौ दन्दह्यन्ते । यथाहुः -

‘सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमेद्वा ।

विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः॥⁹⁹

यावन्तः कुरुते जन्तुः संबन्धान् मनसः प्रियान् ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशंकवः॥¹⁰⁰

“मात्रास्पर्शास्तु कौन्तयः शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो नित्यास्तास्तितिक्षस्व भारत ॥¹⁰¹ इत्यादि ।

97 ब्र.सू. १।१।२

98 तै. ३।१

99 भा. ३।५।२

100 वि.पु. १।१७।६६

101 गी. २।१४ ।

अतो नश्वरशीलाः क्षणभंगुरा मायिकाः सांसारिकाः पदार्था न कथमपि
सुखायेति दृष्टोपायैर्न दुःखनिवृत्तिः । प्राणिनिकायेषु केचन दृष्टोपायद्वारा
दुःखनाशमसंभवं मत्वा अपाम सोमममृता अभूम, यन्न दुःखेन संभितं न च
ग्रस्तमनन्तरमित्यादिवचोभिः स्वर्गसुखस्याविनाशित्वं तत्प्राप्त्यर्थं
दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
इत्यादिवाक्यैर्दर्शदिः साधनत्वं विज्ञाय अनुश्रवमनुधावन्ति । परं सोऽपि
दुःखनाशाय नालमिति उक्तोपायाभ्यां विरतः पुमान् तत्त्वं जिज्ञासमानः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति । श्रूयते च-

परीक्ष्य लोकान् कर्मधितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्तास्त्यक्तः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥102
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥103
“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”104
अत्र च कारिके -

“दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ।
दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तजविज्ञानात् ॥”105

अत्रेदमवधेयम् - तत्त्वविषये वादिनां विप्रतिपत्तयोऽनुपदन्तथापि
तत्त्वज्ञानस्य दुःखनिवर्तकत्वं सर्ववाद्यनुमोदितम् । अधीतसर्वशास्त्रोऽपि
देवर्षिर्नारदः शोकगभिघातादेव भगवन्तं वीतकल्मषं सनत्कुमारमभिगत्य तत्त्वं
जिज्ञासाञ्चक्र इति श्रूयते -

‘श्रुतं ह्येव मे भगवद् दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति ।
सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु इति’106

102 नु. १।१२ ।

103 श्वेता - १।१५ ।

104 श्वेता - ६।२०

105 सा.का. १-२

106 छा. ७।१३

यदा श्रीकृष्णसखोपि कौन्तेयो युद्धक्षेत्रे युयुत्सून् शस्त्रास्त्रसंनद्धान् स्वजनान् विलोक्य शोकमोहोदधिनिसर्गनः कर्तव्यविमूढः सञ्जातस्तदैव "शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्"¹⁰⁷ इत्यादिविनयोक्तिभिः श्रीकृष्णशरणं समुपेत्य तत्त्वं जिज्ञासाञ्चक्रे ।

भगवतो बुद्धस्यापि दुःखाभिघातादेव तत्त्वजिज्ञासा । राजकीयवैभवसंपन्नोऽपि बुद्धो रोगिणं मृतं वृद्धं च पुरुषं विलोक्य संसारस्य दुःखमयत्वं निश्चिन्नाय स्वीयं प्रासादं परित्यज्य तत्त्वं जिज्ञासमानो निर्जगाम ।

अद्वैतमतप्रतिष्ठापको भगवान् शंकराचार्योऽपि संसारस्य दुःखरूपतामनुभूय ततो मुक्तिं प्राप्तुं गोविन्दपादाचार्यस्य सकाशात् संन्यासं गृहीत्वा तत्त्वं जिज्ञासते ततश्च स स्वयं विमुक्तः सन् अन्यानपि मोचयामास ।

श्रीमद्भागवतेऽपि पाण्डुपत्नी कुन्ती भगवन्तं प्रति तत्त्वजिज्ञासायाः कारणीभूतं दुःखमेव याचमाना कथयति -

‘विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो ।

भवतो दर्शनं यस्मादपुनर्भवदर्शनम् ॥’¹⁰⁸ इति ।

एवमेव अन्यान्यपि बहूनि उदाहरणानि शास्त्रेषूपलभ्यन्त एव ।

सहजतया - मानवास्तत्त्वं किमर्थं जिज्ञासन्ते ? तेषां स्वरूपत्वात् तत्त्वस्येति । प्राणिनामेषा स्वाभाविकी प्रवृत्तिरियत् सर्वेऽपि प्राणिनः स्वकीयं स्वरूपमीक्षन्ते ।

आत्मनः स्वरूपं सुखरूपम् । ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’¹⁰⁹ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूयैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः’¹¹⁰ ‘यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’¹¹¹ एषोऽस्य परमानन्दः’¹¹² इति सिध्यति । अनुमीयते च-

‘इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः ।

107 गी. २।७

108 भा. १।६।२५ ।

109 भा. ३।१।२९

110 छा. ७।२।३।९

111 तै. २।२।७

112 वृ. ४।३।३२

मानभूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते' ॥¹¹³

अनुमानाकारश्चेत्थम्-आत्मा परमानन्दरूपः परप्रेमास्पदत्वात्, यः परमानन्दरूपो न भवति नासौ परमप्रेमास्पदमपि, यथा घटः तथा चायं परप्रेमास्पदं न भवतीति न, तस्मात् परमानन्दरूपोऽपि न भवतीति न इति व्यतिरेक्यनुमानद्वाराऽपि आत्मनः परमानन्दरूपत्वं सिध्यति ।

प्रत्यक्षेण आत्मनः सुखरूपत्वं तु सुषुप्तौ स्फुटमेव । तथा च सर्वज्ञात्मसूनयः-

‘सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः ।

सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥’¹¹⁴

एवञ्च प्रत्यक्षानुमानागमैस्त्रिभिरेव प्रमाणैरात्मनः सुखरूपता सिध्यति । तथा च संक्षेपशारीरककाराः

‘प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतां प्रतीचः ॥’¹¹⁵
इति ।

अतो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा सर्वेऽपि प्राणिनः स्वकीयं स्वरूपमेव प्रतिदिनमनुधावन्ति । एवञ्च मानवानां धनार्जनपाणिग्रहणपुत्रोत्पादनाय सर्वेऽपि आरम्भाः सुखार्थमेव । सुखं किमर्थमिति प्रश्न एव न समुदेति सुखस्य तेषां स्वरूपत्वात् ।

अत एव इतरेच्छाऽनधीनेच्छाविषयत्वं सुखत्वमिति तार्किकाः । धनार्जनादौ इतरेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् । तथा हि इतरत् सुखमितरेच्छा सुखेच्छा । तादृशेच्छाधीनेच्छा धनेच्छा तादृशधनेच्छाविषयत्वं धनादौ । परन्तु सुखादौ नेतरेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं सुखस्यात्मरूपत्वाद् वेदान्तनये । अत्रेदमवधेयम्- सुखमपि द्विविधम्, सातिशयं निरतिशयं च । तारतम्ययुक्तं सातिशयम् । धनस्यापेक्षया पत्नी पत्न्यपेक्षया स्वशरीरं शरीरापेक्षया प्राणाः प्राणापेक्षया आत्मा प्रिय इति धनपत्नीपुत्रस्वकीयशरीरप्राणादावुत्तरोत्तरं तारतम्यम् । तत्तद्विषयजन्यं सुखं सातिशयम् । आत्मसुखं तु निरतिशयम् । आत्मनाऽपेक्षया कतरः प्रिय इति न प्रश्नावकाशः । अतः सर्वेषां सुखानामवधिभूतं सुखमात्मसुखमेव ।

113 प.द. १।८

114 सं.शा. १।२३

115 " " १।२२

अत एव योगीश्वरो याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीब्राह्मणे 'न वा रे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवति' 116 इत्युपसंहारपूर्वकं तत्त्वं जिज्ञासमानां स्वकीयां प्रियपत्नी मैत्रेयीं प्रति आत्मार्थमेव सर्वे आरम्भा भवन्तीति प्रतिपादयति । अयमपि प्रसंग आत्मनः सुखरूपताया उपोद्बलक एव ।

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' 117 इत्यादिस्मृतेर्जीवा भगवतोऽशभूताः । अतोऽशस्वरूपाणां जीवानामंशिनं भगवन्तं प्रति अभिमुखीभवन्तं स्वाभाविकम् । एवञ्चोक्तविवेचनेन तत्त्वजिज्ञासाया स्वाभाविकत्वं निर्बाधं सिद्धमिति ।

संशयात् - उपक्रमोपसंहारादिभिर्वेदवाक्यतात्पर्यग्राहकैः षड्विधलिङ्गैः सर्वेषां वेदानां महातात्पर्येऽखण्डाद्वितीयब्रह्मणि निश्चितेऽपि देवमायया मोहितधियः पण्डितमन्या नानाविधान् वाक्याभासान् स्वस्वपक्षे योजयित्वा कूटस्थचैतन्यमारभ्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिपर्यन्तमात्मानं साधयन्ति । अत एव पंचदशीकाराः

'भ्राम्यन्ते पण्डितमन्याः सर्वे लौकिकतैर्थिकाः ।
अनादृत्य श्रुतिं मौख्यात् केवलां युक्तिमाश्रिताः ॥
पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन ।
वाक्याभासान् स्वस्वपक्षे योजयन्त्यप्यलज्जया ॥
कूटस्थादिशरीरान्तसंघातस्यात्मतां जगुः ।
लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥' 118 इति ।

अतः कूटस्थशरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादीनां मध्ये आत्मतत्त्वं किं स्यादिति संशयो मुमुक्षूणां मनसि स्वत एव उत्पद्यते । अतो मुमुक्षुभिः श्रद्धाविश्वासपूर्वकं वैदिकवाक्यतात्पर्यनिर्णये सावधानैर्भाव्यम् । तथा चोक्तमाचार्यशंकरेण- एवं बहवः प्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः तत्राविचार्य यत् किञ्चित्

116 वृ. ४।५।६

117 गी. १५।७ ।

118 पं.द. ६।५९, ६०, ८५

प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्माद्
ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा
निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते¹¹⁹ । तथा च शबरस्वामिनोऽपि- धर्मं प्रति
विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्यं धर्ममाहुः केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य
प्रवर्तमानः कंचिदेव उपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् ।

अतः संशयनिवृत्त्यर्थं तत्त्वजिज्ञासा । संशयश्च एकस्मिन् धर्मिणि
विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् । स च सामान्यतो ज्ञाते विशेषतोऽज्ञाते
वस्तुनि, अत्यन्ताज्ञाते वस्तुनि संशयादर्शनात् । आत्मनोऽपि
अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादपरोक्षत्वाच्च सामान्यज्ञानमस्त्येव । अत उक्तं
भाष्यकारेण-‘न तावदेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च
प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः’¹²⁰ इति ।

विशेषतः आत्मनोऽद्वयानन्दरूपताया ज्ञानार्थं बहिरंगान्तरंगसाधना-
नुष्ठानपूर्वकं गुरूपसदनम् । अतएव ‘येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति चैके’¹²¹ इति सन्देहपुरःसरं नचिकेतसो गुरूपसदनं श्रूयते ।

विदेहसिद्धान्तप्रकाशके जनकशुकसंवादेऽपि व्याससूनोः सन्देहपुरःसरं
जनकपुरं प्रति गमनं श्रीदेवीभागवतेऽपि प्रसिद्धमेव । तथा हि -

‘सन्देहो वर्तते राजन्न निवर्तति मे दवचित् ।

भवता कथितं यत् तच्छृण्वतो मे नराधिप ॥’¹²²

अत एव अद्वैतसिद्धौ संशयस्य विचाराङ्गत्वं तच्च व्युदसनीयतयेति
प्रत्यपादि । तथाहि- तत्र विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचाराङ्गत्वान्मध्यस्थेन आदौ
विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया । यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य तल्लाभेन
विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यन्तथापि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया
विचाराङ्गत्वमस्त्येव ।

आश्चर्यात् -

‘को अद्वा वेद क इह प्रावोचत् ।

कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः ।

119 ब्र.सू.शा.भा. १।१।१

120 ब्र.सू.शा.भा. १।१।१ (अध्यासः)

121 कठो. १।२०

122 दे.भा.

इयं सृष्टिर्यत आबभूव ।
यदि वा दधे यदि वा न
यो यस्याध्यक्षः परमे व्योमन् ।
सो अंगं वेद यदि वा न वेद'123

पुनस्तत्रैव -

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चाः नक्तं ददृशे कुत्रविद् दिवा इर्युः ।
किंस्विदासीदधिष्ठानभारम्भणं कतमस्वित् कथासीत् ॥'124

इत्यादिभिः ऋग्भिराश्चर्यस्य तत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वं समर्थ्यते ।

एवमुपर्युक्तहेतुभ्यो जायमाना तत्त्वजिज्ञासा श्रुतिस्मृतिसंमता । तत्र च
श्रुतयः -

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'125 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते....तद् ब्रह्म विजिज्ञास्यस्व'126 'एका या प्रकृतिः समस्तजननी
तद् ब्रह्म जिज्ञासताम्'127 इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मजिज्ञासाया विधेयत्वम् ।

यद्यपि जिज्ञासाया इच्छाविशेषरूपत्वाद्विच्छायाश्च स्वत उत्पद्यमानत्वेन
तत्र विधेयत्वं न, तथापि जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणां विधाय
ब्रह्मजिज्ञासापदस्य ब्रह्मविचाररूपोऽर्थः । विचारे तु विधेयत्वमस्त्येव ।

स च ब्रह्मविचारः कथं विधेय इति जिज्ञासायां आत्मा वारे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य'128 इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । तथा च स्मृतिः-

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ।

एवञ्चोक्तप्रज्ञाणेन तत्त्वजिज्ञासाया विधेयत्वं सिध्यति ।

123 ना.सू. ६,७

124 ना.सू. २२।३

125 बृ. - ४।४।२२

126 तै. ३।१

127 सं.शा. १।५।१०

128 बृ. ४।५।६

विदेहसिद्धान्ते तत्त्वजिज्ञासा

जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेव
 ब्राह्मणानामनूचानतमः¹²⁹ इति श्रुतिः ब्रह्मसभाव्याजेन राज्ञो जनकस्य
 योग्यगुरोरन्वेषणं द्योतयति तत्त्वजिज्ञासाञ्च । जनको याज्ञवल्क्यमेव प्रासादि
 आहूय तत्त्वं जिज्ञासते । तथा हि जनको ह वै वैदेह आशाञ्चक्रेऽथ याज्ञवल्क्य
 आवब्राज । एवं विदेहसिद्धान्तेऽपि संशयादिद्वारैव तत्त्वजिज्ञासा ।
 एवमुपर्युक्तहेतुभ्यो जायमाना तत्त्वजिज्ञासा नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसा-
 धनचतुष्टयसंपन्नस्य पुरुषस्य एव फलवती । 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठति
 समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्यति'¹³⁰ इति श्रुतेः । अत एव 'अथातो
 ब्रह्मजिज्ञासा'¹³¹ सूत्रभाष्ये अर्थशब्दस्य साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरमित्येवार्थः ।
 इत्थंच तत्त्वजिज्ञासया गुरूपसदनं संपाद्य उत्कलक्षणप्रमाणाभ्यां
 मुमुक्षुस्तत्त्वमवगच्छति ।

शास्त्रेषु तत्त्वैकत्वनिश्चयः

मिथ्याप्रत्ययरूपाखिलानर्थहेतुप्रहाणायान्तैकत्वविद्याप्रतिपत्तय एव
 वेदवेदान्तस्मृतीतिहासादिनिखिलशास्त्रारम्भः । तत्र तत्र श्रुत्यादिप्रस्थाने क्रियत
 एकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानस्योन्मन्थनम् । सकलेषु श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु वाक्यानि
 तात्पर्येणाद्वैतमतेरुज्ज्वलीकारायैव समनुगतानि यद्यपि तथापि दृश्यते शास्त्रे
 शास्त्रे प्रक्रियायां मनाग्भेद इति क्रियते पार्थक्येन किञ्चिच्छास्त्रेषु तत्त्वविचारः ।

तत्त्वं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥¹³²

इत्यादिभिः श्रुतिप्राबल्यस्य समर्थितत्वात्प्रथमं श्रुतिवाक्यानामेव विचारः
 प्रस्तूयते ।

संहितासु- वैदिकदर्शनस्येदं वैशिष्ट्यं यदनेकेष्वेकत्वदर्शनम् । ऋक् च- 'इन्द्रं
 मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्' 'एकं सद् विप्रा बहुधा

129 बृ. ३।१।१

130 बृ. ४।४।२३

131 ब्र.सू. १।१।१

132 ऋग्भाष्य भूमिकायां सायणः

वदन्ति' 133 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 134 इत्यादि । सर्वत्र वेदेषु ईश्वरस्य मूलतत्त्वस्य वैकत्वमेव । अन्ये देवास्तस्यैव विभूतयः । अत एकत्वप्रतिपादनं एव सर्वेषां वेदानां तात्पर्यम् । अत एवोक्तम्- 'एकं वेदं विबभूव सर्वम्' 135 इति ।

ऋग्वेदीयनासदीयसूक्तं ब्रह्मविद्याया आधारस्तम्भभूतम् । सृष्टेरगम्यस्य मूलतत्त्वस्य विषये ततो जायमानाया सृष्टेश्च चर्चात्रोपलभ्यते ।

सृष्टेरादिकाले सद्रूपेणासद्रूपेण वा निर्वक्तुमशक्यं बाङ्मनसातीतं किञ्चित् तत्त्वमासीत् । न वा आकाशादिकं वस्तुजातं किमपि आसीत् । दृश्यपदार्थस्यैवाभावेन न द्रष्टृदृश्यभेदो न वा दिवारात्रिभेदः । परमेकमद्वितीयं किमपि मूलतत्त्वमवश्यमेवासीत् यतोऽचिन्त्यरचनारूपमेतद्दृश्यजातं निस्सृतम् ।

तथा च सूक्ते-

'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अद आसीत् प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यत्र परः किञ्चनासः ॥ 136

निरुक्तिश्च-

'महाभारयादेकस्या एव देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते, एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यंगिनो भवन्तीति ।' 137

वस्तुतः परमात्मा एक एव, तस्य भिन्नरूपाणि तु मायाद्वारैवेति । अथर्ववेदोपि यथा-

'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 138 इति ।

एतादृशस्य व्यापकस्य परमात्मनो स्वरूपं तत्त्वदर्शिनो महात्मनो नित्यं शुद्धान्तःकरणे पश्यन्ति । यथा सर्वैरेव देदीप्यमानः सूर्य आकाशे दृश्यते, तथैव जानिनोऽपि शुद्धान्तःकरणेन आत्मानमनुभवन्ति इति श्रूयते -

133 ऋ. १।६।४६

134 ऋ. १।११।१५

135 ऋ. १।५।८२

136 ना.सू. १-२

137 नि. देवता - ७।४।८९

138 अथर्व. १।१०।८०

‘तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्’¹³⁹
इति ।

जगत्प्रसवितुः परमात्मनः परमप्रकाशस्य सर्वोत्कृष्टं तेजो ध्येयम् । तदेव सर्वेषां बुद्धिप्रेरकं द्विजत्वसंपादकञ्चेति वेदेषु प्रवर्णितम् । वेदवादिनोऽपि -

‘तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्’¹⁴⁰ इति तमेवानुध्यायन्ति ।

एतादृशमात्मतत्त्वं शुद्धान्तःकरणे साक्षात्कृत्य ऋषिः स्वानुभवं वर्णयन्ताह-

‘वेदाहमेतं पुरुषम्भहान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।’¹⁴¹

योगिभिः समाधौ ज्ञानिभिस्तत्त्वानुभूतौ च यत् साक्षात्क्रियते, तद् यद्यपि सर्वव्यापी सर्वाधिष्ठानमजरममरं, तथाप्यचिन्त्यशक्तियोगान्नारायणः प्रजापतिः ईश्वर इत्यादिपदवाच्यः सन् अजायमानोऽपि बहुधा जायते । ऋषयस्तत्त्वं तस्य शक्तिञ्च पश्यन्ति । तथाहि -

‘प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानिविश्वा ।’¹⁴² इति ।

अतः पुरुषः परमात्मा एव सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यः सर्वात्मकः सर्वाधिष्ठानभूतः स्वशक्त्या विश्वरूपेण विवर्तितः, तस्येयं सृष्टिर्लीलामात्रम्, लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्¹⁴³ इति न्यायात् । स एव मोक्षदातापि, तथाहि-

‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ।’¹⁴⁴

तच्च तत्त्वं सत्यं शिवं सुन्दरात्मकम् । लौकिकपारलौकिक-पारमार्थिकसुखानां तदेव अधिष्ठानम् । तस्य तत्त्वस्य शिवरूपता आनन्दरूपताऽपि वेदेषु वर्णिता । यथा-

139 ऋ. १।२।२०

140 शु.यजु. ३१।१८

141 श्वेता - ३।८

142 शु.यजु. - ३१।१९

143 ब्र.सू. २।१।३३

144 शु.यजु. ३१।२

‘नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च’¹⁴⁵ इति ।

साम्नि तदेव तत्त्वं सर्वेषामधिष्ठानभूतं सर्वरूपं सर्वकर्तृमहच्चेत्युक्तम् । तथाहि-
‘त्वमिन्द्रोसि भूरसि त्वं सूर्यमरीचयः विश्वकर्मा विश्वदेवो महाअसि’¹⁴⁶ इति ।

अथर्ववेदेऽपि तत्तत्त्वमेव पूर्णं तस्मादेव एतज्जगज्जातम्, तेनैव च जीवितम् अर्थादमृतरूपेण सिक्तमिति श्रूयते-

‘पूर्णात् पूर्णमुदंचति पूर्णः पूर्णेन सिच्यते ॥’¹⁴⁷ इति ।

तत् तत्त्वं सर्वकामनावर्जितममृतस्वरूपं सर्वबुद्धिप्रेरकं स्थितौ ज्ञातौ च । परानपेक्षितं परिपूर्णं न कस्मैचिदपि न्यूनं पुरातनमपि नवनवायमानन्तदेव ज्ञात्वा मृत्युभयमपगच्छति । तथाहि -

‘अकामो धीरोऽमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोग्नः ।

तमेव विद्वान्न बिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानाम् ॥’¹⁴⁸

तत्त्वं सर्वनिषेधावधिरूपम् । सर्वं नामरूपात्मकं जगत् तस्मिन्नेव कल्पितमिति । अग्नीन्द्रवरुणादिवतास्तद्रूपा एव अध्यस्तस्य अधिष्ठानावशेषत्वात् । अतएव ब्रह्म उच्छिष्टम् । सर्वनिषेधानन्तरमवशिष्यते इति यावत् । यथा

‘उच्छिष्टे नामरूपं च योच्छिष्टे लोक आहितः ।

उच्छिष्ट इन्द्रश्चाग्निश्च विश्वमन्तःसमाहितम्’ ॥¹⁴⁹ इति ।

उपनिषत्सु-

केयमुपनिषद् ? ब्रह्मविद्या रहस्यविद्या वेति । उपनिषदच्छब्दश्च विशरणगत्यवसादनार्थकात् उप नि षद्लृधातोः निष्पद्यते । अर्थात् या विद्या दृष्टानुश्रविकवितृष्णान् मुमुक्षून् ब्रह्म समीपयति, संसारबीजभूतामविद्यां विनाशयति गर्भजन्मजरामरणादीनुपद्रवान् अवसादयति, सैव उपनिषद् । यथाहुर्भाष्यकाराः - “ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दिताविद्यां तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशारणाद् विनाशात् परं ब्रह्म गमयितृत्वात्

145 शु.यजु. १६।४१

146 साम. २।१०।३-६

147 अथर्व. १०।८।२९

148 अथर्व. १०।८।४४

149 अथर्व. ११।७।१

गर्भजन्मजरामरणाद्युपद्रवावसादयितृत्वात् उपनिषद् समाख्ययाऽपि अन्यकृतात्
परैः श्रेय इति ब्रह्मविद्या उपनिषदित्युच्यते¹⁵⁰ उपनिषद्प्रतिपादकत्वेन
ग्रन्थाऽपि उपनिषत्पदेन व्यपदिश्यते ।

उपनिषदो वेदान्तपदेनाप्युच्यन्ते । वेदान्तो नाम वेदानामन्तः
वेदशिरोभाग इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्य तात्पर्यरूपेऽर्थे वेदान्तपदेन
वेदतात्पर्यमित्यर्थोऽपि लभ्यत एव । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'¹⁵¹ इति श्रुतेः
सर्वेषां वेदानां वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि एव तात्पर्यावसानात् । वेदान्तेषु
तदद्वैततत्त्वं ब्रह्मैवेति जोद्युष्यते ।

प्रतिपाद्यत ईशोपनिषदि ईशावास्यमित्यादिमन्त्रेण सर्वं ब्रह्मैवेति । तच्च
तत्त्वं स्वतोऽचलमपि औपाधिकरूपेण चलमिव अन्तर्बहिः सर्वत्र व्याप्तं चेति
अनेजदेकं मनसो जवीयः¹⁵² इति 'तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः'
इति मन्त्रेण च प्रतिपादितम् ।

केनोपनिषदि शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादीनां प्रेरकं तत्त्वं किमिति प्रश्ने
सर्वेषां शरीरप्राणादीनां प्रेरकं तत्त्वं ब्रह्मैव इत्युक्तं गुरुणा । सर्वत्र प्रश्नोत्तरे
'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते'¹⁵³ इति श्रूयते । तथा च -

'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः'¹⁵⁴ इति ।

कठोपनिषदि च "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति"¹⁵⁵ 'इत्यारभ्य
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म*' 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अणोरणीयान् महतो
महीयान्'¹⁵⁶ इत्यादिना सर्ववेदप्रतिपाद्यमोकारावलम्बनं तदेव आत्मतत्त्वमिति ।
पुनरस्यात्मनः सर्वभूतेषु गूढरूपेण विद्यमानत्वं सामान्यतोऽप्रकाशऽपि

150 कठो. शा. भा. उपोद्धातभाष्यम्

151 कठो. १।२।१५

152 ईशा. ५

153 केनो. १।५

154 केनो. २।११

155 कठो. १।२।१५

* कठो. १।२।१६

156 कठो. १।२।२०

सूक्ष्मदर्शनां सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वं च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढो नात्मा प्रकाशते'¹⁵⁷
'यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति'¹⁵⁸ इत्यादिना सर्वाधिष्ठानत्वं
सूर्यादीनामपि प्रकाशकत्वं साधितम् ।

पुनश्च 'यदेवेह तदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह
नानेव पश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युं
गच्छति य इह नानेव पश्यति'¹⁵⁹ इत्यादिमन्त्रेण च द्वैतनिन्दापूर्वकं ब्रह्मणि
द्वैताभावं प्रतिपाद्य अध्यारोपापवादन्यायेन सर्वत्र अस्यामुपनिषदि एकं ब्रह्मैवेति
निर्णीयते ।

प्रश्नोपनिषदि च ब्रह्मैव मूलतत्त्वमिति । तदेव मायाशवलं
सज्जगत्कारणम् । मायाशवलं ब्रह्मैव प्रजापतिः । "तस्मै स होवाच प्रजाकामो
वै प्रजापतिः रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजा करिष्य इति"¹⁶⁰ श्रुतेः तद्
एव रयिप्राणाभ्यां जगद् । अत एव वैदिकविज्ञाने जगदग्निः सोमात्मकम् ।
कृष्णशुक्लपक्षाभ्यां मासस्य उत्तरायणदक्षिणायनाभ्यां वर्षस्य, दिवारान्त्रिभ्यां
अहोरात्रस्य अग्निसोमात्मकत्वम् । तथा हि 'संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने
दक्षिणं चोत्तरं च एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः'¹⁶¹ 'मासो वै प्रजापतिस्तस्य
कृष्णपक्ष एव रयि 'शुक्लः प्राणः'¹⁶² 'अहोरात्रो वै प्रजापतिः तस्याहरेव प्राणः
रान्त्रेव रयिः'¹⁶³ इत्यादि ।

'तान् वरिष्ठः प्राणः प्रोवाच मा मोहमापद्यथा अहमेव एतत्पञ्चधात्मानं
प्रविभज्य एतद्प्राणमवष्टभ्य विधारयामीति'¹⁶⁴ च । श्रेष्ठोऽपि प्राण
आत्मन्येवाश्रितः, 'आत्मन एष प्राणो जायते'¹⁶⁵ इति । आत्मनः
प्राणापेक्षयाऽपि श्रेष्ठत्वम् ।

157 कठो. १।२।१८

158 कठो. २।४।९

159 कठो. २।४।१०, ११

160 प्र. १।४

161 प्र. १।९

162 प्र. १।१२

163 प्र. १।३

164 प्र. २।३

165 प्र. ३।३

सुषुप्तिकालेऽपि प्राणान्वितानां भूततन्मात्रादीनां सर्वेषां विलय आत्मन्येव । यथा 'एवं ह वैतत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ।

स आत्मा षोडशकल पुरुष उच्यते स च अस्मिन्नेव शरीरे । तथाहि-
इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः' 166 इति । तस्य षोडशकलाः- प्राणाः, श्रद्धा, आकाशः, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इन्द्रियाणि, मनः, अन्नं, वीर्यं, तपः, मन्त्राः, कर्म, लोको नाम चेति । श्रुतिश्च- 'स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां स वायुज्योतिरापः पृथ्वीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद् वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु लोकेषु नाम च' 167 इति ।

सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानामर्थवादत्वेन तेषां न स्वार्थबोधो तात्पर्यमपितु ब्रह्मबोधन एवेति प्राणादीनां कलानां वर्णनं वस्तुबोधायैव भिद्यते । तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' 168 इत्यध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मतत्त्वमेवात्र प्रतिपत्तिसतम् ।

मुण्डके च ब्रह्मण इन्द्रियातीतत्वं सर्वगतत्वं नित्यत्वं विभुत्वं योगिजनदृश्यत्वं चेति यत् तददृश्यमग्राह्यमश्रोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः 169 इत्यादिभिर्वाक्यैर्बहुप्रथितम् । ब्रह्मणो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वम् । तच्च यथा श्रुतौ -

तदेतत् सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः तथाऽक्षराद् विविधा सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' 170 इति । तच्च ब्रह्मतत्त्वं पुरस्तात् पश्चादूर्ध्वमधश्चेति सर्वत्र व्याप्तं सूर्यचन्द्रादीनामपि भासकमस्तीति तत्रैव-

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् विश्वमिदं वरिष्ठम्' 171 इतीत्थं चास्यामुपनिषदपि ब्रह्मैव जगत्कारणत्वेन उपवर्ण्य सर्वं ब्रह्मैवेति प्रतिज्ञातम् ।

166 प्र. ६१२

167 प्र. ६१४

168 प्र. ६१५

169 मु. १/१६

170 मु. २/१

171 मु. २/१०, ११

दृश्यत आथर्वणे च माण्डूक्ये ओंकारब्रह्मणोर्जगताऽभेदः । तथा हि-
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं यच्चात्यन्तं त्रिकालातीतं तदप्योकार एव सर्वं हि एतद्
ब्रह्माऽयमात्मा (अयमात्मा ब्रह्म) इति' ।¹⁷²

अत्र ओंकारस्य अकारादिभिस्त्रिसृभिर्मात्राभिः आत्मनस्त्रयाणां पादानामभेदं
प्रतिपाद्य अमात्रेण चतुर्थपादेन साकमात्मनश्चतुर्थपादस्याभेदः । यथा -

जागरितस्थानः	स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ।
स्वप्नस्थानः	प्रविविक्तभुक् तैजसः द्वितीयः पादः ।
सुषुप्तस्थानः	आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।
नान्तःप्राज्ञं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा ।	

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः स्वप्नस्थानः तैजस उकारः सुषुप्तस्थानः
प्राज्ञो मकारः अमात्रश्चतुर्थः शिवोऽद्वैतः । एवमोकार आत्मैव¹⁷³ । एवं रीत्या
इयमुपनिषद् समस्तवेदसारसर्वस्वप्रदर्शिका ।

श्रूयते च तैत्तिरीये ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति'¹⁷⁴
सत्यं त्रिकालाबाध्यं ज्ञानं चिद्रूपमनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । तत्रैव
तटस्थलक्षणन्तु एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद् वायुः¹⁷⁵, इत्यादि ।
पुनरत्रैव पञ्चकोशान् विविच्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा¹⁷⁶ इत्यादि । तथा च
असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेन
विदुर्बुधा । अस्मिन् शरीरे जीवात्मरूपेण ब्रह्मैव वर्तत इत्यपि तत्रैव । यथा तत्
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'¹⁷⁷ इति ।

172 मा. १-२

173 मा. ३-५, ७, ९-१२

174 तै. २।१

175 तै. २।१

176 तै. २।५

177 तै. २।६

सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भवति ... ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको
ब्रह्मण आनन्द¹⁷⁸ इत्यनेन मन्त्रेण आनन्दमीमांसां विधाय ब्रह्मण एव
आनन्दरूपत्वमत्र प्रतिपादितम् ।

ऐतरेयोपनिषदि आत्मानं जगतो मूलतत्त्वं प्रदर्श्य तत एव जगतः
सृष्टिप्रक्रिया । तथाहि 'आत्मा वा इदमेक अग्रे आसीन्नाऽन्यत् किञ्चन मितम्
स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति । स इमान् लोकान्सृजत अम्भो मरीचि¹⁷⁹
इत्यादि । सृष्टेः प्राङ् नामरूपविवर्जित आत्मा एव आसीत् परं न किमपि
नामरूपात्मकं जडं वस्तु । निर्विकारोऽपि असावात्मा भायावृत्या सर्वान् लोकान्
लोकपालान् ससर्ज ।

सर्वं सृष्ट्वा जीवाभावे सर्वं व्यर्थमिति विचार्य परमेश्वरः मध्ये शिरो
विदार्य प्राणिनां शरीरे जीवरूपेण प्रविवेश । तथा च श्रुतिः स एतमेव सीमानं
विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत¹⁸⁰ इति । परमात्मनः समुत्पन्नो जीवश्च
अध्यारोपापवादाभ्यां पृथिव्यादिकार्यजातं परमात्मनि अध्यस्तत्वात्ततो नातिरिच्यत
इति बुबुधे । अतो जगदपि ब्रह्मरूपमित्युच्यते । तथा च श्रुतिः सर्वं खलु इदं
ब्रह्म¹⁸¹ पुरुषेहं वा अयमादितो गर्भो भवति.....तदस्य प्रथमं जन्म
इत्यादि ।¹⁸²

पुनश्च कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन पश्यति येन
शृणोति¹⁸³ इत्यादिना मन्त्रेण आत्मनो विषये संशयं प्रदर्श्य प्रज्ञानेनो लोकः
प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म¹⁸⁴ इत्यादिमन्त्रेण च प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण एव
आत्मत्वं चक्षुरादीनां प्रेरकत्वमेवं चास्यामपि उपनिषदि यत्र तत्र ब्रह्मण एव
जगतो मूलकारणत्वम् ।

178 तै. २।८

179 ऐत. १।१।२

180 ऐत. २।१२

181 छा. ३।१४।१

182 ऐत. ५।१

183 ऐत. ६।१

184 ऐत. ६।३

‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत’¹⁸⁵ इति साम्नः
छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मतत्त्वस्य जगदुदयस्थितिलयकारणत्वं
सर्वात्मकत्वञ्च वर्णितम् । श्वेतकेतुविद्यायां द्वादशवर्षाणि गुरुकुल उपित्वा
समग्रवेदराशिं पठित्य गृहमागतमनूचानमानिनं स्तब्धं निजपुत्रं
श्वेतकेतुमुपदिशत्यारुणिः ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं भवति
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, सत्यमेव सोम्य स आदेशो
भवतीति ।’¹⁸⁶ तत् तत्त्वं सत्तत्त्वमेव यच्च सर्वेषां दृश्यानामुपादानभूतम् ।
विज्ञाते चोपादाने विज्ञायते स्वतस्तत्कार्यम् । ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’¹⁸⁷ ।
एकपदेनैक्यमेव पदेनावधारणमद्वितीयपदेन द्वैतप्रतिषेधः । इत्थमेकमेवाद्वितीयमिति
त्रिभिः पदैः ब्रह्मणि सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वं भवतीति प्रसाधितम् ।

अत्र ‘असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत’¹⁸⁸ इति
वाक्यतात्पर्यमजानतः सत्कारणवादं सोऽदुमशक्नुवत असदेव जगतः कारणमिति
प्रलपतो मूढानित्यं तत्त्वं बुबोधयिषति श्रुतिः -

‘कथमसतः सज्जायेत सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’¹⁸⁹ इति
ब्रह्मणः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्यथा- सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता
अनेन जीवेन आत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ।¹⁹⁰ इति
त्रिवृत्करणमपि तत्रैव ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैका करवाणीति सेयं देवतेमास्तिष्ठो
देवता अनेनैव जीवेन आत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ।’¹⁹¹ इदमेव
त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणस्य बीजम् ।

तत्त्वान्वेषणप्रकारोपपादिका श्रुतिश्चेत्यम् - ‘तस्य क्व मूलं स्यात्
सन्मूलमन्विच्छ सन्मूला सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा’¹⁹²
इति । अत्रैवोपदिशाति सनत्कुमारः- श्रुतं ह्येव मे भगवद्दुशेभ्यस्तरति
शोकमात्मविदिति ‘सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भगवान् शोकस्य पारं

185 छा. ३।१४।१

186 छा. ६।१।१-६

187 छा. ६।२।१

188 छा. ६।२।१

189 छा. ५।१।२

190 छा. ६।३।२

191 छा. ६।३।३

192 छा. ३।१।४

तारयतु¹⁹³ इत्यादिभिर्भूम्न एव सुखरूपतानन्दरूपता चेति । तथैव प्रजापतिः-
य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाश्च लोकानाप्नोति¹⁹⁴
इति आत्मनो जन्मजराऽशनापिपासादिसकलदुःखरहितत्वं पूर्वं समुद्घोषयति ।

तच्छ्रुत्वा इन्द्रविरोचनौ आत्मज्ञानार्थं प्रजापतिसमक्षं गत्वा
द्वात्रिंशत्वर्षाणि ब्रह्मचर्यमुषित्वा प्रजापतेः समक्षं तत्त्वं जिज्ञासाञ्चक्रतु । ततः
स प्रजापतिः अक्षिपुरुषउदशरावादिदृष्टान्तपुरःसरं तत्त्वमुपदिदेश । तयोः
स्थूलबुद्धिर्विरोचनः उपदेशतात्पर्यमज्ञात्वा स्थूलशरीरमेव आत्मत्वेन
स्वीकृतवान् । विशुद्धान्तःकरण इन्द्रस्तु पुनः पुनः प्रजापतिसमक्षं गत्वा
ब्रह्मज्ञानं लेभे । अनया रीत्याऽस्यामपि उपनिषदि सर्वत्र ब्रह्मैव जगतो
मूलकारणत्वेन वर्णितमुपलभ्यते ।

शुक्लयजुर्वेदीयवाजसनेयशाखीया बृहदारण्यकोपनिषद् आकृत्या
विषयदृष्ट्या च बृहत् । अरण्ये पाठ्यमानत्वाच्च अस्या अनुरूपं नाम ।
सत्त्वशुद्धिसाधनभूतानि, ब्रह्मलोकादिप्राप्तिहेतुभूतानि, अभ्युदयफलकानि च
विविधानि कर्मोपासनादीनि चात्र प्रदर्शितानि ।

विदेहसिद्धान्तसमीक्षायां बृहदारण्यकोपनिषदो महती उपयोगिता, तत्रापि
तृतीयचतुर्थाध्यायौ जनकविद्याप्रकाशावेवेति उक्ताध्यायद्वयस्यैव विशेषतः
अन्याध्यायानां च सामान्यतोऽत्र चर्चा । अत्रापि आत्मनो जगन्मूलत्वम् ।
श्रूयते -

आत्मैव इदमग्र आसीत् पुरुषविधः¹⁹⁵ ब्रह्म वा इदमग्रे आसीत्
तदात्मानमेव अवेदाहं ब्रह्मास्मीति¹⁹⁶ तदेव आत्मत्वं सर्वस्माद् अन्यस्मात्
परमप्रेमास्पदमिति यथा -

‘तदेतत् प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरात्
यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं बुवाणं प्रियं रोत्स्यतीति¹⁹⁷ ।
आत्मव्यतिरिक्तं वस्तुजातं प्रियं मन्वानस्य पुरुषस्य रोदनं गदति श्रुतिः ।

193 छा. ७.२३.१

194 छा. ८.७.१

195 बृ. १.४.१

196 बृ. १.४.१०

197 बृ. १.४.८

आत्मव्यतिरिक्तं वस्तु विनाशशीलम् । विनाशशीलवस्तुनः प्रियं मन्वानस्य रोदनं स्वाभाविकमेव ।

ब्राह्मणादीनां वर्णानां प्रवर्तकः स एव परमात्मेति । वर्णयति अत्र श्रुतिः- ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षेत्रम् स विशमसृजत स शौद्रं वर्णमसृजत । धर्मस्थापकोऽपि स एव परमात्मा । 'स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति ।' 198

अस्यामेवोपनिषदि अजातशत्रुणा काशीराजेन ब्रह्मज्ञानाभिमानिनं दृप्तबालाकिं प्रति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थातिरिक्तामात्मतत्त्वं प्रतिपादितम् । समाधिसुषुप्त्योर्जीवात्मा स्वरूपानन्दमनुभवति । तथा हि यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेदं स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवेवैष एतच्छेते' 199 इति । अस्मिन्नेवानन्दस्वरूप आत्मनि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाश्च प्रतिष्ठिताः । तथा हि स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथारणेः क्षुद्धा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' 200 इति ।

तृतीयाध्याये जनकसभायामागतानां कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानां विभिन्नविषयकः संवादः । तत्र प्रथमे ब्राह्मणे केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते 201 इति आश्वलपृष्टो याज्ञवल्क्यो मृत्युं जेतुं ब्रह्मलोकमाप्तुं च अग्निहोत्रादीनि वैदिककर्माणि देवतोपासनादीनि च कर्तव्यानि इत्युत्तार । मृत्युर्नाम आसुरभावः स च सत्कर्मणा भगवदुपासनया च जेतव्यः ।

जरत्कारवेण आर्तभागेन कति ग्रहाः कत्यग्रहाः 202 इति पृष्टो याज्ञवल्क्य इन्द्रियाणि एव ग्रहा विषया अतिग्रहा आकर्षका इत्युत्तरयामास । अत इन्द्रियाणां शाब्दादिविषयेषु शास्त्रानुकूलप्रवृत्त्या मुक्तिः शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्त्या च बन्धनमिति ।

198 बृ. १।४।११-१४

199 बृ. २।१।१९

200 बृ. ३।१।३०

201 बृ. ३।१।३

202 बृ. १।२।१

तथैव भुज्युना लाह्यायनिना जीवस्य कर्मगतिविषये पृष्टो याज्ञवल्क्यः सर्वोत्कृष्टं कर्म अश्वमेधात्मकं तत् कर्ता च ब्रह्मलोकं गच्छतीति अभिदधौ ।

उषस्तेन चाक्रायणेन कहोलेन कौषीतकेयेन च आत्मविषये प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्यो यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म²⁰³ इत्यनेन प्रकारेण आत्मनः सर्वान्तरत्वं तस्य स्वसिद्धौ परानपेक्षत्वं शरीरेन्द्रियप्राणादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदातृत्वं च प्रतिपादयामास । आत्मज्ञानाय चक्षुरादीनि नालमिति उपदिशन् याज्ञवल्क्यः शोकमोहातिगस्यात्मनः प्राप्तिश्चैषणात्रयत्यागादेव भवति इति निजगाद । तथा च श्रुतिः- सर्वान्तरो योऽशनयापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येति एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्या थबाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य अथ मुनिः मौनः च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद् येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तम्²⁰⁴ इति ।

वाचक्नव्या गार्ग्या इदं सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं च इति प्रश्ने याज्ञवल्क्यः पृथिवी अप्सु, आपो वायौ, वायुश्चान्तरिक्षे इति क्रमशः बोधयामास । कस्मिन् खलु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति²⁰⁵ इति पुनर्गार्ग्याः पृष्ट उत्तरं ददत् याज्ञवल्क्यः तद् वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः²⁰⁶ इत्यनेन प्रकारेण याज्ञवल्क्यः सर्वेषामपि पृथिव्यादीनामधिष्ठानमक्षरमेवेति प्रतिपाद्य तस्यैव प्रशासने सूर्यादीनामपि ग्रहाणां स्वस्वकार्ये प्रवृत्तिर्भवतीति प्रावोचत् ।

आरुणेरुद्दालकस्य भूतसूत्रप्रश्ने याज्ञवल्क्यो वाय्वात्मकः प्राणः (हिरण्यगर्भः) एव समस्तं दृश्यजातं सूत्रयतीतीत्यं उत्तरति - स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृष्टानि भवन्ति²⁰⁷ इति ।

पुनराणुणेरन्तर्यामिणं विशेषतो ब्रूहि इति प्रश्ने याज्ञवल्क्यो यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् योऽप्सु तिष्ठन् योऽग्नौ तिष्ठन् इत्यादिप्रकारेण अन्तर्यामिणं प्रोवाच इति ।

203 बृ. ३।४।२

204 बृ. ३।५।१

205 बृ. ३।८।७

206 बृ. ३।८।९

207 बृ. ३।७।२

विदग्धः शाकल्यो याज्ञवल्क्यं प्रति 'कति देवाः कतमे वसवः कतमे रुद्राः कतम आदित्यः कतम इन्द्रः' 208 इत्यनेन प्रकारेणातिप्रश्नानप्राक्षीत् । अतिप्रश्नेभ्यो रुष्टस्य याज्ञवल्क्यस्य शापमात्रेण शाकल्यस्य शिरः मध्येसभं पपातेति श्रूयते ।

चतुर्थध्याये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे विदेहसिद्धान्तो भृशं प्रतिबिम्बितः । प्रथमे ब्राह्मणे पूर्वं वाक्प्राणादिषु ब्रह्मतत्त्वस्य संपदुपासनं शब्दब्रह्मणो महत्त्वञ्चोपन्यस्यते । तथा च श्रुतिः - वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्' 209 इति । उक्तमन्यत्र- शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' 210 इति । यद्यपि वैयाकरणाम्नायसम्मतं शब्दस्यैव ब्रह्मत्वं नात्रार्थस्तथापि प्रकाशकतयोपन्यासाच्छब्दस्य ब्रह्मत्वमुपचर्यत इति दिक् ।

प्राणादिरूपेण सर्वत्र सर्वदा व्याप्तोपि परमात्मा चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयो न भवतीति प्रतिपादितम् । तथा च श्रुतिः 'आत्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्जतेऽसितो न व्यथते' 211 ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः राज्ञो जनकस्य याज्ञवल्क्यं प्रति आत्मविषयिणी पृच्छा । अत्रैव सन्तुष्टश्च जनकः स्वकीयं सर्वस्वं याज्ञवल्क्याय प्रदातुं प्रतिजानीते ।

तत्र प्रथमं जनकस्य 'किंज्योतिरयं पुरुषः' इति प्रश्ने याज्ञवल्क्यः क्रमश आदित्यचन्द्राग्निवागादय एव ज्योतिषि भवन्ति पुरुषस्तज्ज्योतिषैव व्यवहारं सम्पादयतीति उत्तार ।

पुनर्जनकस्य 'अस्तमित आदित्ये चन्द्रमसि अस्तमिते शान्ते चाग्नौ शान्तायां च वाचि 'किंज्योतिरयं पुरुषः' 212 इति प्रश्ने याज्ञवल्क्य आत्मैवास्य ज्योतिर्भवत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति 213 सर्वेषां ज्योतिषामभावेऽपि आत्मज्योतिर्न कदापि शाम्यतीति उदतरत् ।

208 बृ. ३।१।१-६

209 बृ. ४।१।२

210 वा.प.ब्रह्म. ५२

211 बृ. ४।२।४

212 बृ. ४।३।६

213 बृ. ४।३।६

यद्यप्ययमात्मा शुद्धः सच्चिदानन्दरूपस्तथाप्यविद्यया शरीरेन्द्रिय-
प्राणादिमान् जाग्रदाद्यवस्थात्रयवांश्च बोधवीति । जाग्रति अयं जीवात्मा
श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः शब्दादिविषयाननुभवति । स्वप्ने मनसैव कल्पयति च
जाग्रदाद्यवस्थायां दृष्टान् श्रुतांश्च पदार्थान् । सुषुप्तौ चानन्दम् । तथा च श्रुतिः-
'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे अवस्थाने भवतः इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं च
तृतीयं स्वप्नस्थानम्'²¹⁴ । स्वप्नावस्थायां सर्वेऽपि पदार्था जीवनिर्मिता
काल्पनिका एव । अतो जीवस्यापि स्वप्निकपदार्थनिर्मातृत्वम् । तथा च 'न तत्र
रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्तो
भवन्ति, अयं वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता'²¹⁵ इत्यादि ।
पश्यत्यस्यासवस्थायां जीवात्मा स्वामेव विभूतिम्, न तु स्वरूपम् ।

श्रुतिश्चाह-'स्वप्नान्त उच्चावचीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि उतेषु
स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन्, आरामं तस्य पश्यन्ति न तं
पश्यति कश्चन'²¹⁵ । इत्थं स्वप्नावस्थायामस्य स्वप्नकाशत्वमित्युपसंहरन्नाह-
'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति'²¹⁶ इति ।

श्रूयतेऽत्र 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा प्रतिन्यायं
प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति
असंगो ह्ययं पुरुषः'²¹⁷ इत्यादिभिः आत्मा असंग इति ।

श्रुतञ्जाग्रत्यपि स्वप्नवदात्मनोऽसंगत्वं च- स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने
रत्वा चरित्वा पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्
पश्यति अनन्वागतस्तेन भवति असंगो ह्ययं पुरुषः'²¹⁸ इति ।

'महामत्स्य उभे कुलेऽनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवाऽयं पुरुष
एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च'²¹⁹ इति च ।
जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यवहारेण श्रान्तः सन्नयं जीवात्मा विश्रामं कर्तुमानन्दं चानुभवति
सुषुप्तिं गच्छति । अत्र श्रुतिः-'तद्यथाऽस्मिन् आकाशे ... यत्र सुप्तो न कञ्चन
कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति'²²⁰ इति ।

214 बृ. ४।३।९

215 बृ. ४।३।१०

216 बृ. ४।३।१३, १४

217 बृ. ४।३।१५

218 बृ. ४।३।१६

219 बृ. ४।३।१८

220 बृ. ४।३।१८

भयशीलत्वञ्चास्याविद्यैव । तथा हि - 'यदेव जाग्रदमयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते अथ यत्र देव इव राजेव अहमेव सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परलोक इति' 221

सुषुप्तौ सर्वथाऽज्ञानस्य निवृत्त्यभावेऽपि तत्कार्यस्य विलयात् न पितृपुत्रादिव्यवहारः । तच्चोक्तम्- अत्रपिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदास्तेन तीर्णो हि तदा सर्वाश्छूलोकान् हृदयस्य भवति' 222 इति ।

ननु सुषुप्तौ पदार्थमात्रस्य ज्ञानाभावात् तदानीमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमपि कथं सिध्येदिति चेदुच्यते, सुषुप्तौ घटपटादीनां पदार्थानामभावात्तेषां न ज्ञानं यद्यपि, तथापि 'सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदप्यवेदिषम्' इति सुप्तोत्थितस्य पुरुषस्य सुषुप्तावनुभूतस्याज्ञानस्य जाग्रति स्मरणदर्शनात् तदानीमपि अज्ञानस्य प्रकाशकं ज्ञानमक्षुण्णमेव भवतीत्यनुमीयते । श्रुतिश्चात्र -

यद् वैतन्न पश्यति पश्यन् वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् यत् पश्येत' 223 इत्यारभ्य 'यत्र वाऽन्यदिब स्यात् ततोऽन्योऽन्यत् पश्येत ... अन्योऽन्यद् विजानीयात् एतदन्तमात्मनोऽविनाशित्वम्' 224 इति । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनोऽन्तः करणादिना सम्बन्ध आविधिक एव । तथा च -

'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति' 225 श्रुतिः ।

आत्मन आनन्दरूपत्वप्रतिपादिका श्रुतिर्यथा- 'एष अस्य परम आनन्द एतस्यैव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' 226 । आब्रह्मभुवनात् सर्वेषु लोकेषु सातिशय एव आनन्दः । ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयानन्द इति । मनुष्यानन्दमारभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं सातिशयानन्दं प्रदर्श्य ब्रह्मणो

221 वृ. ४।३।२०

222 वृ. ४।३।२२

223 वृ. ४।३।२३

224 वृ. ४।३।३१

225 वृ. ४।३।३२

226 वृ. ४।३।३२

निरतिशयानन्दरूपत्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा 'स यो मनुष्याणां शुद्धः, अथैष एष परमानन्द एष ब्रह्मलोक सम्प्राडिति होवाच'²²⁷ ।

एकस्मिच्छरीरे जाग्रदाद्यवस्थासु एक एव असङ्ग आत्मा । तस्य कामनावशाल्लोकलोकान्तरप्राप्तिः । स कथं लोकान्तरं गच्छतीति प्रश्ने तृणजलायूकादिदृष्टान्तेन तस्य लोकलोकान्तरगमनप्रकारः कथितः । उक्तदृष्टान्तेन आत्मनो देहातिरिक्तत्वं विभिन्नशरीरेष्वपि एकत्वं प्रदर्शितम् । तथा हि तद्यथा नः सुसमाहितमुत्सर्जद्यादेवमेवाऽयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढमुत्सर्जन्त्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति'²²⁸ इति श्रूयते ।

मरणसमये सर्वाणि चक्षुरादीनि सूक्ष्मशरीरे लीयन्ते । अतोऽयमात्मा न पश्यति न शृणोति पूर्वं जीवात्मनो हृदयं प्रद्योततेऽग्रं, आत्मा निष्क्रामति । तस्य हैतस्य हृदयं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतनेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा'²²⁹ चेति ।

अयं वासनामयो जीवात्मा यथाकर्म यथाश्रुतं शरीरमभिसंपद्यते, वस्तुत आत्मा ब्रह्मैव परन्तु अज्ञानात् संसरति । तद्यथा-

स वाऽयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमनोमयः.... यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते'²³⁰ इति । पुनस्तत्रैव- तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरैत्यसौ लोकाय कर्मणे'²³¹ इति । इत्थमविद्यया लोकलोकान्तरगतिः सुखदुःखाद्यनुभूतिश्चात्मनः । परन्तु जायते यदाऽयमात्मा आप्तकामो निष्कामः पूर्णकामश्च, तदा न याति लोकलोकान्तरम् । नानुभवति च भूयोभूयो जन्ममरणादिक्लेशम् । तद्यथा- 'योऽकामो निष्काम आप्तकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'²³² । पुनस्तत्रैव- 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते

227 बृ. ४।३।३२

228 बृ. ४।३।३५

229 बृ. ४।४।२

230 बृ. ४।४।५

231 बृ. ४।४।६

232 बृ. ४।४।६

कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते²³³ ।
आत्मनो वास्तविकस्वरूपप्रतिपादनपुरःसरं जनकविद्याया उपसंहारः -

‘स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि
सज्जतेऽसितो न हि व्यथते...इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे
उ द्वैवेष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः’²³⁴ इति ।

मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि अमृतत्वं कामयमानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्यः
परमप्रेमास्पदमात्मतत्त्वमुपदिदेश । तत्त्वं बुभुत्सति मैत्रेयी- ‘सा होवाच मैत्रेयी
येनाऽहं नासृतास्यां किमहं तेन कुर्याम् यदेव भगवान् वेद तदेव मे
ब्रूहीति’²³⁵ । मैत्रेय्यास्तत्त्वबुभुत्सया प्रसन्नो याज्ञवल्क्योऽपि सर्वेषां शेषाणां
शेषीभूतमात्मतत्त्वमुपदिशति - ‘स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
भवति.....आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति.....आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते
इदं सर्वं विदितम्’²³⁶ इति ।

यः कोऽप्यात्मनो भिन्नरूपेण ब्राह्मणादिजातिं लोकान् वेदान्
देवानन्यानि च भूतानि पश्यति, तमयथार्थदर्शिनां पुरुषं ते ते पदार्थास्त्यजन्ति,
अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति अपराधात् मुमुक्षुं मोक्षमार्गाद् विचलितं
कुर्वन्तीति । अतो ब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति विचार्य सर्वं ब्रह्ममयं
द्रष्टव्यम् । तथा च श्रुतिः-

‘ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
क्षत्रं वेद । लोकास्तं परदुर्योऽन्यदात्मनो लोकान् वेद सर्वं तं
परादाद्योऽन्यदात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानि
इदं सर्वं यदयमात्मा’²³⁷ इति । सामान्यग्रहणानन्तरमेव विशेषग्रहणमिति
श्रुतिर्यथा- ‘स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः’²³⁸ इति ।

233 बृ. ४।४।७

234 बृ. ४।४।२२

235 बृ. ४।५।४

236 बृ. ४।५।६

237 बृ. ४।५।६

238 बृ. ४।५।८-९

एवं सिद्धमात्मनः सर्वाधिष्ठानत्वं सर्वरूपत्वं सर्वोपादेयोपादानत्वं च ।
अस्यात्मनोऽविनाशित्वे च श्रुतिः -

‘स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि अविनाश वा
अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा’²³⁹ । अयं चात्मा केनापि करणेन नैव ज्ञायते अपि
तु अनेनैवात्मना सर्वं विज्ञायते । तथा च श्रुतिः - यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति, शृणोति.....यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत्.....तत्केन कं
विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन
विजानीयात् मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार’²⁴⁰
इति ।

इत्थं च मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मस्वरूपविषयेऽतीवमनोरमं वर्णनं
याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादरूपेणोपलभ्यते । पञ्चमाध्यायेऽपि पूर्णमदः पूर्णमिदम्²⁴¹
इत्यादिमन्त्रेण तदेव पूर्णतत्त्वं प्रतिपादितम् । श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि

‘किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्’²⁴²
इत्यादिप्रकारेण जगतो मूलतत्त्वविषये एव प्रश्नोत्तरे समुपलभ्येते ।

‘एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं ज्योतिरापः पृथिवी
विश्वस्य धारिणी’²⁴³ ‘स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धाम्’²⁴⁴ इति च । अस्मिन्
पक्षे भूतानामुत्पत्तेः पूर्वमिन्द्रियोत्पत्तिश्च वणादिन्द्रियाणां न भौतिकत्वम् ।
सांख्यमते तु अन्तःकरणस्यैव क्रियाशक्तिविशेषः । अतस्तैः प्राणानां न
पृथगुत्पत्तिः स्वीक्रियते । इन्द्रियतद्विषयसद्भावे च श्रुतिः ‘बुद्धिं तु सारथिं विद्धि
मनः प्रग्रहमेव च’²⁴⁵ ‘मनश्च मन्तव्यं च उपस्थश्च आनन्दयितव्यम्
च’²⁴⁶ ।

239 बृ. ४।१।१४

240 बृ. ४।१।१५

241 बृ. ५।१।१

242 श्वेता. १

243 मु. २।३।१

244 प्र. ६।४

245 कठो. ३।३

246 प्र. ४।८

कुत्रचित् चित्ताहंकारयोर्बुद्धिमनसोरन्तर्भावे अन्तःकरणस्य द्वैविध्यम्, क्वचिच्च चातुर्विध्यम् । इमानि चेन्द्रियाणि सर्वेषां मते अतीन्द्रियाणि विषयप्रकाशनलिङ्गेनानुमीयन्ते ।

श्रौततत्त्वानि एतावन्ति एव परिगणितानि । अन्येषां तमःकालदिशां वैदिकवाङ्मये उपलब्धानामुक्ततत्त्वेष्वेवान्तर्भावः । यथा अविद्योत्पन्नस्य चाक्षुषज्ञानविरोधिन आलोकनाशयस्य च तमसोऽविचारूपत्वात्तस्य नैव तत्त्वान्तरत्वम् ।

कालस्तु मायाचित्सम्बन्धरूपः, चित्सम्बद्धमायारूपः मायासंबद्धचिद्रूपो वेति । दिक् तु आकाशरूप एव दिशः श्रोत्रम् इति श्रुतेः ।

तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः समुत्पन्नानि भूरादीनि चतुर्दशभुवनानि भोगार्थं जरायुजादिचतुर्विधशरीराणि घटपटादयश्च न तत्त्वान्तराणि, पञ्चमहाभूतादिष्विव स्थौल्यस्येन्द्रियग्राह्यत्वस्य च सत्त्वात् । तथा चोक्तम् सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरम्²⁴⁷ इति ।

गीतायाश्च-

श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषदामेव सारभूता । गीतायां प्रतिपादितं तत्त्वमौपनिषदमेव । इयं च गीता शोकमोहमहोदधौ निमगनायार्जुनाय रणक्षेत्रे भगवता योगेश्वरेणोपदिष्टेति प्रसिद्धमेव, अतस्तत्त्वप्रतिपादनदृष्ट्या गीताया महत्त्वपूर्णं स्थानम् । गीतायां दृक्तत्वस्याविनाशित्वं व्यापकत्वं सर्वगतत्वं च प्रतिपादितम् -

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

‘न जायते म्रियते वा कदाचित्, नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः’²⁴⁸ इत्यादि ।

आत्मनो दुर्विज्ञेयत्वञ्च ‘आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्’²⁴⁹ इति ।

सर्वान्तर्यामी निर्गुणोऽपि परमात्मा मायाद्वारा गृहीतजन्मेव दृश्यते । यथा

‘अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥’²⁵⁰ इति ।

247 सा. कौ. ३

248 गी. २।१७, २०, २४

249 गी. २।२९

250 गी. ४।६

आत्मनः सूक्ष्मतत्त्वं कामादिनाशद्वारा, तस्य प्राप्यत्वञ्चेन्द्रियाणि पराण्याहुः, यो बुद्धेः परतस्तु सः, जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्²⁵¹ इत्यादिना प्रतिपादितम् । तथैवात्मनः सर्वव्यापकत्वं सर्वात्मकत्वं सर्वाधिष्ठानत्वं सर्वनियन्तृत्वञ्च 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।'²⁵² 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।' इत्यादिवाक्येभ्यो बहु विवेचितम् । वस्तुतो गीतोक्तं तत्त्वमेकमेव । अन्यतत्त्वानि तु तस्यैवावान्तरभेदरूपाणीति ।

भारते-

महाभारते जनकयाज्ञवल्क्यसंवाद उपवेशितः, तत्र राज्ञा जनकेन तत्त्वविषये पृष्ठो महर्षिर्याज्ञवल्क्यस्तत्त्वसंख्यां प्रतिपादयति ।

तत्र प्रकृतित उत्पन्नं महत्प्रथमः सर्गः, महत् उत्पन्नं मनस्तृतीयः सर्गः इत्यादिप्रकारेण नवविधाः सर्गाः । तत्र चतुर्विंशतितत्त्वेषु अव्यक्तं, महत्, अहंकारः, पृथिवी, वायुः, आकाशः, ज्योतिश्चेति अष्टौ प्रकृतयः प्रतिपादितास्तद्भिन्ना षोडशविकाररूपाः । तद्यथा-

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडशः ।

तत्र तु प्रकृतिरष्टौ प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥

अव्यक्तञ्च महान्तञ्च तथाहंकार एव च ।

पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।

श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणश्च पञ्चमम् ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

वाक्हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।

बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥²⁵³ इति ।

महाभारते संसारस्य वृक्षरूपेण कल्पना । अस्य संसारस्य बुद्धिः स्कन्धरूपा, अहंकारश्च विटपरूपः, इन्द्रियाणि अंकुररूपाणि इत्यादिरीत्या संसारवृक्षं वर्णयित्वा प्रतिपाद्यते तत्र तस्य संसारवृक्षस्योच्छेदः करणीयो ज्ञानद्वारा तत्पश्चादेव सत्त्वमेकं भूतवस्तु ब्रह्म प्रकाशत इति । तद्यथा-

'अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

251 गी. १।४

252 गी. १।३९

253 म.भा.शा. ३।१०-१५

महाहंकारविटप इन्द्रियांकुरकोटरः ॥
 महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः सदा शुभफलोदयः ॥
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
 एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥
 छित्त्वा चाभरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।
 सत्याद् भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ॥
 तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विज्ञा सुव्रता ।
 स्वां योनिं समतिक्रम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ॥
 सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ।
 ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ॥
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥'254 इति ।

पुराणेषु-

पुराणेषु तत्त्वस्य प्रतिपादनं विपुलरूपेण । प्रायः सर्वेषामेव पुराणानां
 तत्त्वप्रतिपादनप्रकारः समान एव । तत्र श्रीमद्देवीभागवते
 प्रकृतिपुरुषयोर्मूलतत्त्वरूपेण वर्णनं विधाय तयोर्व्यापकत्वमनादित्वञ्च
 प्रदर्शितम् । तद्यथा-

‘अनादिनिधनौ विद्धि सदा प्रकृतिपुरुषौ ।
 तञ्च ताञ्च महाभाग व्यापकौ विद्धि सर्वगौ ॥
 ताभ्यां विहीनं संसारे न किञ्चिद्वस्तु विद्यते ॥'255 इति ।

सृष्टेरहंकारमूलत्वञ्च यथा-

‘अहंकारकृतं सर्वं विश्वं स्थावरजंगमम् ।'256
 ‘अहंकारोद्भवं तच्च तद्विहीनं कथं भवेत् ॥'257 इति ।

गुणत्रयस्य शक्तित्रयवर्णनं यथा-

त्रयाणां शक्तयस्तिष्ठन्तस्तद् ब्रवीमि तवानघ ।
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरर्थशक्तिस्तथापरा ॥'258

254 म.भा.आश्व. ३५।२०-२३, ३२-३४

255 दे.भा. ३।७।११

256 दे.भा. ३।७।१३

257 दे.भा. ३।७।१७

258 दे.भा. ३।७।२०

‘सात्त्विकस्य राजशक्तिः राजसस्य क्रियात्मिका ।

द्रव्यशक्तिस्तामसस्य तिस्रश्च कथितास्तव ॥’²⁵⁹ इति ।

इत्थञ्च देवीभागवतानुसारेण स्थूलसूक्ष्मभेदेन दश भूतानि
तामसाहंकारस्य कार्याणि । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां अन्तःकरणचतुष्टयस्य च
देवता मनश्चेति पञ्चदशतत्त्वानि सात्त्विकाहंकारस्य कार्याणीति ।

श्रीमद्भगवतदृष्ट्यापि सृष्टेः पूर्वं भगवच्छब्दवाच्यमेकमेव
मूलतत्त्वमासीदिति ज्ञायते । यथा-

‘वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तात्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते ॥’²⁶⁰

‘अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत् परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥’²⁶¹

‘भगवानेक आसेदमग्र आत्मा’²⁶²

‘एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ।

नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥’²⁶³
इत्यादि । मायासम्पर्कात्परमात्मनः सकाशादेतज्जगत्समभूत् । उच्यते च

‘सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ।

माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः ॥’²⁶⁴

‘यथा च धूमसम्पर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत् ।

अन्तःकरणजैर्भवैरात्मा तद्वन्न लिप्यते ॥’²⁶⁵ इति ।

ततो महत्तत्त्वस्योत्पत्तिर्यथा-

‘ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ॥’²⁶⁶

महत्तत्त्वादहंतत्त्वस्योत्पत्तिर्यथा-

महत्तत्त्वाद्विकृर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत ।

259 दे.भा. ३।५।२५-२६

260 दे.भा. १।२।११

261 भा. २।१।३३

262 भा. ३।५।२३

263 भा. १।०।१४।२३

264 भा. ३।५।२५

265 ई.गी. २।४

266 भा. ३।५।२७

कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥'267
 गुणभेदेनाहंकारस्य त्रैविध्यन्ततो भूतेन्द्रियाणामुत्पत्तिश्च । यथा-
 वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।
 अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥
 वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।
 तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥
 तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥'268 इति ।
 तैजसादहंकारात्स्थूलसूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिस्तद्यथा-

'कालमायाशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ।
 नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ।
 अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ॥
 ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥
 अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥
 आधत्ताम्भो रसमयं कालमायाशयोगतः ।
 भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरम् ॥
 तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥'269
 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह ।
 यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीरी सोऽस्य यत्प्रभुः ॥
 स्वाभित्वमस्य यत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥
 भगवान् भगवद्भावान्निर्मलत्वाच्छिवः स्मृतः ।
 परमः संप्रकृष्टत्वादवनादोमिति स्मृतः ॥'270 इति ।

भागवतेऽपीमान्येव तत्त्वानि संक्षेपतो भगवता कपिलेन स्वमातरं देवहूतिं
 प्रत्युपदिष्टानि ।

तत्रापि दृक्तत्त्वस्थानादित्वं निर्गुणत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वञ्च यथा -

'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
 प्रत्यग्धासा स्वयञ्ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥'271

267 भा. ३।५।२९

268 भा. ३।५।३०, ३१

269 भा. ३।५।३२-३६

270 लिङ्ग. ७०।८६

271 भा. ३।३६।३

तस्यैव पुरुषस्याद्या शक्तिस्त्रिगुणात्मिका प्रकृतिस्तत्साहाय्येन परमात्मनो
जगत्स्रष्टृत्वम् । यथोच्यते-

‘स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥

गुणैर्विचित्राः सृजतीः सरूपाः प्रकृतिः प्रजाः ॥’²⁷² इति ॥

तत्रोपवर्णितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा-

‘महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।

तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशसननासिका ।

वाक्करो चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ॥

चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥

एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह ।

सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥’²⁷³ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि जगतो मूलतत्त्ववर्णनं यथा-

‘नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।

दारुण्यग्निस्तिले तैलं पयस्सु च यथा घृतम् ॥

तथासौ परमात्मा वै सर्वव्याप्यात्मवेदनः ।’²⁷⁴

‘यथेह पुत्रपौत्रादेः प्रीत्या प्रीतो भवेत् पिता ॥

तथा विश्वस्य संप्रीत्या प्रीतो भवति शंकरः ॥

क्रियते यस्य कस्यापि देहिनि यदि निग्रहः ।

अष्टमूर्तेरनिष्टं तत्कृतमेव न संशयः ॥’²⁷⁵

‘यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ।’²⁷⁶

‘न सन्ति यत्र सर्वेशो नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥

तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः ।

272 भा. ३।२६।४,५

273 भा. ३।२६।१२-१५

274 शि.पु. ५।१९।२५

275 शि.पु. ५।३।४

276 वि.पु. १।८।१७

स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः ॥'277
 'विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम् ॥'
 स्थितिः सेयमकर्ताऽसौ जगतोऽसौ जगच्च सः ॥'278
 'अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
 सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च ।
 वासुदेवाय ताराय सर्वस्थित्यन्तकारिणे ॥
 ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।
 तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥'279

अग्निपुराणेऽपि जगतो मूलतत्त्ववर्णनं यथा-

'त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम् ।'280
 'प्रत्यस्तमितभेदञ्च सत्तामात्रमगोचरम् ।

वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥'281 इति !

ब्रह्मवैवर्ते च-

'परमात्मस्वरूपं च परं ब्रह्म सनातनम् ॥
 सर्वदेहस्थितं साक्षिस्वरूपं देहिकर्मणाम् ॥
 प्राणाः पञ्चस्वयं विष्णुर्मनो ब्रह्म प्रजापतिः ।
 सर्वज्ञानस्वरूपोऽहं शक्तिः प्रकृतिरीश्वरी ॥'282
 'जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।
 आत्मनः प्रतिबिम्बं च देही जीवः स एव च ॥
 कर्ता भोक्ता च देही च स्वात्मा भोजयिता सदा ।
 भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥'283 इति ।

अनया रीत्या सर्वेषु पुराणेषु सृष्टिप्रलयादिप्रतिपादनद्वारा मूलतत्त्वस्य प्रतिपादनम्, मूलतत्त्वं सर्वत्र ब्रह्मैव । तस्य काचिदचिन्त्यशक्तिः यया

277 वि.पु. ६।४।५२-५३

278 वि.पु. १।१।३१

279 वि.सु. १।२।१-३

280 अग्नि. २३।७।१०

281 अग्नि. ३७।९।३०

282 ब्र.वै.ब्रह्म. २८

283 ब्र.वै. प्रकृति. २५

तज्जगत्सृजति । तेषु द्वचित्तत्त्वानां संक्षेपतः द्वचिच्च विस्तरशो वर्णनम्
सर्वासु मन्वादिस्मृतिषु तत्त्वप्रतिपादकेषु योगवासिष्ठादिषु च ग्रन्थेषु मूलतत्त्वस्य
प्रतिपादनम् । सर्वत्र मूलतत्त्वं दृक्तत्त्वमेव । दृश्यन्तु तदधीनं तद्वत्
तदतिरिक्तसत्ताकत्वाभाववच्च ।

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

‘आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणम् ।

एतमेके वदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वं समतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥’²⁸⁴

‘अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगत्श्चात्मसंभवः ॥’²⁸⁵

इत्यादिरीत्या स्मृतिषु तत्त्वस्य प्रतिपादनं विपुलरूपेण दृश्यते ।

रामायणेषु-

एकमेव ब्रह्मतत्त्वं मायागतशक्तिभेदेन ब्रह्मविष्णुरूद्रादिसंज्ञां लभत इति
रामायणेऽपि प्रतिपादितमस्ति । यथा-

‘एष एव रजोद्युक्तो ब्रह्माऽभूद् विश्वभावनः ।

सत्त्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः ॥

एष रुद्रस्तामसोऽन्ते जगत्प्रलयकारणम् ॥’²⁸⁶

‘नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजंगमम् ।

ऋते मामेकमव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् ॥

सोऽहं सृजामि सकलं संहरामि सदा जगत् ।

मायी मायामयो देवः कालेन सह संगतः ॥

मत्सन्निधावेष कालः करोति सकलं जगत् ।

नियोजयत्यनन्तात्मा ह्येतद्वेदानुशासनम् ॥’²⁸⁷

आत्मनः संवृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जातिविति ।

अविवेकादियं युक्त्वा संसारीति प्रवर्तते ॥

284 मनु. १२।११९, १२३, १२५

285 या. स्म. ३।११७

286 अध्यात्म. २।५।१४

287 अद्भुत. १२

जडस्य चित्समायोगाच्चित्तं भूयाच्चितेस्तथा ॥

जडसंगाज्जडत्वं हि जलाग्न्योर्मेलनं यथा ॥'288

देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धयादिभ्यो विचक्षणः ।

आत्मा शुद्धः स्वयंज्योतिरविकारी निराकृतिः ॥

यावदेहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ।

तावत्संसारदुःखाद्यैः पीड्यन्ते मृत्युसंयताः ॥'289

इत्थं श्रुति-स्मृति-इतिहास-पुराणादिषूक्तानां तत्त्वानां संक्षेपतोऽत्र दिग्दर्शनमभूत् ।

आगमेषु-

आगमशास्त्रे षट्त्रिंशत्तत्त्वानि सन्ति प्रतिपादितानि । तानि च शुद्धानि मिश्राण्यशुद्धानि चेति त्रिधा विभक्तानि । तत्र शिवतत्त्वमारभ्य शुद्धविद्यान्तानि शुद्धानि, मायातत्त्वमारभ्य पुरुषपर्यन्तानि मिश्राणि, प्रकृतिमारभ्य भूम्यन्तानि चाशुद्धानीति । तेषां मते शुद्धा चितिः परमशिवरूपा तत्त्वातीता च । तत्र सृष्टिकालेऽविद्ययात्मनो बहिरवभासिनी चितिरेव शिवाख्यं प्रथमं तत्त्वम् । तस्याः परिच्छिन्नाया निर्विकल्पचितेरहमिति यद्भासनं तदेव शक्तितत्त्वात्मकं द्वितीयं तत्त्वम् । यद्यपि शिवशक्तितत्त्वयोर्न भिदा तथापि निर्विकल्पचितित्वेन शिवतत्त्वात्मताऽहंभासनत्वेन च शक्तितत्त्वतेति ज्ञेयम् । तद्यथा -

‘या चितिश्चात्र विच्छिन्ना भासिनी बहिरात्मनः ।

शिवतत्त्वमिति प्रोक्ता शक्तिस्तद्भासनं भवेत् ॥'290

एवंविधं बहीरूपं यदाहमेवेदमित्यहंभावेनेदन्त्वेनाच्छादयति तदा तद् भवति सदाशिवाख्यं तृतीयं तत्त्वम् । उक्तञ्च-

‘बहीरूपं महाशून्यं कल्पितं यत्तदेव तु ।

अहंभावाच्छादनेन सदाशिवमयं स्मृतम्'291 इति ।

तत्रेदमहमिति जडात्मकेनेदमंशेन चिद्रूपाहमंशनिषेकाज्जाड्यप्रधान-मासनरूपमीश्वराख्यं चतुर्थं तत्त्वम् । तद्यथा-

‘तदेव ज्ञेयमुख्यत्वे ईश्वरारव्यं प्रचक्षते ।'292 इति । तत्रानयोः सदाशिवेश्वरयोर्भेदाभेदविमर्शनरूपमहमिदमिदमहमिति यत्संवेदनमाभासनरूपं तत्पञ्चमं शुद्धविद्याख्यं तत्त्वम् । तद्यथा-

288 अध्यात्म. ७३४

289 अध्यात्म. ४१३८

290 त्रि.र.ज्ञा. १४१६१

291 त्रि.र.ज्ञा. १४१६२

292 त्रि.र.ज्ञा. १४१६३

अनयोः संवेदनन्तु भेदाभेदविमर्शनम् ।

शुद्धविद्येति तत्प्रोक्तमेतावच्छुद्धमुच्यते ॥²⁹³ इति ।

एतावन्ति पञ्चतत्त्वानि शुद्धतत्त्वानि । इतस्तु प्रतिपाद्यन्ते मिश्रतत्त्वानि
शुद्धतत्त्वेषु चिदंशस्य धर्मित्वं जडांशस्य च धर्मत्वम् । मिश्रतत्त्वेषु
तद्व्यत्ययः । अर्थाच्चिदंशस्य धर्मत्वं जडांशस्य च धर्मित्वम् ।

अतो धर्मिभावं प्राप्ता जडशक्तिर्माया इत्युच्यते । तद्यथा-

‘जडशक्तिर्धर्मिभावं चितिर्धर्मात्मतां ययौ ।

तदा सा जडशक्तिस्तु मायातत्त्वं प्रचक्षते ॥²⁹⁴

माया तु विभेदबुद्धिः । अतो भेदप्राचुर्यात्तेन संवीता चितिः संकुचिता सत्
वक्ष्यमाणपञ्चकञ्चुकैर्युक्ता पुरुषत्वं प्रपद्यते । पञ्चकञ्चुकानि च कला वि
रागः कालो नियतिश्चेति । उक्तञ्च-

‘माया विभेदबुद्धिस्तु भेदप्रचुरभावनात् ।

पञ्चकञ्चुकसंव्याप्ता पुरुषत्वं प्रपद्यते ॥

कलाविद्यारागकालनियतः पञ्चकञ्चुकम् ।

कला किञ्चित्कर्तृता स्याद्विद्या किञ्चिज्ज्ञाता भवेत् ॥

रागस्तृष्णापरिच्छित्तिरायुश्च काल उच्यते ।

नियतिः परतन्त्रत्वमेतैर्युक्तस्तु पूरुषः ॥²⁹⁵ इति ।

एतावन्ति मिश्रतत्त्वानि । इतस्तु प्रदर्श्यन्तेऽशुद्धतत्त्वानि । तेष्वशुद्धतत्त्वेषु
प्रकृत्याख्यं प्रथमं तत्त्वम् । जीवसम्बन्धी प्रादकृतकर्मसंस्कारपिण्ड ए
प्रकृतिरिति । तद्यथा -

‘चितिशक्तिमधिष्ठाय विचित्रानादिकर्मणाम् ।

जनानां वासनापिण्डः स्थितः प्रकृतिरुच्यते ॥²⁹⁶ इति ।

एवंविधं त्रिगुणात्मकं प्रकृतितत्त्वं क्रियाभेदादहंकारमनोबुद्धिरूपेण त्रिविधम् ।
तद्यथा -

293 त्रि.र.ज्ञा. १४।६४

294 त्रि.र.ज्ञा. ४।६६

295 त्रि.र.ज्ञा. १४।६७-६८

296 त्रि.र.ज्ञा. १४।७०

‘क्रियाभेदात्त्रिविधमन्तःकरणमुच्यते ।
अहंकारबुद्धिमनोरूपेण नृपसत्तम ॥’²⁹⁷ इति ।

तत्र त्रिगुणात्मकादहंकाराच्छ्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाढ्यानि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च सूक्ष्मभूतानि आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि
चेति विंशतितत्त्वानि । तद्यथा -

‘ज्ञानकर्मेन्द्रियाणान्तु पञ्चकं स्यात्ततः पृथक् ।
शब्दादिगगनादीनि भूतानि स्थूलसूक्ष्मतः ॥’²⁹⁸ इति ।

इत्थं च त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे जनकाष्टावक्रसंवादस्थितिरिति
आगमोऽपि जनकसिद्धान्तस्योपोद्वलक एव । त्रिपुरारहस्ये शैवशाक्तागमेषु च
उक्ततत्त्वानि प्रतिपादितानि । आगमशास्त्रेऽपि जनकस्य राजर्षेद्वैशिष्ट्यम् ।
अनेनानुमीयते- जनकस्य ज्ञानातिशयत्वम् । वस्तुतस्तु निगमागमपुराणेषु
भारतीयधर्मसंस्कृतिदर्शने सर्वत्र चिज्जडात्मकं तत्त्वद्वयमेव उपलभ्यते, तत्रापि
चिदेव स्वतन्त्रं मूलतत्त्वम् । अत्रापि चित्तिरेव मूलतत्त्वम्, या
स्वस्वातन्त्र्यमहिम्ना अनेकधा संजातेति ।

जनकदर्शनस्य स्वातन्त्र्ये विचारः

दर्शनं नाम युक्त्या तत्त्वस्य प्रतिपादनम् । दर्शनं च न्यायात्मकम् । तत्र
प्रमाणैर्लक्षणैश्च तत्त्वप्रतिपादनम् । तथा तत्त्वप्रतिपादनं
तत्त्वच्छास्त्रादिषूपलभ्यमानेषु जनकसम्वादादिषूपलभ्यते ।

त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे जनकेन अष्टावक्रं प्रति युक्त्या तत्त्वं
प्रतिपादितम् । तस्य मते मूलरूपेण दृक् दृश्यं चेति पदार्थद्वयमेव प्रतीयते ।
तयोर्दृक्पदार्थः सर्वदा एकरसः सर्वेषां दृश्यानां प्रकाशकः स्वयं दृश्यशून्यश्च ।
अपि च -

भानशक्तिर्भास्यहीना सर्वभानसमाश्रया ।

²⁹⁷ त्रि.र.ज्ञा. १४।७६

²⁹⁸ त्रि.र.ज्ञा. १४।७७

सैव तत्तत्त्वमित्येव विजानीहि मुनेः सुत ॥299 इति ।

अतो भानं भास्यहीनं शुद्धं स्वप्रकाशकं च । इयं भानशक्तिर्भास्यहीना
इत्यस्य तात्पर्यं ज्ञानं न वेद्यमिति । यदि ज्ञानमपि वेद्यं स्यात् तदपि अन्येन वेद्ये
स्यात्, तदाऽनवस्थापत्तेर्न ज्ञानस्य वेद्यत्वम् । दृश्यं तु दिविधाकारं क्षणिकं
दुःखरूपं दृक्सत्तातिरिक्तसत्ताभाववच्च, जनकेनैवोक्तं यथा -

वेद्यमेव न वित्तिः स्यात् स्वतो यन्न प्रकाशते ।

वेद्यं विभिन्नरूपं वै वित्त्यैव वेद्यते खलु ॥

वित्तिरन्या यथा वेद्यं वेद्यते न स्वतः क्वचित् ।

तत्तद्रूपविभेदेन वित्तिर्नो भिद्यते क्वचित् ॥300 इति ।

यत्र यत्र दृग्विषयत्वं तत्र तत्र भेदः, यत्र न दृग्विषयत्वं तत्र न भेदः ।
दृग्विषयत्वाभावेऽपि स्वतः प्रकाशरूपत्वात् वित्तेः सिद्धिः । अत एव एकत्वम् ।
यतो हि आकारभेदो वेद्यपक्ष एव, न तु वित्तिपक्षे ।

अतः सूक्ष्मया बुद्ध्या संकल्पयुक्तया वित्तेर्वेद्यं पृथक्कृत्य
देहेन्द्रियान्तःकरणादीनां मिथ्यात्वे प्रमाणं च यथा-

देहेन्द्रियान्तःकरणान्यपि स्वप्नसमानि वै ।

ममैव तानि सर्वाणि त्वखण्डैकचिदात्मनः ॥301

तत्तद्वस्त्वाकारविवर्जिता वित्तिरनुभवनीया, सा च एकैव न तु नाना ।
प्रतीयमाना नानारूपता तु घटपटाधुपाधिवशादेव । यथाऽऽदर्श एकरूपोऽपि
विभिन्नविम्बानुकृतिः तद्वदियं चित्तिरपि घटपटादिदृश्याकारधारणात् नानारूपता
प्रतिपद्यते । न स्वत इति भावः । तथा च जनकेनोक्तम् -

भेदो हि वेद्यधर्मः स्यात् न वित्तिं संस्पृशेत् क्वचित् ।

यत आकारभेदो हि वेद्यपक्षे विभासते ॥

पश्य वेद्यं पृथक् कृत्य बुद्ध्याकारविवर्जितम् ।

299 त्रि.र.ज्ञा. १६१५

300 त्रि.र.ज्ञा. १६१६-१७

301 त्रि.र.ज्ञा. १७१९६

विम्बानुकृतिरादर्शो यद्वत् तद्वदियं चित्तिः ॥302

तार्किकादयो रामानुजादयो वैष्णवदार्शनिकाश्च जागत्सत्यत्ववादिनः
परन्तु जनकमतेन जगतो न सत्यत्वम्, अपि तु रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वमेव । यतो
हि आशयभेदाद् दृष्टिभेदाच्च दर्शनभेदः, अत एव भेदभेदाभेददर्शनानि
समुपलभ्यन्ते । जनकदर्शनं तु अभेदवादिदर्शनम् ।

जनकसिद्धान्ते आत्मा शुद्धमनोवेद्यः । शुद्धमनोवेद्यत्वं नाम
शुद्धमनोजन्याखण्डाकारवृत्त्या अज्ञाननिवृत्तिः, आत्मा तु स्वतः प्रकाशते । अतः
आत्मनः शुद्धमनोवेद्यत्वमुपचर्यते, यथा-

अत एव शुद्धमनोवेद्यं तत्त्वमुच्यते ।
अन्येभ्यस्तु परावृत्तिरेव शुद्धिर्हि मानसी ॥
एतदेव परं तत्त्वज्ञाने साधनमुच्यते ॥303

राजर्षिणा जनकेन ईश्वरानुग्रहस्यैव तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिपादितम् ।
अतोऽनेन ईश्वरास्तित्वमपि स्वीकृतमिति । तद्यथा -

येषां समाराधनेन तुष्टा सा स्वात्मदेवता ।
ते मायया विनिर्मुक्ताः सुतर्काः श्रद्धया युताः ॥304

अष्टावक्रगीतायाः पर्यालोचनेनापि जनकसिद्धान्ते दृग्दृश्यरूपावभावेव
पदार्थो स्वीकृताविति विज्ञायते । तद्यथा-

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।
अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किञ्चन ॥305

आत्मनोऽज्ञानादेव जगद् भासते, आत्मज्ञाने च सति जगत्प्रतीयत इति
अत्रापि उक्तं जनकेन-

302 त्रि.र.ज्ञा. १७८८

303 त्रि.र.ज्ञा. १६१८-२०

304 त्रि.र.ज्ञा. १७६१

305 अ.गी. २।२१

आत्माज्ञानाज्जगद् भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद् भासते न हि ॥³⁰⁶

जनकसिद्धान्ते जीवात्मपरमात्मनोर्न भेदः । अतो ब्रह्मणि कल्पितमपि जगत् मयि एव कल्पितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु परिच्छिन्ने जीवात्मनि नैतज्जगत् परिकल्पितम्, तथापि जनकस्येदं कथनं शास्त्रदृष्ट्या उपपद्यत एव । अर्थाज्जनकेन आत्मनोब्रह्मणाऽभेदमवगत्य इत्थमुक्तमिति । ब्रह्मणि जगतः स्थितिरपि भ्रान्तिकाल एव । भ्रान्तिनिवृत्तेरनन्तरं तु विश्वमेव न स्थास्यतीति विश्वस्य अधिष्ठानमपि ब्रह्म कथंकारं स्यात्, यथा भ्रान्तिकाले एव रजतस्याधिष्ठानं शुक्तिका । यदा शुक्तिकाज्ञानेन रजतस्य बाधः तदा रजताधिष्ठानं शुक्तिका कथं स्यात्, तद्वदत्रापि । अत उक्तं जनकेन-

न मे बन्धोऽस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिः शान्ता निराश्रया ।
अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् ॥³⁰⁷

योगवासिष्ठपर्यालोचनेनापि जनकसिद्धान्ते दृश्यमानप्रपञ्चस्य मनः सङ्कल्पमूलत्वम् । तद्यथा -

अव्युच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् ।
स्वसङ्कल्पवशाद् बद्धो निःसङ्कल्पश्च मुच्यते ॥³⁰⁸

अस्य संसारवृक्षस्य मनोमूलमिति स्थितम् ।³⁰⁹

अत आत्मैव सत्यं, अन्यत् सर्वं मिथ्या दृश्यत्वात् संकल्पजन्यत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्चेति । अतो बन्धमोक्षव्यवस्थापि काल्पनिकी एव जनकमते ।

सर्वेषु वेदेषु सर्वासूपनिषत्सु सर्वासु स्मृतिषु च एकं ब्रह्मैव जगतो मूलम् । यदपि तन्मूलतत्त्वं स्वकीयमायाशक्त्या विभिन्नरूपतां लभते । विदेहसिद्धान्ते च तत्त्वस्य दृग्दृश्यभेदेन द्वैविध्यम् । तदेव आत्मानात्मरूपेण

306 अ.गी. २।७

307 अ.गी. २।८

308 यो.वा. वैराग्य. ३।४८

309 यो.वा. उपशम. १।२३

प्रकृतिपुरुषरूपेण तमः प्रकाशरूपेण युष्मदस्मत्पदेन च व्यपदिश्यते । पुनर्दृशो जीवेश्वरादिभेदेन दृश्यस्य च महत्तत्त्वाहंरादि भेदेनावान्तरभेदाः ।

दृक्स्वरूपविवेचनम्

ब्रह्म - तच्चात्मा, चित् दृक्, पुरुषः प्रकाशः जगदध्यासाधिष्ठानं चेति विभिन्नैर्नामभिर्व्यपदिश्यते । तत्र जीव ईशो विशुद्धा चित् इति पूर्वं दृशस्त्रिधा भेदः ।

तत्र विशुद्धा चित्तु सच्चिदानन्दस्वरूपमद्वितीयमखण्डं सजातीयविजातीयस्वगतभेदविवर्जितं मुक्तपुरुषप्राप्यं ब्रह्मैव । श्रुतिश्च 'यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विशुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' 310 इति ।

'अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यं ... प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोकार आत्मैव' 311

'अद्वितीयमविद्योपाधिविनिर्मुक्तं तत् सकलशक्त्युपबृंहितं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादिपदवाच्यं चैतन्यं ब्रह्म' 312 'त्वंपदार्थादौपाधिका-त्तत्पदार्थादौपाधिकभेदात् विलक्षणमाकाशवत् सूक्ष्मं केवलं सत्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मेत्युच्यते' 313

सैव विशुद्धा चित् मायोपाधिवशात् जीवेश्वरभेदेन द्विधा विभज्यते । तत्र मायोपाधिक ईश्वरो मायां वशीकृत्य सर्वेशः सर्वज्ञः सर्वगुणसम्पन्नः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुसमर्थः । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानं तपः 314 'एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः एषोऽन्तर्यामी एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि

310 मु. १।१।६

311 मा. ७.१२

312 निरा. ५

313 सपर्यगाच्छुक्रमकायमन्नम् (ईशो. ८), अनेजदेकम् (ईशो. ४), अयमात्मा सन्यस्तः (बृ. ४.४.२०)

314 मु. १।९

भूतानाम्'315 एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
सेतुर्विधारणः'316 'स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं
किञ्च'317 इत्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरस्य स्वशक्त्या जगत्कर्तृत्वादिकं सिद्ध्यति ।

तत्रान्तःकरणोपाधिको जीवोऽनीशोऽसर्वज्ञः परतन्त्रः
आमुक्तेर्लोकलोकान्तरगामी स्वकर्मफलभोक्ता चेति । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।'318 इति श्रुतेः शरीरादिसंघातविशिष्ट आत्मैव जीवः ।
परमात्मैव जगत् सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविवेश । तथा हि- 'स एतमेव
सीमानं विदायैतया द्वारा प्रापद्यते'319 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'320
इत्यादिश्रुतेः । मायासम्बन्धादेव ईश्वरस्य जीवभावे ह्युपनिषद्-

स एव मायापरिमोहितात्मा,
शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः
स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥
स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता,
स्वमायया कल्पितजीवलोके ।
सृष्टिकाले सकले विलीने,
तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।

पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवः ततस्त जातं सकलं विचित्रम्'321 इति ।

पुण्यपापकर्मनुसारी भूत्वाऽप्राप्तशरीरसंयोगः प्राप्तशरीरसंयोगमिव
कुर्वाणो यदा दृश्यते तदोपहितजीव इत्युच्यते'322 जीव इति च
'ब्रह्मविष्ण्वीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासवशाज्जीवः' ।

315 सा. ६

316 वृ. ४।४।२२

317 वृ. ५।६।१

318 कठो. १।३।४

319 ऐत. १।३।१२

320 तै. ३।६।

321 कैव. ११-१३

322 सर्वसारोपनिषद्

सर्वज्ञेशो मायालेशसमन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तथा मोहितो जीवत्वमगमन्
शरीरत्रयतादात्म्यात् कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरण-
धर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातोमृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमति इति
।³²³ इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव स्वलीलया जीवरूपतामगादिति ज्ञायते ।
वस्तुतस्तु जीवः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एव ।

पुनस्तथैव ब्रह्मण आधिदैवतानि आध्यात्मिकानि आधिभौतिकानि चेति
समष्टिव्यष्टिरूपेण त्रीणि सविशेषाणि रूपाणि । यथा ईश्वरो हिरण्यगर्भो
विराडिति त्रीणि आधिदैवतानि । तत्र -

ईश्वरः- परिदृश्यमानं यत् पिण्डब्रह्माण्डात्मकं जगत्, तस्य बीजावस्था
अङ्कुरावस्था पल्लवितावस्था चेति तिस्रोऽवस्थाः । तत्र ब्रह्माण्डात्मकस्य
जगतो बीजभूतां मायां वशीकृत्य यदात्मचैतन्यमवतिष्ठते तदेव ईश्वरः ।
मायोपधिकत्वात् स मायीति श्रूयते-

'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्'³²⁴ 'मायिनं तु महेश्वरम्'³²⁵
इति ।

स एव मायोपाधिक ईश्वरः सर्वेशः सर्वज्ञः स्वाधीनमायः
सृष्टिस्थितिलयानामादिकर्ता ।

'लोहितशुक्लकृष्णागुणमयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् तत्
प्रतिबिम्बितं यत् तदीश्वरचैतन्यमासीत् । स स्वाधीनमायः सर्वज्ञः
सृष्टिस्थितिलयानामादिकर्ता जगदङ्कुररूपो स्वस्मिन् विलीनं सकलं
जगदाविर्भावयति । प्राणिकर्मक्षयात् पुनस्तिरोभावयति । तस्मिन्नेवाखिलं विश्वं
सङ्कोचितपटवद् वर्तते'³²⁶ इति श्रुतेः ।

ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वात् एवं ईश्वर अन्तर्यामीति । तद्यथा
ब्रह्मैव स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामाश्रित्य लोकान् सृष्ट्वा प्रविश्यान्तर्यामित्वेन
ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वादीश्वर'³²⁷ इति । माण्डूक्ये च-

323 पै. १

324 श्वेता. ४।९

325 श्वेता. ४।१०

326 पै. १

327 निरा. ६

‘एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्’³²⁸ इति ।

अत एव हीश्वरस्य पृथिव्यादीनामन्तः स्थितिः श्रूयते ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष स आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’³²⁹ इति ।

तथा चेश्वरान्तर्यामिणोरभेदं कृत्वा अन्तर्यामिस्वरूपं निर्दिश्यते-
कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेणुस्यूतत्वेन
यदा काश्यते आत्मा तदाऽन्तर्यामीत्युच्यते³³⁰ इति । मायासम्बन्धादेव
ईश्वरस्य ईशितृत्वम् । अस्य या सहजाऽस्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया
लोहितशुक्लकृष्णा । तया सहायवान् देवः कृष्णपिङ्गलो महेश्वर ईष्टे³³¹
इत्यादिश्रुतिभ्यः कश्चन मायोपाधिकः सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामी सर्वगुणसम्पन्न
ईश्वरः सिद्ध्यति । हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डात्मकस्य जगतो या सूक्ष्मावस्था
तदभिमानि चेतनो ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भः क्रियाशक्तिप्राधान्येन च
प्रायः सूत्रात्मेति चोच्यते ।

वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेण ।³³² हिरण्यगर्भः
समवर्तताग्रे³³³ ‘हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम्’³³⁴ कतम एको देवः प्राण इति
च³³⁵ इत्यादिश्रुतिभ्यः समष्टिसूक्ष्मजगदभिमानि चेतनो हिरण्यगर्भपदेन
प्राणादिपदेन च व्यपदिश्यते ।

महत्तत्त्वोपहितं चैतन्यमेव हिरण्यगर्भः । ‘ईशाधिष्ठितावरणशक्तितो
रजोद्विक्ता महादांख्यविक्षेपशक्तिरासीत् तत् प्रतिबिम्बितं यत् तत्

328 सा. ६

329 बृ. ३।७।३

330 सर्वसारोपनिषद्

331 शा. ३

332 बृ. ३।७।२

333 ऋ. १०।१२।१

334 श्वेता. ३।४

335 बृ. ३।९।९

हिरण्यगर्भचैतन्यमासीत् । स महत्तत्त्वाभिमानी स्पष्टास्पष्टवर्णवति'336 इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भवस्थायां जगत्प्रतीतौ दृष्टान्तो यथा-

प्रत्यूषे वा प्रदोषे वा मग्नो मन्दे लभत्ययम् ।
लोको भाति यथा तद्वदस्पष्टं जगदीक्ष्यत ॥ इति ।
जगतः अस्पष्टावस्था एव हिरण्यगर्भवस्थेति । अन्यच्च-
सस्यं वा शाकजातं वा सर्वतोऽङ्कुरितं यथा ।
कोमलं तद्वदेवैष पेलवो जगदङ्कुरः ॥'337

विराट्- ब्रह्माण्डात्मकस्य जगतो या स्थूलावस्था तत्राभिमानवान् चेतनो विराट् । विश्वनराभिमानित्वात् विराडेव वैश्वानरः, विविधं राजमानत्वाच्च विराडिति । तत्र श्रुतयो यथा-

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ॥
ततो विराडजायत विराजो अधिपुरुषः ।338

अत्र सांयणः- सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षाः सहस्राक्षः सहस्रपात् । अत्र सहस्रशब्दस्योपलक्षणार्थकत्वेन अनन्तशिरोभिरनन्तचक्षुर्भिः अनन्तपादैश्च युक्त इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । यदिदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव । पुरुष एव इदं सर्वं तद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति ।

परमात्मैव विराट्पुरुषस्य देहे प्रविश्य तद्देहाभिमानी जात इति विराट् । आदिपुरुषात् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत । विराजोऽपि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमान्येक एव पुमानजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । श्रूयते हि यस्त्वेवमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वस्वात्मस्वन्नमति तस्य ह वा

336 पै. १

337 पं. द. ६२०१, २०३

338 शु. यजु. ३१/१, २, ५

एतस्यात्मनो वैश्वानरश्च मूर्धैव³³⁹ इति, जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग
एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुरवैश्वानरः प्रथमः पादः³⁴⁰ इति च ।

स्थूलशक्तौ चित्प्रतिबिम्ब एव विराड् 'हिरण्यगर्भाधिष्ठितविक्षेप-
शक्तितस्तमोद्विक्ताहंकाराभिधा स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत् तद्
विराट्चैतन्यमासीत् । स तदभिमानी स्पष्टवपुः सर्वस्थूलपालको विष्णुः प्रधानः
पुरुषो भवति' इति श्रुतेः । दृष्टान्तश्च -

आतपाभातलोको वा पटो वा वर्णपूरितः ।

सत्यं वा फलितं यद्वत्तथा स्पष्टवपुर्विराट् ॥³⁴¹ इति ।

इत्थं च स्थूलसूक्ष्मकारणजगदभिमानित्वेन एकस्यैव परमात्मनो विराड्,
हिरण्यगर्भः, ईश्वरश्चेति त्रयो भेदाः । पुनः स एव परमात्मा
स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वर इति पुमाकारेण
सरस्वती-लक्ष्मी-भवानीति स्त्र्याकारेण च । स च प्राज्ञ-तैजस-विश्वभेदेन
त्रिधा ।

प्राज्ञः-शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नाविद्यामात्रोपहितः
सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञः ।

'सुषुप्तस्थान' एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दप्रयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।³⁴² 'तद्यथाऽस्मिन्नकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य
श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवात्र पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति
यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति'³⁴³
इत्यादिश्रुतिभ्यो व्यष्टिकारणशरीराभिमानी चेतन एव प्राज्ञो व्यपदिश्यते यथा-

ईशाज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं प्रविश्य
प्राज्ञत्वमगमत्³⁴⁴ इति ।

339 छा. ५।१८।१-२

340 सा. ३

341 पञ्चदशी ६।२०४

342 मा. ५

343 बृ. ४।३।१९

344 पैग २

तैजसः- स्थूलशरीराभिमानरहितः उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नाभिमानी चेतन एव तैजसः । यथा-

ईशाज्ञया सूत्रात्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं प्रविश्य मनोऽधिष्ठाय तैजसत्वमगमत् । प्राज्ञो विच्छिन्नः पारमार्थिकः सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञस्य नाम भवति । तैजसः प्रातिमभासिकः स्वप्नकल्पित इति तैजसस्य नाम भवति ।³⁴⁵

‘स्वप्नस्थानोऽन्तःप्राज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः³⁴⁶ स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्टैव पुण्यं च पापं च’³⁴⁷ इत्यादिश्रुतिभ्यो व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी चेतन एव तैजस इति ज्ञायते ।

विश्वः- अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानी चेतन एव विश्वः । यथा-

‘ईशाज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय विश्वत्वमगमत् । विज्ञानात्मा चिदाभासो विश्वो व्यावहारिको जाग्रत् स्थूलदेहाभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य नाम भवति । अन्तःकरणप्रतिबिम्बचैतन्यं यत् तदेवावस्थात्रयभाग् भवति ।

स जाग्रत् स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राप्य घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव स्थितो भवति’³⁴⁸ जागरितस्थानो बहिष्प्राज्ञः.....स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः³⁴⁹ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एवावस्थाने भवतः, इदं च परलोकस्थानं च ।³⁵⁰ स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्टैव पुण्यं च पापं च ।³⁵¹ इत्यादिश्रुतिभ्यो व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानी चेतन एव विश्व इति निर्णीयते ।

345 पैग २

346 मा. ४

347 बृ. ४।३।१६

348 पैङ्ग. २

349 मा. ३

350 बृ. ४।३।१

351 बृ. ४।३।१७

साक्षी - कोऽयं साक्षी ? जीवो वेश्वरो वा ताभ्यां विलक्षणो वेति चेदुच्यते- यदयं साक्षी जीवेश्वरोभयानुगतब्रह्मरूपः सन्नपि तद्विलक्षण इति । सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं समस्तोपाधिविवर्जितमद्वितीयमखण्डं चेतनं निर्विकारायां मूलप्रकृतौ प्रतिविम्बितं ब्रह्मैव साक्षिचैतन्यम् । मूलप्रकृतेर्विकारभूतायां सत्त्वोद्विक्ताऽव्यक्ताख्याऽऽवरणशक्त्यां प्रतिविम्बितं ब्रह्मचैतन्यमेवेश्वरचैतन्यमिति ब्रह्मसाक्षीश्वर इति त्रिधा भेदः । श्रूयते च-

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तन्नित्यमुक्तमविक्रियं सत्यज्ञानानन्दं परिपूर्णं सनातनमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तस्मिन् मरुशुक्तिकास्थाणुस्फटिकादौ जलरौप्यपुरुषरेखादिवल्लोहितशुक्लकृष्णगुणमयी गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्, तत्प्रतिविम्बितं यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् । सा पुनर्विकृतिं प्राप्य सत्त्वोद्विक्ताव्यक्ताख्यावरणशक्तिरासीत् । तत्प्रतिविम्बितं यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत्’ इति ।³⁵² विचारण्यस्वामिना तु कूटस्थचैतन्यमेव स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणात् निर्विकारत्वाच्च साक्षीति उक्तम् । लोकेऽपि औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षित्वं प्रसिद्धमेव । नृत्यशालास्थदीपदृष्टान्तेन जीवाद् विलक्षणोऽहङ्कारादेः प्रकाशकश्चेतनः साक्षीति व्यलेखि स्वामिना ।

अन्ये तु सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्मैव साक्षीति । अपरे तु परमेश्वरस्यैव रूपभेदः जीवप्रवृत्तिनिवृत्योरनुमन्ता स्वयमुदासीनः साक्षी इति । इतरे तु ब्रह्मैव साक्षीति । केचित् जीव एव साक्षाद् द्रष्टृत्वात् साक्षीति । यदा जीवोऽनासक्तः सन् द्रष्टा तदा साक्षी । उपदिशन्ति च श्रुतयः-

त्रिषु धामसु यद् भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद् भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥³⁵³

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥³⁵⁴ इति । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षी ।

352 पै. १।

353 कै. १।१८

354 श्वेता. ६।११

ACC-77927
22/52

‘अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः’³⁵⁵ ।

अकारोकारमकारविलक्षणो भोक्तृभोग्यभोगशून्यः स्वयमाविर्भावतिरोभाव- शून्यः सन् ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता जीवेश्वरविलक्षणः साक्षिपदार्थः । तत्र जीवेश्वरविषयमवलम्ब्य केचन मायायां ब्रह्मप्रतिबिम्ब ईश्वरः, केचन बिम्बचैतन्यमेव ईश्वर इति पक्षं समाश्रयन्ते ।

मायाप्रतिबिम्ब ईश्वर इति पक्षे बिम्बचैतन्यं साक्षी, बिम्बप्रतिबिम्बभाववर्जितं शुद्धचैतन्यं ब्रह्मेति । बिम्बचैतन्यमीश्वर इति पक्षे बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतो मुखस्वरूपवत् जीवेश्वरानुगतः सर्वानुसन्धातृचैतन्यं साक्षीति । वार्तिके तु ईश्वर एव साक्षी, न तत्र जीवसाक्षी, ईश्वरसाक्षीति भेदः ।

दृश्यस्वरूपविवेचनम्

माया- सा च योनिः, मूलकारणम्, अव्याकृतम्, आकाशम्, परमव्योम, प्रकृतिः, शक्तिः, तमः, अविद्या, छाया, अज्ञानम्, अव्यक्तश्चेति बहुभिः पदैर्व्यपदिश्यते । जगतः प्रागवस्थायां बीजरूपेण विद्यमाना मायानाम्नी काचित् परमात्मनः स्वरूपभूता शक्तिः । सा च माया स्वयं जडा अपि अजडेन चिदाभासेन उज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्चभूतानि जनयति । अतः साऽवश्यमभ्युपेया । तया विना परमात्मनो न जगत्सष्टृत्वम्, शक्तिरहिते प्रवृत्त्यसम्भवात् । सा च परमेश्वराश्रया महासुषुप्तिरूपा च, यस्यां स्वरूपबोधरहिताः संसारिणो जीवा अनादिकालतः सुप्ता वर्तन्ते ।

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः’³⁵⁶ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’³⁵⁷ ‘तम आसीत् तमसा गूढमग्रे’³⁵⁸ माया नाम अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती न सदसती स्वयमविकारा सतीतरक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते’³⁵⁹

355 मा. १२

356 श्वेता. ४।५

357 अथर्व. ९।१०।८०

358 ना.सू. ३

359 सर्वसारोपनिषद्

‘मरुशुक्तिकास्थाणुस्फटिकादौ जलरौप्यपुरुषरेखावल्लोहितशुक्लकृष्णगुणमयी
गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्’³⁶⁰ ‘परा च शक्तिर्विविधैव श्रूयते,
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।’³⁶¹ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ।³⁶²
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः’³⁶³ ‘प्रकृतिरिति च ब्रह्मणः सकाशात्
नानाविचित्रजगन्निर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः’³⁶⁴
मूलप्रकृतिरूपत्वात् सा सीता प्रकृतिः स्मृता’³⁶⁵ न तं विदाथ य इमा
जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतप
उक्थशासश्चरन्ति’³⁶⁶

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।’³⁶⁷

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥’³⁶⁸

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः काचन सदसद्भ्यां निर्वक्तुमशक्या जगदुपादानभूता
मायानाम्नी ब्रह्मशक्तिः सिद्ध्यति । दृश्यते विवेकचूडामणौ च
मायास्वरूपविषयकं मनोरसं वर्णनम् । तद्यथा-

अव्यक्तान्मनी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।

कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत् सर्वमिदं प्रसूयते ॥’³⁶⁹

विद्यारण्यस्वामिपादाश्च-

‘निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिवत्’ ।³⁷⁰

आचार्य उदयनश्च -

360 पै. १

361 श्वेता. ६८

362 श्वेता. ४११०

363 सु. १।२।९

364 निरा. ८

365 सीतोपनिषद्

366 ऋ. १०।८२।७

367 गी. ७।१४

368 गी. ९।४

369 वि. चू. ११०

370 पं. द. २।४७

‘इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितः ।

मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता ॥’ इति ।

आगमेषु यो जनकसिद्धान्त उपलभ्यते तत्र आत्मस्वरूपं तु औपनिषदमतानुसारि एव, परन्तु मायास्वरूपे किञ्चिद् वैलक्षण्यम् । उपनिषत्सु चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिरेव माया । सा च जडाऽनिर्वचनीयरूपा च । परन्तु तान्त्रिकाणां मते सा चिद्रूपा ।

रहस्यविदस्तु परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्मायाख्या । सा च जडैव । सैव च जगतः परिणाम्युपादानम् । परं ब्रह्म विवर्तोपादानम् । अत एव जगतोऽपि मायिकत्वाज्जडत्वं मिथ्यात्वं च । अद्वैतश्रुतयस्तु पारमार्थिकव्यक्तिरेकैवेति । सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं तु बाधदशायामिति ।

परन्तु तन्त्रपक्षे परचिन्निष्ठा या चिच्छक्तिः शैवोपनिषदामपि सम्मता सैवानन्तरूपत्वान् मायेति । ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ । माया चाविद्या च स्वयं भवतीति श्रुतेः । तत्परिणाम एव प्रपञ्चः । अत एव चिद्रूपः चिद्विलासः प्रपञ्चोऽयमिति ज्ञानवासिष्ठात् । अत एव च सत्योऽपि । सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभेद एव स्वारस्यात् । न चाद्वैतश्रुतिविरोधः । विरोधापादस्यैकस्यैव भेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादित्यादि । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ‘आत्मकृतेः परिणामात्’, ‘तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिभ्यः’ इत्यादिवैयासकसूत्राणामपि अस्मिन् अर्थे स्वरस इति स्पष्टमेव ।

अहत्तत्त्वम्- महत्तत्त्वं समष्टिबुद्धिः, हिरण्यगर्भोपाधिरित्यादिपदेन व्यपदिश्यते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥³⁷¹

इति श्रुतौ महच्छब्दः प्रथमशरीरिणो हिरण्यगर्भस्य बुद्धेर्वाचकः । सा च हिरण्यगर्भोपाधिरूपा बुद्धिः सर्वासामपि व्यष्टिबुद्धीनां परप्रतिष्ठारूपा समष्टिबुद्धिः ।

‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।’³⁷² इति वदता भगवताऽपि अहङ्कारात् पृथक् बुद्धितत्त्वमुपदिष्टम् । बुद्धिश्चात्र हिरण्यगर्भोपाधिरूपा

371 कठो. १।१९

372 गी. १३।५

महत्तत्त्वाख्या समष्टिबुद्धिः । जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ।³⁷³ आधत्त वीर्यं
सासूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम्³⁷⁴ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान्³⁷⁵
इत्यादिरीत्या श्रीमद्भागवतेऽपि महत्तत्त्वस्य पृथगुपदेशः ।

अहङ्कारः- अथातोऽहंकारादेशः अथात आत्मादेशः³⁷⁶ इति श्रुतोऽहङ्कारः
आत्मातः पृथगिति ज्ञायते । 'तमेकनेमिं अष्टकैः षड्भिः'³⁷⁷ इति
श्वेताश्वतरश्रुतौ षडष्टके यत् प्रकृत्यष्टकं तत्र भगवता शङ्करेण
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च, अहंकार इतीयं मे भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा³⁷⁸ इति प्रकृत्यष्टकमुदाहृतम्, आयाति तत्राहंकारः ।
'अहंकारश्च अहंकर्तव्यं च'³⁷⁹ इति श्रुतिरहङ्कारसत्त्वे प्रमाणम् ।
अयमेवाहङ्कारश्चिजडग्रन्थिरूपोऽस्मिता । अन्तःकरणभेदरूपोऽयमहंकारः
सर्वव्यवहारप्रवर्तकोऽन्यसर्वाध्यासभूतश्च । अत एव अध्यासभाष्ये उक्तम्-
एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यागात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं
सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति' इति ।

श्रीविद्यारण्यस्वामिवर्येणापि नृत्यशालास्थदीपदृष्टान्तेन अहङ्कारस्य
प्रकाशविषयत्वमात्मनश्च प्रकाशकत्वमिति अहंकारात्मनोर्भेदः स्पष्टतया
प्रतिपादितः । यथा-

'नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।

दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते'³⁸⁰ इति ।

योगानन्दप्रकरणेऽपि अहंकारस्य आत्मानन्दप्रतिबन्धकत्वेन वर्णनं यथा-

'यावद्यावदहङ्कारो विस्मृतोऽभ्यासयोगतः ।

तावत्तावत् सूक्ष्मदृष्टेर्निजानन्दोऽनुभूयते ॥'³⁸¹ इति ।

373 भा. २।५।२२

374 भा. १।१।२६।१९

375 भा. १।१।२६।६

376 छा. ७।२.५।१, २

377 श्वेता. १।४

378 गी. ७।४

379 प्र. ४।८

380 पं.द. १०।११

381 पं.द. ११।१९

एतावताऽहङ्कारस्यानात्मत्वं त्याज्यत्वं च । अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ
योऽहमर्थः स तु शुद्धचेतनरूपः अहमो लक्ष्यार्थः, मुख्यार्थस्तु चिज्जडग्रन्थिरूप
एव ।

पञ्चतन्मात्राणि- मायायुतादीश्वरात् पञ्चतन्मात्राणि भूतसूक्ष्मानि' तस्माद् वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः³⁸² इति श्रुतेः अत्राकाशादिदिपदानि
स्थूलसूक्ष्ममयभूतवाचकानि । पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्च आपोमात्रा
च³⁸³ इत्यादिश्रुतेः ।

पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि अन्तःकरणचतुष्टयं च सत्त्वगुणयुक्ताभ्यः
पञ्चतन्मात्राभ्यः पृथक्पृथक्क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वातार्कवरुणारिवना
इति पञ्चाधिष्ठातृदेवताः ।

पुनर्भिलिताभ्यः पञ्चतन्मात्राभ्यः सात्त्विकांशेभ्यः
मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि जायन्ते तेषां चाधिष्ठातृदेवता चन्द्रचतुर्मुखरुद्राच्युताः ।
सार्वभ्यमते इन्द्रियाणि आहङ्कारिकाणि । क्वचित् श्रुतावपि तथैव ।

पञ्चकर्मेन्द्रियाणि प्राणश्च- रजोगुणयुक्ताभ्यः पञ्चतन्मात्राभ्यो यथाक्रमं
वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, तेषां बह्वीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः ।
रजोगुणयुक्ताभ्य उक्तपञ्चतन्मात्राभ्यः प्राणः । स चैकोऽपि प्राणापानादिभेदैः
पञ्चधेति । न्यायवैशेषिकयोः कर्मेन्द्रियाणि नेन्द्रियाणि । अतस्तेषां मते
षडेवेन्द्रियाणि इति परन्तु कर्मेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वं श्रुतिसम्मतम् ।³⁸⁴

पञ्चमहाभूतानि- पुनस्तमोगुणयुक्ताभ्यः पञ्चतन्मात्राभ्यः
पृथिव्यप्तेजोवय्वाकाशाः पञ्चमहाभूतानि । तत्राकाशस्य शब्दो गुणः । वायोः
शब्दस्पर्शौ । तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि । अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्याः
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति क्रमशः एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणाः । अद्वैतसिद्धान्ते
प्रचलितक्रमानुसारेण भूतेन्द्रियाणामेष उत्पत्तिक्रमः । परन्तु उपनिषत्सु क्वचित्
भूतोत्पत्तिः प्राक् प्राणस्य उत्पत्तिः ।

382 तै. २।१

383 प्र. ४।८

384 छा. ५।१६-१०

विचारे न्यायोपादेयता

आत्मत्वेन प्रसिद्धेऽपि ब्रह्मणि विप्रतिपन्ना
वाक्याभासयुक्त्याभाससमाश्रया लौकिका जना अद्वैततत्त्वं परिहाय
यत्किञ्चित्प्रतिपद्यन्तेऽनर्थञ्च गच्छन्ति । अतः परमकारुणिको भगवान्
बादरायणो लोको नानर्थं प्रतिपद्येत तत्त्वमाप्नुयान्न निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतेति
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावसायित्वेन समन्वयार्थं ब्रह्मसूत्रग्रन्थनमुखेन
वेदान्तवाक्यमीमांसाञ्चकार । तत्र भगवता श्रुत्यविरोधितर्कसाहाय्येन
वेदान्तवाक्यसमन्वयाज्जगत उत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्मैवेति प्रत्यपादि, न
प्रधानादि । प्रधानादिकारणवादास्तु भवन्त्यशब्दत्वेन निराकृताः ।

तत्र स्पष्टब्रह्मप्रतिपादकेषु वाक्येषु क्रियते ब्रह्मवाचकत्वेन
प्रसिद्धपदनिर्देशद्वारेण समन्वयः । यथा-“स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतोः”³⁸⁵ इति चेतनस्य
श्वेतकेतोरात्मत्वेन सन्निरुच्यत इति ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’³⁸⁶ इत्यत्र
प्रसिद्धात्मशब्दव्यपदेशसंगतेः क्रियते सतो ब्रह्मवाचकत्वनिश्चयः । तथैव
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’³⁸⁷ इति वाक्यञ्च भवति
जीवब्रह्मैक्यास्पष्टलिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गेषु च वाक्येषूपपाद्यते
संशयनिराकरणेन वाक्यतात्पर्यं ब्रह्मण्येवावसीयते इति । यथा सर्वाङ् ह वा
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यान्त्याकाशो ह्येवैभ्यो
ज्यायानाकाशः परायणम्’³⁸⁸ इति छान्दोग्यवाक्यतः आकाशपदेन परं ब्रह्म
जिघृक्षितमुत भूताकाशमित्युत्थिते संशये ‘सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इति परस्य ब्रह्मणो लिङ्गनिर्देशादत्राकाशपदं
ब्रह्मवाचकमेवेति निश्चीयते । सूत्रञ्चात्र -‘आकाशस्तल्लिङ्गादिति’³⁸⁹ । तथैव
‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र
नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ

385 छा. ६।१।४।३

386 छा. ६।२।१

387 कठो. १।२।२१

388 छा. १।१।१

389 ब्र.सू. १।१।२२

यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्³⁹⁰ इति वेदान्तवाक्ये
भूमपदेन किं लक्षितं प्राणः आहोस्विदात्मेति संशये परस्य ब्रह्मणो लिङ्गात्
संप्रसादादध्युपदेशाद् भूमा परं ब्रह्मैवेति निश्चीयते । सूत्रञ्च- 'भूमा
संप्रसादादध्युपदेशादिति'³⁹¹ ।

औपनिषदतत्त्वमीमांसारम्भे स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारार्थं
प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबंहितत्वनिश्चयार्थं प्रतिवेदान्तं सृष्टिप्रक्रियाया
अविगीतत्वोपपादानार्थञ्चावश्योपादेयत्वं बादरायणसूत्राणाम् । जीवव्यतिरिक्तानि
जीवोपकरणानि तत्त्वानि ब्रह्मणो जायन्त इति भवति प्रतिपादित
वाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन ।

विद्याभेदाभेदौ, गुणोपसंहारानुपसंहारौ, उपकरणोपहितस्य जीवस्य
संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तराणि, सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः, परापरासु विद्यासु
साधनविचारो फलविचारश्चेत्यादीनि उपनिषन्निगूढतत्त्वानि अविरोधितर्कोप-
करणया वेदान्तवाक्यसमन्वयलक्ष्यया बादरायणमीमांसयैव सन्ति विचारितानि
भवन्ति हस्तामलकवत् स्पष्टानि । अविरोधोपपादनं भवति जनानां
भ्रान्तिपरिहारार्थं साधननिर्देशशिचत्तशुद्ध्यर्थं संसारगतिनिर्देशो वैराग्यापादनार्थं
फलनिर्देशश्च लोकप्रवृत्त्यर्थमिति सुस्थम्, सारन्तु स्वरूपाधानमेव । तथापि
केचन भ्रान्ता द्वैतमेव तत्त्वं मन्वानास्तमेव पोषयन्तोऽन्यांश्च विमोहयन्ति ।
विदेहसिद्धान्तस्याद्वैतमूलत्वात् तेषां द्वैतवादिनां खण्डनेन तेभ्योऽस्य पृथक्करणं
वैशिष्ट्योपपादनञ्च तत्त्वज्ञानां भवति तत्त्वदाढ्यायेति तत्तत्त्वनिर्देशपूर्वकं
समीक्षन्ते नास्तिकानामन्येषामास्तिकानां च दर्शनानि ।

जनकदर्शनेतरदर्शनसमीक्षा

सांख्यमतनिरूपणम्

सांख्यशब्दो ज्ञानवाची । 'संख्यायन्ते तत्त्वानि यस्मिंस्तत्साङ्ख्यम्'³⁹²
इति व्युत्पत्त्या सांख्यशब्दो विचारशास्त्रस्य ज्ञानाध्वनो वा वाचकः । अत एवोक्तं

390 छा. ७।२३, २४

391 ब्र.सू. १।२।८

392 गी. शा. भा. ३।२

गीतायाम् भगवता- सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि³⁹³ 'कृतान्त इति तस्य एव विशेषणं कृतमिति कर्म उच्यते तस्य अन्तः कृतस्य परिसमाप्तिः यत्र सा कृतान्तः । कर्मान्त इति यावत् ।³⁹⁴

जनकः सांख्याचार्यशिष्यतया स्वेष्टाद्वैतसिद्धान्ताविरोधेन सांख्यमतं स्वीचकारेति महाभारतशान्तिपर्वणि जनकसुलभासंवादस्य पर्यालोचनेन स्पष्टीभवति । सुलभानाम्नी एका भिक्षुकी जगत्स्य ज्ञाननिष्ठां परीक्षितुं जनकपुर्यां जनकसमक्षं गच्छति । तस्मिन् संवादे जनकः स्वकीयगुरोः परिचयमित्थं ददाति-

पराशरसगोत्रस्य बुद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसम्मतः ॥
सांख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा ।
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन् गताध्वा छिन्नसंशयः ॥³⁹⁵

उत्तरीत्या राजर्षिर्जनकः स्वस्य गुरोर्नामनिर्देशपुरःसरं स्वकीयं ज्ञानदाह्यं सुलभां प्रति ख्यापयति । तत्र जनकः अहं गुरुणा पञ्चशिखेन सांख्योक्तमार्गेण उपदिष्ट इति ब्रुवन् स्वकीयं गुरुं पञ्चशिखं सांख्यमार्गावलम्बिनं साधयति । ईश्वरकृष्णादयः सांख्याः पञ्चविंशतितत्त्वानि स्वीकुर्वन्ति । एतेषां मते पञ्चविंशतितत्त्वानां ज्ञाने सति यस्मिन् कस्मिन्नपि आश्रमे धर्मे वा स्थितोऽपि पुरुषो मोक्षं लभते । तथा चोक्तम् -

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन् ।
जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥'³⁹⁶

सांख्याः खलु प्रकृतिकारणवादिनः प्रधानकारणवादिनो वेति । तेषां जगतः स्वतन्त्रं मूलकारणं प्रकृतिरेव । तथा चोक्तम् 'प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः'³⁹⁷ इति । एतेषां मते प्रकृतेर्महदुत्पद्यते, महतः

393 गी. १८।१३

394 गी. शा. भा. १८।१३

395 म.भा.शा. ३२०।२४, २५

396 सां.का. गौड. १

397 सां.का. ४९

अहङ्कारः, तत एकदशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राश्च पञ्चतन्मात्राभ्यः
पञ्चमहाभूतानि । तथा चोक्तमपि

प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥398

सांख्यसूत्रेऽपि एतादृशी प्रक्रिया, तद्यथा-

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः
अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं च तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष
इति पञ्चविंशतिर्गणः 399 इति । इमानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रकृतिः,
प्रकृतिविकृतिः, विकृतिः, अप्रकृतिविकृतिभेदेन चतुर्धा विभक्तानि । तेषु
मूलप्रकृतिरविकृतिरूपा, पञ्चतन्मात्राणि, महदहङ्कारश्चेति इमे सप्तपदार्थाः
प्रकृतिविकृतिरूपाः, एकदशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि केवलं विकृतिरूपाणि,
पुरुषस्तु प्रकृतिविकृत्युभयशून्य इति । अत्र कारिका -

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महादाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥400

इति एतेषां मते प्रकृतेः सर्वेऽपि समारम्भाः पुरुषस्य भोगार्थं मोक्षार्थञ्च ।

वत्सस्य पोषणाय जडमपि दुग्धं गोस्तनाद् यथा निःसरति तथैव
जडात्मिकाऽपि प्रकृतिः पुरुषस्य भोगार्थं मोक्षार्थं च प्रवर्तते । तदुक्तं -

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥401 इति ।

जन्ममरणकरणादिव्यवस्थासम्पादनार्थमेभिः पुरुषबहुत्वमपि स्वीक्रियते ।

तद्यथा-

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च ।

398 सां. का. २२

399 सां. सू. १।६१

400 सां. का. ३

401 सां. का. ५७-५८

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥⁴⁰²

सांख्यसूत्रेऽपि चोक्तम् - "पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः"⁴⁰³ इति ।

सांख्यमतसमीक्षा

औपनिषदाद्वैतवादे च पुरुषबहुत्वं, प्रकृतेः स्वतन्त्रकारणत्वम्, ईश्वरानपेक्षत्वं च न कथमपि स्वीक्रियते ईश्वरकृष्णादिभिः सांख्यैस्तु तथा । अत इदं मतं न विदेहसिद्धान्तसम्मतम् । यदि सांख्याः पुरुषबहुत्वं, प्रकृतेः स्वतन्त्रकारणत्वं च अस्वीकृत्य ईश्वरास्तित्वं स्वीकुर्युः, तर्हि तेऽपि जनकमते प्रविष्टा एव स्युः ।

योगोक्ततत्त्वानि

सांख्यस्य प्रवक्ता कपिलः योगस्य च पतञ्जलिः । अनयोस्तत्त्वप्रतिपादनप्रणाली प्रायः समाना । सांख्यैः स्वीकृतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि योगेऽपि स्वीकृतानि । सांख्ये यथा प्रकृतिपुरुषयोः पार्थक्यज्ञानान्मोक्षः योगेऽपि तथैव । परन्तु योगशास्त्रे योगिनां योगसाधनावसरे समागतान् विघ्नान् दूरीकृत्य योगिनां साहाय्याय ईश्वराख्यं षड्विंशं तत्त्वं स्वीक्रियते । अतः सांख्याः पञ्चविंशतितत्त्ववादिनः, योगिनश्च षड्विंशतितत्त्ववादिन इत्येतावान् भेदः ।

विशेषतो योगशास्त्रे साधनमार्गस्य निरूपणं सांख्ये च तत्त्वस्य प्राधान्येन प्रतिपादनम् । विचार्यमाणे तु योगस्य साधनामार्गः सांख्यैरपि समर्थितः सांख्यानां च तत्त्ववादो योगैरपि सिद्धान्ततया चिन्तित इति निश्चीयते ।

योगतत्त्वसमीक्षा

योगमतमपि न विदेहसिद्धान्तसम्मतम् । यद्यपि योगस्य साधनापक्षः सर्वसिद्धान्तसमर्थित इति तस्य साधनापक्षो विदेहसिद्धान्तेऽपि स्वीक्रियत एव । तथापि योगसिद्धान्ते जगत्कारणत्वेन ईश्वरस्य अस्तित्वं नैव स्वीक्रियते अस्मिन् मते पुरुषबहुत्वं तेषु भोक्तृत्वं च साध्यते । परन्तु विदेहसिद्धान्ते जगत्कारणं ईश्वरो मन्यते, जगतः पारमार्थिकत्वं, जीवानां बहुत्वं, तेषां

402 सा. का. १८

403 सा. सू. ६।४५

कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च कथञ्चिदपि नाङ्गीचिकीर्ष्यते । अतोऽस्मिन् अंशे योगसिद्धान्तः खलु विदेहसिद्धान्तसम्मतो नास्ति ।

न्यायवैशेषिकतत्त्वनिरूपणम्

न्यायदर्शनस्य प्रणेता गौतमः वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता च कणादः । उभयोरेव तत्त्वप्रतिपादनप्रणाली प्रायः समाना । तथापि सूक्ष्मभेदस्तु अनयोर्वर्तत एव । यथा नैयायिकाः षोडशपदार्थान् स्वीकुर्वन्ति, वैशेषिकाश्च सप्तैव पदार्थान् ।

न पाकविषयेऽप्यनयोर्मतैक्यम् । नैयायिकाः खलु पिठरपाकवादिनः, वैशेषिकाश्च पीलुपाकवादिनः । पिठरः- अवयवी पीलुः- परमाणुः । अर्थात् नैयायिका अवयविनि पाकं स्वीकुर्वन्ति । वैशेषिकास्तु परमाणविति एतावान् भेदः । तदुक्तम् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ॥⁴⁰⁴ इति ।

जगत्कारणवाद उभयोः समानः । उभावपि परमाणुकारणवादिनौ । परन्तु तत्र प्राणिकर्मपेक्षा ईश्वरेच्छा तत्र सहकारिकारणम् । अथदितेषां मते प्राणिकर्मसापेक्षया ईश्वरेच्छया परमाणुषु क्रिया ततः परमाणुद्वयसंयोगस्ततो द्व्यणुकादिक्रमेण जगत् । पदार्थधर्मसंग्रहे जगतः सृष्टिप्रक्रियाया मनोरमं वर्णनं समुपलभ्यते । तद्यथा-

‘प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरसिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टा-
पेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो
द्व्यणुकादिक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति.....
पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते । तस्मिन् चतुर्वदनकमलं
सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं समुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते स च महेश्वरेण
विनियुक्तो ब्रह्मा अतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा
कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान्
मुखबाहुरूपादतश्चतुरो वर्णान् अन्यानि चोच्चावचानि सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपं

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति' 405 वैशेषिकदर्शनानुसारेण द्रव्यादिषण्णां पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मुक्तिस्तद्यथा -

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां
साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः । तच्चेष्टेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्
धर्मदेव । 406 सूत्रेऽपि धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां
पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्' 407 इति ।

न्यायदर्शने तु षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्षः । तद्यथा-
'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वा-
भासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥' 408 इति ।

दुःखस्य मूलकारणं मिथ्याज्ञानमेव, पदार्थतत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाशः
तन्नाशे रागद्वेषात्मकस्य दोषस्य नाशः, तन्नाशे च प्रवृत्तेर्नाशः, प्रवृत्तिनाशाच्च
जन्मनोऽभावः तस्य चाभावे दुःखाभाव इति न्यायमते सर्वविधदुःखानां
मूलकारणं मिथ्याज्ञानमेवेति । एषां एकविंशतिदुःखानामात्यन्तिक उच्छेद एव
मोक्षनामकः पदार्थः । तदुक्तं न्यायसूत्रे-

'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादप-
वर्गः' 409 इति । एषां मते आत्मनोऽस्तित्वमिच्छादिगुणाश्रयत्वेन । उच्यते च-
इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मनो लिङ्गम्' ६ इति । विश्वनाथेनाप्युक्तम् -
अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ॥' 410 इति ।
इमे ईश्वरमनुमानप्रमाणद्वारा साधयन्ति ।

405 पदार्थधर्मसंग्रहः १

406 वै. सू. १।१।४

407 वै. सू. १।१।४

408 न्या. सू. १।१।१

409 न्या. सू. १।१।२

410 का. ५०

न्यायवैशेषिकमतसमीक्षा

उपर्युक्तः खलु न्यायवैशेषिकसिद्धान्तो विदेहसिद्धान्तसाम्यं नैव भजते । यतो न्यायवैशेषिकसिद्धान्ते परमाणुकारणवादः, जीवेश्वरयोर्भेदः, जीवानामनेकत्वं च । औपनिषदाद्वैतवादसमर्थिते विदेहसिद्धान्ते च न परमाणुकारणवादः न वा जीवेश्वरयोर्भेदः, न च जीवानामनेकत्वम् । तार्किकास्तु भेदवादिनः, विदेहसिद्धान्तः परमाद्वयवादीत्यनयोर्महान् भेदः ।

अत एव भगवता वादरायणेन ब्रह्मसूत्रे शिष्टापरिग्रहाधिकरण एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः⁴¹¹ इति सूत्रेण शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेन अपरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्ते निराकृताः । अतो न्यायवैशेषिकसिद्धान्तो न विदेहसिद्धान्तसम्मत इति ।

मीमांसातत्त्वनिरूपणम्

वेदः खलु धर्मब्रह्मप्रतिपादकस्तत्र धर्मप्रतिपादकभागः कर्मकाण्डः ब्रह्मप्रतिपादकश्च ज्ञानकाण्डः । पूर्वमीमांसासूत्रेषु जैमिनिसूत्रितेषु धर्मतत्त्ववर्णनम्, व्यासप्रणीतेषु चोत्तरमीमांसासूत्रेषु ब्रह्मतत्त्ववर्णनम् । प्रकृते कर्ममीमांसकानां प्रमुखाचार्याणां सिद्धान्तस्तत्र तत्र च परस्परं भेदः निर्दिश्यते ।

जैमिनिरचितानां सूत्राणां व्याख्याता भाष्यकारः शबरस्वामी । तस्य भाष्यव्याख्यातारः त्रयोऽभूवन् । ते च यथा - कुमारिलः प्रभाकरः गुरारिमिश्रश्च । तदनन्तरं भाट्टमतानुयायिनः पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्यादयश्च प्रसिद्धमीमांसका अभूवन् । इत्थंच मीमांसाशास्त्रमतिविपुलमभूत् । अस्य शास्त्रस्य मुख्यतमं लक्ष्यं धर्मप्रतिपादनमेव ।

पदार्थप्रतिपादने उक्तताचार्याणां मतैक्यं नास्ति । यथा भाट्टमते पञ्च एव पदार्थाः । प्रभाकरमते अष्टौ पदार्थाः । मिश्रमते परमार्थभूतं वस्तु एकं ब्रह्मैव । लौकिकव्यवहारसम्पादनाय त्वन्येऽपि चत्वारः । अतस्तस्य मतेऽपि पञ्च एव पदार्थाः ।

अत्र कुमारिलसम्मतानां पदार्थानां मानमेयोदयानुसारेण निर्देशः क्रियते । तद्यथा -

आचार्यमतपीयूषपारावारविहारिणः ।

वयं तावत् प्रमेयं तु द्रव्यजातिगुणक्रियाः ।
अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानाद्रियामहे ।

इत्थं भाट्टमते द्रव्य जाति-गुण-क्रिया-अभावभेदेन पञ्च पदार्थाः ।

तत्र द्रव्यलक्षणं च यथा -

'पारिणामगुणाधारं द्रव्यं द्रव्यविदो विदुः' इति ।

तत्रैव द्रव्यभेदाः -

पृथिवी सलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा ।

व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति क्रमात् ॥

न्यायवैशेषिकमते नवैव द्रव्याणि । तैस्तमस्तेजोऽभावरूपं स्वीकृत्य तस्य अतिरिक्तद्रव्यत्वं नैव स्वीक्रियते । शब्दस्य च गुणत्वम् । भाट्टमते तु तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वं, न्यायवैशेषिकाभिमतस्य गुणात्मकस्य शब्दस्यापि द्रव्यत्वमेव । अतस्तस्य मते एकादशद्रव्याणि । अस्मिन् मते व्योमकालदिशोऽपि प्रत्यक्षरूपा एव । तद्यथा-

'व्योमकालदिशामादौ प्रत्यक्षत्वं समर्थ्यते ॥' 412 भाट्टमतानुसारेण जगत् उत्पत्तिप्रलयौ न संभवतः । अतः पूर्वमीमांसका जगत्सत्यत्ववादिन इति । तद्यथा -

लोकस्यात्यन्तिको नाशो वैदिकानां न सम्मतः ।

महतां वेदमार्गाणां स्रोतोभङ्गप्रसङ्गतः ॥ 413 इति ।

मीमांसकैः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्यात्मन अस्तित्वं स्वीक्रियते । तद्यथा -

"स च देहेन्द्रियज्ञानसुखेभ्यो व्यतिरिच्यते ।

नानाभूतो विभुर्नित्यो भोगस्वर्गापवर्गभाक् ॥ 414 इति ।

412 मा. मे. प्र. २१

413 मा. मे. प्र. २१

414 मा. मे. प्र. २१

मीमांसकसकमते दुःखानामात्यान्तिकसमुच्छेदे सति मनसो नित्यसुखानुभवा
एव मोक्षः । तद्यथा -

‘दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः।

सुखस्य मनसा मुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ॥’⁴¹⁵ इति ।

कर्मवादसमीक्षा

पूर्वमीमांसकानां कर्मवादो न विदेहसिद्धान्तसम्मतः । यद्यपि
पूर्वमीमांसकानां कर्मवादे यादृशी प्रसिद्धिः, तावती एव प्रसिद्धिर्जनकानां
निष्कामकर्मयोगे । अत एव ‘आचारदर्शनात्’⁴¹⁶ इति सूत्रे सर्वैरेव
ब्रह्मसूत्रव्याख्यातृभिराचारसिद्धान्ते जनकस्यैव नाम समादरपूर्वकं गृहीतम् । इदं
च सूत्रं पूर्वमीमांसासम्मतं पूर्वपक्षरूपम् । मीमांसकानामपि जनकस्य
कर्मयोगविषये आस्था यद्यपि, तथापि मीमांसकानां कर्मवादे जनकानां कर्मयोगे
च महदन्तरं वरीवर्ति । यतो मीमांसकाः कर्मफलप्रदात्रीश्वरं स्वीकृत्य
कर्मणामेव प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति पुनश्च ते वर्णाश्रमवयःशरीरादावहंमानेन
कर्मफले स्वर्गादौ च आसक्त्या कर्मसु प्रवर्तन्ते । न तेषां
कर्मणामुपयोगश्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षे, अपितु
स्वर्गादिफलप्राप्तावेव । परन्तु विदेहसिद्धान्ते ईश्वरः स्वीक्रियते । कर्मफलासक्तिं
कर्तृत्वाभिमानं च स्वीकृत्य कर्माणि नैव क्रियन्ते । अपितु इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु
वर्तन्ते, अहन्तु तत् तत् कर्मणि द्रष्टा अस्मि इति बुद्ध्या विदेहसिद्धान्ते कर्माणि
विधीयन्ते । अस्मिन् सिद्धान्ते कर्मणामुपयोगः खलु चित्तशुद्धेः पूर्वं चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानोत्पत्तौ, तदनन्तरं च सामाजिकमर्यादासंरक्षणार्थमिति । मीमांसकमते
कर्मानुष्ठानस्य लक्ष्यं स्वर्गप्राप्तिः । विदेहसिद्धान्ते च कर्मानुष्ठानस्य लक्ष्यं
ब्रह्मप्राप्तिः । अतो लक्ष्यस्य भिन्नत्वात् मीमांसकानां कर्मवादो
विदेहसिद्धान्तसम्मतो नास्तीति दिक् ।

शाङ्करवेदान्तोक्ततत्त्वानां निरूपणम्

शाङ्करवेदान्तमतानुसारेण परमार्थत एक एव दृगूपः पदार्थ आत्मा ।
द्वैतं तु अनाद्यविद्यया कल्पितमिति । अत एवोक्तं स्वात्मप्रकाशिकायाम् -

415 मा. मे. प्र. २१

416 ब्र.सू. ३।४।३

न हि प्रपञ्चो न हि भूतजातं न चेन्द्रियं प्राणगणो न देहः ।
न बुद्धिचित्तं न मनो न कर्ता ब्रह्मैव सत्यं परमार्थरूपम् ॥417

द्वैतस्य अविद्याकल्पितत्वं तत्रैव प्रतिपादितं यथा -

न मे बन्धो न मे सुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः ।
मायामात्रविलासो हि मायातीतोऽहमद्वयः ॥418

अतस्तन्मतानुसारेण परमार्थतत्त्वत्वं तु एकमेव । परन्तु व्यवहारकाले
दृश्यस्यापि सत्ताऽनुभूयत इति दृग्दृश्यं चेति पदार्थद्वयं सिध्यति । तत्र दृक्पदार्थो
भासकः, दृश्यं च भास्यम् । देहादीनां भासको दृक्पदार्थः खलु दृश्यनाशे सत्यपि
न नश्यति । तदुक्तं यथा-

घटावभासको भानुर्घटनाशे न नश्यति ।
देहावभासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति ॥419

तत्र दृग्रूपः पदार्थस्त्रिविध ईश्वरः, जीवः, साक्षी चेति भेदात् । तदुक्तं
यथा सिद्धान्तबिन्दौ तत्र दृक्पदार्थ आत्मा एक एव सर्वदेवैकरूपोऽपि
औपाधिकभेदेन त्रिविध ईश्वरो जीवः साक्षी चेति । तत्र
कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः, अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नज्ञानोपहितो
जीवः ॥420

तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधो विष्णुब्रह्मरूढभेदात् । तदुक्तं यथा-तत्रेश्वरस्त्रिविधः
स्वोपाधिभूताविद्यागुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरूढभेदात् । कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो
विष्णुः पालयिता, कारणीभूत रजउपहितो ब्रह्मा सृष्टा । हिरण्यगर्भस्तु
महाभूतकारणत्वभावान्न ब्रह्मा, तथापि स्थूलभूतसृष्टत्वात् क्वचिद्
ब्रह्मेत्युपचर्यते । कारणीभूत तमउपहितो रूढः संहर्ता । एवं चैकस्यैव
परमात्मन चतुर्भुजचतुर्मुखपञ्चमुखाद्या पुमाकाराः, श्रीभारतीभवान्याद्याः
ख्याकारा अन्ये च मत्स्यकूर्मादयोऽनन्ता अवतारा भक्तानुग्रहार्थमित्यवधेयम् ।

417 स्वात्म. १७

418 स्वात्म. २०

419 स्वात्म. १४

420 सि. दि. ८

जीवोऽपि त्रिविधः विश्वतैजसप्राज्ञभेदात् । तदुक्तम्- 'जीवोऽपि त्रिविधः
स्वोपाध्यवान्तरभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदादिति । तत्र
अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानो विश्वः । स एव
स्थूलशरीराभिमानरहित उपधिद्वयोपहितः स्वप्नाभिमानो तैजसः ।
शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नाविद्यामात्रोपहितः
सुषुप्त्यवस्थाभिमानो प्राज्ञः ॥४२१

दृश्यपदार्थस्तु प्रपञ्चात्मक एव, स च त्रिविधः अव्याकृतमूर्तामूर्तभेदात् ।
अविद्या, तथा सह चितः सम्बन्धः, तस्यां चिदाभासः जीवेश्वरविभागश्चेति
चतुष्टयमनादित्वादव्याकृतपदेन उच्यते । यथा चोक्तं साम्प्रदायिकैः-

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥४२२ इति ।

अविद्यायाः सकाशाज्जातानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि सूक्ष्माणि
पञ्चभूतानि, अविद्यात एव उत्पन्नोऽहंकारश्चामूर्तशब्देन उच्यते । तदुक्तं यथा
सिद्धान्तदिन्दौ -

अविद्यातत्कार्यात्मकप्रपञ्चो दृश्यपदार्थः तस्य चापारमार्थिकत्वेऽपि
व्यावहारिकसत्ताभ्युपगमान्न स्वाप्तिकपदार्थवद् व्यर्थनिरूपणम्, उपासनादौ
तदुपयोगात् । सोऽपि त्रिविधोऽव्याकृतमूर्तामूर्तभेदात् । तत्र साक्षात्साविद्या
मूर्तामूर्तप्रपञ्चबीजशक्तिरूपा । तदजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तौ निवर्तमानत्वेन
तदव्याप्त्यैश्चेतन्यतत्सम्बन्धजीवेश्वरविभागचिदाभासैः सहानादित्वादव्याकृत-
मित्युच्यते । सा च स्वयं जडाऽपि अजडेन चिदाभासेन उज्ज्वलिता
पूर्वपूर्वसंस्कारबीजकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि
आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयति । तत्र
पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया अविद्याया उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात्
पूर्वपूर्वभूतगणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशः । एवमविद्यातोऽन्धकारोऽपि भावरूप
एव आवरणात्मा चाक्षुषज्ञानविरोधी आलोकनाशयश्च भटिति
विद्युदादिवदाविर्भवति तिरोभवति चेति सिद्धान्तः ॥४२३

४२१ सि. वि. ८

४२२ सं. शा.

४२३ सि. वि. ८

अधुना शाङ्करसिद्धान्तस्य विदेहसिद्धान्तस्य च समीक्षा क्रियते-
 बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यजनकसम्वादमुखेन देवीभागवते
 जनकशुकसम्वादमुखेन, महाभारतशान्तिपर्वणि जनकसुलभासम्वादमुखेन,
 त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे च जनकाष्टावक्रसम्वादमुखेन चर्चितो यः सिद्धान्तः स
 एव विदेहसिद्धान्तः । अतोऽयं खलु अतिप्राचीनः औपनिषदश्च सिद्धान्तः
 शाङ्कराचार्यात् प्रागप्यासीत् । शाङ्करसिद्धान्तोऽपि औपनिषदाद्वैतवादसिद्धान्त
 एव । इदानीं सर्वत्र विद्वत्समुदाये देशदेशान्तरेषु च शाङ्करसिद्धान्तस्य
 प्रतिष्ठा । अयं च सिद्धान्तो जनकसिद्धान्तानुकूलोऽपि प्रतीयते । यथा
 शाङ्करसिद्धान्ते जगतो मायिकत्वमात्मन एकत्वञ्च, तथैव विदेहसिद्धान्तेऽपि
 जगतो मायिकत्वं प्रतिपादयामास -

अहो भगवती माया पश्यन्तोऽपि महत्पदम् ।
 चिन्तामणिं हस्तगतं त्यजन्ति हि कुकल्पनैः ॥⁴²⁴
 विदेहसिद्धान्तेऽद्वैतमेव तत्त्वमिति -

सद्गुरुं प्राप्य तत्प्रोक्त्या वेत्यद्वैतं परं पदम् ।
 ततो विचारयेत् सम्यगद्वैतं स्वात्मदैवतम् ॥⁴²⁵
 इति जनकशब्दैरेवावगम्यते । अतः शाङ्करसिद्धान्तः खलु विदेहसिद्धान्ता
 नुकूलः । जगतः स्वाप्निकत्वं च-

संसाररात्रिदुःस्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे ।
 आस्थां चेदनुवध्नामि तन्ममास्तु धिगस्थितिम् ॥
 अजस्रमुपयातास्ते यान्ति चाद्यापि वासराः ।
 अविनष्टैकसद्वस्तु दृष्टो नाद्यापि वासरः ॥⁴²⁶
 इत्यादिषु जनकस्यैव शब्देषु योगवाशिष्ठे प्राप्यते ।

इत्थं चोभयोरेव दर्शनयोर्जगन्मायिकत्वमात्मैकत्वरूपं च साम्यं
 दृष्टिपथमायाति । अतः शाङ्करसिद्धान्तो विदेहसिद्धान्तानुकूल इति
 सुनिश्चितम् । साधनप्रक्रियायां परमस्ति विशेष इति पूर्वमेवाचूचुदम् ।

424 त्रि.र.ज्ञा. १७६०

425 त्रि.र.ज्ञा. १७६५-६६

426 यो.वा. उपशम. १।४३-४५

रामानुजसम्मततत्त्वनिरूपणम्

श्रीरामानुजवेदान्तानुसारेण तत्त्वन्वद्वैतमेव । परन्तु तस्य चिदचिद्विशिष्टमद्वैतम् । चिदचिद्विशिष्टमद्वैतत्वं च श्रीमन्नारायणाख्यमेव । उपायोऽपि नारायणः, उपेयोऽपि नारायण एव । एक एव नारायणो यदा भक्तिप्रतिपत्तिभ्यां प्रसन्नस्तदा उपायः । यदा चाप्राकृतदेशविशिष्टस्तदा उपेयः प्राप्यः । तथा चोक्तमपि-

‘श्रीमन्नारायण एव चिदचिद्विशिष्टमद्वैतं तत्त्वम् । भक्तिप्रतिपत्तिभ्यां प्रसन्नः स एव उपायः, अप्राकृतदेशविशिष्टः स एव प्राप्यः’ 427 इति ।

अस्मिन् मते प्रमाणप्रेमयभेदेन पदार्थाः खलु द्विविधाः । प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानागमभेदेन त्रिविधानि । प्रमेयं द्विविधं द्रव्याद्रव्यभेदात् । द्रव्यमपि द्विविधम् जडाजडभेदात् । जडं च द्विविधं प्रकृतिः कालश्चेति । प्रकृतिः चतुर्विंशतितत्त्वात्मिका । कालस्तूपाधिभेदेन त्रिविधः । अजडं तु द्विविधं पराक् प्रत्यगपि द्विविधो जीवेश्वरभेदात् । जीवास्त्रिविधा बद्धमुक्तनित्यभेदात् बद्धोऽपि द्विविधो बुभुक्षुमुमुक्षुभेदात् । बुभुक्षुद्विविधः अर्थकामपरः धर्मकामपरश्चेति । धर्मपरो द्विविधः देवतान्तरपरः भगवत्परश्चेति । मुमुक्षुद्विविधः कैवल्यपरो मोक्षपरश्चेति । मोक्षपरो द्विविधो भक्तः प्रपन्नश्चेति ।

प्रपन्नो द्विविध एकांती परमैकांती चेति । परमैकांती द्विविधो दृष्टार्तभेदात् । ईश्वरः पञ्चधा पर-व्यूह-विभवान्तर्याम्यर्चावतारभेदात् । पर एकधा । व्यूहश्चतुर्धा वासुदेव-संकर्षण-प्रद्युम्न-अनिरुद्धभेदात् । केशवादिव्यूहान्तराण्यत्रैवान्तर्भवन्ति । मत्स्यादयो विभवा पुनरन्तः । अन्तर्यामी प्रतिशरीरमवस्थितः, अर्चावतारस्तु श्रीरंगवेंकटघटीकाचलादिषु सकलमनुजनयनविषयतां गतो मूर्तिविशेषः । अद्रव्यं तु सत्त्वरजस्तमःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयोगशक्तिभेदात् 428 तत्र सत्त्वरजस्तमोरूपगुणाश्रयरूपा प्रकृतिः । सा नित्याक्षरा विद्यामायादिशब्दवाच्या च । तस्या भगवत्सङ्कल्पाधीनगुणवैषम्यात् कार्योन्मुखावस्था अव्यक्तशब्देन उच्यते । तस्मान्महानुत्पद्यते । स महान् सात्त्विकराजसतामसभेदात् त्रिधावस्थितः । महतो दहंकारः उत्पद्यते । सोऽपि सात्त्विक-राजस-तामसभेदात् त्रिविधः । एतेषां त्रयाणां वैकारिकतैजसभूतादिरिति नामान्तराणि । तेषु वैकारिक इति प्रसिद्धात् तैजससंज्ञकराजसाहंकारसहकृतात् सात्त्विकाहंकारादे-

427 यतीन्द्र. पृ. १

428 यतीन्द्र. पृष्ठ १-२

कादशेन्द्रियाणि जायन्ते । राजसाहंकारसहकृताद् भूतादिसंज्ञकतामसाहंकारात्
शब्दादिपञ्चतन्मात्राणि आकाशादिपञ्चमहाभूतानि चोत्पद्यन्ते । इत्थं
प्रकृतिमहदहंकारैकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चकभूतपञ्चकविभागेन चतुर्विंशति-
तत्त्वानि वर्णितानि ।

रामानुजसमीक्षा

रामानुजसिद्धान्तानुसारेण जीवजगदीश्वराख्येषु त्रिषु तत्त्वेषु ईश्वरः
शरीरी, जीवजगती च ईश्वरस्यैव शरीरमिति शरीरशरीरीभावो वास्तविक
इति । औपनिषदे विदेहसिद्धान्ते च ब्रह्मैव एकं परमार्थभूतं तत्त्वं,
जीवजगद्भावस्तु तस्मिन्नेव ब्रह्मणि अज्ञानद्वारा रज्जुसर्पवत् कल्पित इति ।
जीवजगद्भावस्य वास्तविकत्वप्रतिपादकं च रामानुजदर्शनम् । अतो
जगत्सत्यत्ववादिरामानुजदर्शनं जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकस्य विदेहसिद्धान्तस्य
नैकट्यं नैव भजते इति ।

माध्वमते दशपदार्थाः

‘तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषविशिष्टांशिशक्तिसादृश्याभावा दश-
पदार्थाः’ । तत्र द्रव्याणि परमात्म-लक्ष्मी-जीवाव्याकृताकाशप्रकृतिगुणत्रय-
महत्तत्त्वाहंकारतत्त्वबुद्धिमनइन्द्रियमात्रभूतब्रह्माण्डाविद्यावर्णाधिकारवासनाकाल-
प्रतिबिम्बभेदात् विंशतिरेव । रुपरसगन्धस्पर्श....संस्काराऽलोकशम-
दमकृपातितिक्षाबलभयलज्जागाम्भीर्यसौन्दर्यधैर्यस्थैर्यशौर्यौदार्यसौभाग्यप्रभृतयो-
ऽनेके गुणाः । माध्वमते वैशेषिकगुणातिरिक्ता अन्येऽपि गुणाः स्वीकृताः ।

विहितनिषिद्धोदासीनभेदेन त्रिविधं कर्म । विहितमपि काम्याकाम्यभेदेन
द्विविधम् ।

नित्यानित्यभेदेन जात्युपाधिभेदेन च सामान्यं द्विविधम् । भेदस्याभावे सति
भेदव्यवहारनिर्वाहकपदार्थ एव विशेष इत्युच्यते । अस्मिन् मते जीवब्रह्मणो
भेदसाधनाय विशेषनामकः पदार्थोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः । अस्मिन्
मतेऽचिन्त्याधेयसहजपदशक्तिभेदेन शक्तिश्चतुर्धा ।

अन्यदर्शनानामपेक्षया माध्वदर्शने पदार्थप्रतिपादनशैली विलक्षणा । यतो
नैयायिकादिभिर्नवद्रव्याणि स्वीक्रियन्ते, परन्तु माध्वसिद्धान्ते विंशतिद्रव्याणि ।
वैशेषिकाणां मते सप्तपदार्थाः, अत्र दशपदार्थाः । माध्वमतानुसारेण

शमदमादीनामपि गुणत्वम् । तस्मिन् मतेऽन्धकारस्यापि पृथग् द्रव्यत्वम् । परन्तु तेजोऽभावरूपत्वं तस्य नैयायिकानाम् ।

माध्वमते परमात्मा खल्वनन्तगुणपरिपूर्णो जडजीवप्रकृतिभ्योऽत्यन्त-
विलक्षणोऽनन्तकल्याणविग्रहवान् एक एव ।

‘तत्र परमात्माऽनन्तगुणपरिपूर्णः परममुख्यया वृत्त्या सकलशब्दवाच्य
जडजीवप्रकृतिभ्योऽत्यन्तविलक्षणो ज्ञानानन्दाद्यात्मककल्याणविग्रहवान् एक एव
नानारूपः सर्वांग्यापि रूपाणि पूर्णानि स्वरूपगुणावय-
वक्रियाभिरत्यन्ताभिन्नाः’⁴²⁹ ‘परमात्मभिन्ना तन्मात्राधीना लक्ष्मीः,
परमात्मवन्नित्यमुक्ता तद्भार्या नानारूपा परमात्मवज्जडदेहरहिता । तद्वत्
सच्छब्दवाच्या देशकालाभ्यामेव परमात्मना समव्याप्ता’⁴³⁰ इति ।

जीवाः खलु अज्ञानादिदोषयुक्ता मुक्तियोग्य-नित्यसंसारि-तमोयुक्तभेदेन
त्रिविधाः । तदुक्तं यथा-

अज्ञानादिदोषयुक्ताः संसारिणो जीवाः असंख्यकाः गुणशोऽप्यनन्ताः । ते
च त्रिविधा मुक्तियोग्याः, नित्यसंसारिणः तमोयुक्ताश्चेति । तत्र मुक्तियोग्याः
पञ्चविधाः देवर्षिपितृचक्रवर्तिमुनयोत्तमभेदात्⁴³¹ ‘परमात्मनः प्रलयान्ते
सिसृक्षा । ततः प्रकृतिं प्रविश्य क्षोभयति । ततो गुणत्रयात्मना विभजति । ततो
महदाद्यण्डपर्यन्तं तदभिमानिदेवांश्च सृजति । ततश्चेतनाचेतनानामंशानुदरे
निक्षिप्य ब्रह्माण्डं प्रविशति । ततो दिव्यवर्षसहस्रान्ते स्वनाभितः पद्मं जनयति
... तत्तपसा प्रसन्नो भगवान् स्वदेहतः पञ्चभूतानि सृजति ।
ततश्चतुर्मुखान्तर्गतः सन् तन्नामको भूत्वा पञ्चभूतैः पद्मदलैश्च
चतुर्दशभुवनानि सृजति । पुनः सर्वे देवा अण्डान्तर्जयन्ते ।
लक्ष्म्यादिनित्यानामपि पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणोत्पत्तिः । ब्रह्मणः प्रतिदिनं
भूर्भुवस्वरिति लोकत्रयस्य सृष्टिरिति”⁴³²

429 माध्व. परमात्मनिरूपणम्

430 माध्व. लक्ष्मीप्रकरणम्

431 माध्व. जीवप्रकरणम्

432 माध्व. सृष्टिप्रकरणम्

माध्वमतसमीक्षा

माध्वसिद्धान्तः खलु विदेहसिद्धान्तानुकूलो न दृश्यते । यतो विदेहसिद्धान्ते जीवानामनेकत्वम्, जीवब्रह्मणोर्भेदः, जगतः सत्यत्वं च कथमपि नैवाभ्युपेयते । परं माध्वसिद्धान्तः द्वैतसत्यत्व आग्रही । अस्मिन् मते जीवब्रह्मणोर्वास्तवो भेदः, जगतः सत्यत्वं च । यद्यपि विदेहसिद्धान्ते व्यवहारदशायां जीवब्रह्मणोर्भेदः, घटपटादीनां पदार्थानां च व्यावहारिकसत्यत्वम्, तथापि वस्तुतो ज्ञानदशायां न कथमपि भेदः । उपक्रमोपसंहारादिना श्रुतिवाक्येषु विचार्यमाणेषु श्रुतीनां तात्पर्यं द्वैतस्य वास्तविकत्वप्रतिपादने नैव दृश्यते ; यतः 'मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' 433 'द्वितीयाद् वै भयं भवति' 434 इत्यादिप्रकारेण द्वैतावज्ञापकं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' 435 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येत्' 436 इत्यादिप्रकारेण श्रुत्याऽभेददर्शनं स्तूयते । यदि द्वैतं श्रुतिसम्मतमभविष्यत्, तर्हि श्रुतिषु द्वैतदर्शिनो निन्दा नाभविष्यत् । अद्वैतं च यदि श्रुतिसम्मतं न स्यात् तर्हि अद्वैतदर्शिनः प्रशंसा च श्रुतिषु नैव श्रूयेत, श्रूयते च । अतः श्रुतीनां तात्पर्यमद्वैतप्रतिपादन एव । एवंच द्वैतसत्यत्वप्रतिपादकं माध्वमतं विदेहसिद्धान्तसम्मतं न कथमपि भवितुं शक्नोतीति ।

निम्बार्कमतोक्ततत्त्वनिरूपणम्

निम्बार्कमतं रामानुजमतेन तुल्यं प्रतीयते अस्मिन्नपि मते चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव तत्त्वम् । चिद् जीवः स च ज्ञानस्वरूपः परन्तु कर्ता ।

अस्मिन् मते जीवोऽज्ञानदशायां कर्ता तु वर्तते परन्तु मोक्षावस्थायामपि जीवस्य कर्तृत्वं श्रुतिसम्मतम् । तादृशः खलु ज्ञानस्वरूपो जीवो भगवदधीनः प्रतिदेहं भिन्नः, अणुरूपश्च । तदुक्तं यथा-

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।

अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः ॥437

433 कठो. २।४।११

434 बृ. १।४।२

435 छा ३।१।११

436 बृ. ४।३।२३

437 दश. १

अस्मिन् मते जीवस्य कर्तृत्वं यदि न स्वीक्रियते तदा 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि
'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीनि विधिवाक्यानि निरर्थकानि स्युः । अतो जीवस्य
कर्तृत्वमज्ञानदशायां ज्ञानदशायां च अधुणमेव । अत एव उक्तम्-“कर्ता
शास्त्रार्थवत्वात्” ।⁴³⁸

ईश्वरस्यानुग्रहं विना च जीवो न कथमपि बन्धनान्मुच्यते ।
भगवदनुग्रहार्थं च पूर्वं भगवद्भक्तिरेव कर्तव्या । भगवद्भक्त्या प्रसन्नो भगवान्
जीवेष्णुग्रहं करोति, तदनुग्रहेण च भगवति जीवानां प्रेमाभक्तिरुदेति । ततस्तेषां
बन्धनान्निवृत्तिर्भवति । उक्तेऽस्मिन् मते भगवत्प्रसादस्य फलं भगवत्प्राप्तिरेव ।
तदुक्तं यथा-

अनादिकाषापरिमुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वै भगवत् प्रसादात् ।⁴³⁹ ब्रह्म
सगुणमेव वर्तते, न तु निर्गुणम् । सगुण ईश्वर एव ब्रह्मपदवाच्यः । स च
समस्ताविद्यास्मितारागद्वेषादिभिर्दोषैर्निर्मुक्तः सकलाज्ञानबलादिनां कल्याणगुणा-
नामाकररूपश्च । जगति यत् किमपि श्रूयते, दृश्यते च तत्र तत्र सर्वत्र
परमात्मैव व्याप्तः । न किमपि तद्व्यतिरिक्तम् । एतादृशसर्वशक्तिसम्पन्नः
खलु ईश्वरः स्वस्य इच्छाविलासमात्रेण जगत् सृजति । तदुक्तम् -

‘स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम् ।

व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम् ॥’ इति ।⁴⁴⁰

निम्बार्कसिद्धान्ते प्राकृत-अप्राकृत-कालरूपभेदेन अचित्पदार्थस्विधा
प्रकल्पितः । तदुक्तम् -

‘अप्राकृतं प्राकृतरूपकं च कालस्वरूपं तदचेतनं मतम् ।

‘मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यम् मुक्तादिभेदाश्च समेऽपि तत्र ॥’⁴⁴¹ इति ।

अस्मिन् मते बद्धदशायां मुक्तदशायां च जीवाः खलु ब्रह्मणो भिन्ना अपि
अभिन्ना एव । यथा पत्राणि वृक्षादापाततो भिन्नानि, परन्तु तेषां न
वृक्षसत्तातिरिक्तसत्ता, अतस्तानि वृक्षादभिन्नानि । मुक्तावस्थायां जीवानां

438 ब्र.सू. २।३।३२

439 दश. २

440 दश. ४

441 दश. ४

ब्रह्मणाऽभेदो भवतीति सत्यम्, तथापि उभयोः स्वल्पीयान् भेदः । मुक्तदशायां ब्रह्मणा अभिन्ना अपि जीवाः स्वकीयं व्यक्तित्वं नैव जहतीति दिक् ।⁴⁴²

निम्बार्कसिद्धान्तसमीक्षा

अस्य सिद्धान्तस्य भगवदाराधना करणीया, तां च विना जीवानां कल्याणं न सम्भवतीति पक्षो विदेहसिद्धान्तसम्मतः । परन्तु निम्बार्कस्य जगत्सत्यत्वम्, जीवानामणुरूपत्वम्, मुक्तदशायामपि जीवा ब्रह्मणो भिन्ना एव इति पक्षो वर्तते स विदेहवादविरुद्धः । यत औपनिषदे विदेहसिद्धान्ते जीवानां व्यापकत्वं, तेषां ब्रह्मणा साकमभेदः जगतो मिथ्यात्वञ्च । अतो निम्बार्कसिद्धान्तोऽस्मिन् न विदेहसिद्धान्तसम्मतः ।

वल्लभवेदान्तोक्ततत्त्वनिरूपणम्

अस्मिन् मते ब्रह्म खलु मायासम्बन्धरहितं वर्तते, अतोऽयं सिद्धान्तः शुद्धाद्वैतः । शुद्धाद्वैतमित्यत्र शुद्धं च तदद्वैतं चेति शुद्धाद्वैतमिति कर्मधारयसमासः । अद्वैते शुद्धत्वञ्च मायासम्पर्करहितत्वमेव । तदुक्तं यथा-

शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेयः समासः कर्मधारयः ।

अद्वैत शुद्धयोः प्राहुः षष्ठीतत्पुरुषं बुधाः ॥

मायासम्बन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः ।

कार्यकारणरूपं हि शुद्धं ब्रह्म न मायिकम् ॥

मायासम्बन्धं विनैव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं सम्भवति । अस्मिन् मते⁴⁴³ जगदपि ब्रह्मरूपमेव । यतो जगत् ब्रह्मणः कार्यम्, ब्रह्म च कारणम्, कार्यकारणयोरभेदः, अतो जगदपि ब्रह्मरूपमेव । एतत् सर्वं जगत् ब्रह्मणो ललितलीलानां विकासमात्रम् । लीलायाः स्वरूपं भागवतस्य सुबोधिण्यां यथा-

लीला नाम विलासेच्छा, कार्यव्यतिरेकेण कृतिमात्रम्, न तया कृत्या बुद्धिः कार्यं जन्यते, जनितमपि कार्यं नाभिप्रेतम् । नापि कर्तरि प्रयासं जनयति । किन्तु अन्तःकरणे पूर्णे आनन्दतदुल्लासेन कार्यजननसदृशी क्रिया काचिदुत्पद्यते' ।⁴⁴⁴

442 द्र.ब्र.सू. १।४।२१ वेदान्तकौस्तुभम्

443 शुद्धाद्वैतमार्तण्डः

444 सुबो. भाग. ३

एतादृशस्य मायासम्पर्करहितस्य ब्रह्मणः आविर्भावस्तु अनुग्रहद्वारा जीवेभ्यो मोक्षप्रदानायैव । तदुक्तं यथा -

‘नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृपः ।

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥’⁴⁴⁵

‘अस्मिन् मते मुक्तेः प्रधानं कारणं भगवदनुग्रह एव । अतो वल्लभस्य साधनामार्गः पुष्टिमार्ग इत्युच्यते । भगवदनुग्रह एव पोषणं पुष्टिर्वेति कथ्यते । तद्यथा- “पोषणं तदनुग्रहः”⁴⁴⁶ इति ।

भगवदनुग्रहदशायां जीवाः खलु दुःखरूपतां जडरूपतां च परित्यज्य आनन्दरूपतां दधते । तदुक्तं यथा-

मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

अर्थात् अन्यथाभावं दुःखरूपतां परित्यज्य स्वरूपेण आनन्दात्मना व्यवस्थितिः स्थितिरिति ।

प्रसिद्धेषु आरम्भ-परिणाम-विवर्तवादिषु वल्लभस्य विलक्षण एव कश्चन अविकृतपरिणामवादः । अस्मिन् निर्गुणं सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव स्वयमविकृतं सद् जगद्रूपेण परिणमते । दुग्धादिकं तु विकृतं सदेव दध्याद्यात्मना परिणमते ब्रह्म तु अविकृतं सदेव । अतो वल्लभस्य अविकृतपरिणामः । यथा कुण्डलाद्यात्मना परिणते सुवर्णे न कोऽपि विकारः समुदेति तथैव जगद्रूपेण परिणते ब्रह्मणि न कोऽपि विकारः ।

वल्लभसिद्धान्तसमीक्षा

एतदपि मतं विदेहसिद्धान्तानुकूलं न प्रतीयते । उपनिषदसिद्धान्ते नामरूपयोर्बाधं विना जगतो ब्रह्मरूपत्वं जीवानामणुरूपत्वञ्च । जगतो ब्रह्मणः परिणामत्वं च नैव स्वीकर्तुं शक्यते । अतो वल्लभमतमौपनिषदविदेहसिद्धान्तानुकूलं नास्तीति सिद्धम् । अद्वैतस्य शुद्धत्वं रक्षितुं प्रयतमानैर्वल्लभानुयायिभिर्यदद्वितीयस्य परिणामोऽभ्युपगम्यते तदेव तस्य महदशुद्धिहेतुः । जनकमते तु सायिकत्वेन विकारो न स्वरूपं स्पृशति परं

445 भा. १०।२९।१४

446 भा. २।१०

बल्लभमतेऽनिर्वाच्याया मायाया अस्वीकाराद् विकारस्य च स्वीकारात् बलात्तस्य सत्यत्वमङ्गीकार्यमिति वास्तवविकारवद् ब्रह्म स्वीकृतं भवति येन श्रुत्यादिव्याकोप इति दिक् ।

चैतन्यमतनिरूपणम्

चैतन्यमतानुसारेण मुमुक्षुभिः प्राप्यं खलु तत्त्वं सत्यकाम-सत्यसंकल्पानन्तापरिमितगुणो भगवानेव । अस्मिन् मते गुणगुणिनोरभेदं स्वीकृत्य सत्यकामाद्यनन्तगुणा भगवत्स्वरूपतो न पृथग्भूताः । अतो ज्ञानबलादयः कल्याणगुणा एव भगवत्शब्दवाच्या भवन्ति । तदुक्तं यथा

भगवत्शब्दवाच्यानि विना हेयगुणादिभिः ॥४४७

अतो भगवत्स्वरूपे गुणेषु विग्रहेषु च न पार्यक्यम् । भेदस्य समर्थनं जलकल्लोलन्यायेन । शाङ्करमते इव चैतन्यमतेऽपि ब्रह्मणः सजातीयविजातीय स्वगतभेदशून्यत्वम् । अस्मिन् मते भगवान् अचिन्त्याकारः अनन्तशक्तिसम्पन्नश्च । परन्तु मुख्याः शक्तयः तिस्र एव स्वरूपशक्तिः, तटस्थशक्तिः, मायाशक्तिश्चेति । तद्यथा

‘विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥’४४८

जगत् सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य बहिरङ्गशक्तेर्विलासमात्रम् । अतो जगत् सत्यमेव । श्रुतिरपि-

‘याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः’॥४४९

पुराणादावपि-

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥४५०

४४७ भा. १०।१।४।७

४४८ वि.पु. ६।७।६१

४४९ ईशो. ८

४५० वि.पु. १।२।६०

रात्रौ पक्षिणो यथा वने विलीयन्ते, तथैव इदं जगत् प्रलयकाले परमात्मनि विलीयते । 451

चैतन्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तोऽचिन्त्यभेदाभेदात्मकः । अस्य विशिष्टं वर्णनं श्रीजीवगोस्वामीमहोदयेन विहितम् । तद्यथा- स्वरूपादिभिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाद् भेदः, भिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाच्चाभेदः प्रतीयत इति शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभेदावङ्गीकृतौ, तौ चाचिन्त्यौ । स्वमते तु अचिन्त्यभेदाभेदावचिन्त्यशक्तित्वात् । 452

भगवति अहैतुकी तथाऽतन्यभक्तिरेव जीवानां कृते अन्तिमपुरुषार्थ इति । अतो गौडीयवैष्णवसम्प्रदाये भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थरूपेणाङ्गीक्रियते ।

अस्मिन् मते मुरलीमनोहरस्य राधावल्लभस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चरणारविन्दयोः सेवैव जीवानां परमपुरुषार्थो राद्धान्त्यते । श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिना चैतन्यमतस्य संक्षिप्तः परिचयः एवमदायि -

आराध्यो भगवान् ब्रजे शतनयस्तद्धास वृन्दावनम् ।
रम्या काचिदुपासना ब्रजवधूवर्गेण या कल्पिता ॥
शास्त्रं भागवतं प्रमाणममलं प्रेमा पुमर्थो महान् ।
श्रीचैतन्यमहाप्रभोर्मतमिदं तत्रादरो नः परः ॥

यद्यपि विदेहसिद्धान्त इव श्रीगौडीयसिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम्; तथाऽपि अस्मिन् मते जगतो मिथ्यात्वमस्वीकृत्य सत्यत्वमेव स्वीक्रियते । अतो जगन्मिथ्यात्ववादिना विदेहसिद्धान्तेन अस्य साम्यं भवितुं नैव शक्नोति ।

यद्यपि विदेहसिद्धान्तेऽपि सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुतिबलेन ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि न स्वीक्रियते, तथापि नामरूपयोर्बाधं विधाय जगतो ब्रह्मरूपत्वं विधीयते । परं गौडीयमते तु नामरूपात्मकस्यैव जगतो ब्रह्मरूपत्वम् । विदेहसिद्धान्ते बाधसामानाधिकरण्यं, चैतन्यमते च मुख्यसामानाधिकरण्यमिति विशेषः ।

451 द्र.प्र. रत्ना. ३२

452 भगव.

पाञ्चरात्रमतनिरूपणम्

वैष्णवदर्शनानि सर्वाणि पुराणपाञ्चरात्रप्रभावितानीति प्रत्यज्ञायि । तत्र पुराणोक्तानां तत्त्वानां परिचयः पूर्वं प्रदत्तः । अधुना पाञ्चरात्रमतं लेशत उपस्थाप्यते । पाञ्चरात्रशब्दार्थो यथा-

‘रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।’⁴⁵³

यथा सांख्य-योग-पाशुपतादयः सिद्धान्ता आत्मप्राप्तेर्हेतुभूताः । तथैव पाञ्चरात्रसिद्धान्तोऽपीति । तद्यथा-

‘सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥’⁴⁵⁴

उपनिषत्सु ब्रह्मणो यादृशं स्वरूपम्, तादृशं पाञ्चरात्रेऽपि । अत्र ब्रह्म खल्वद्वितीयं दुःखरहितं निःसीमसुखानुभवरूपमनाद्यनन्तं समस्तप्राणिषु समभावेन अन्तर्यामिरूपेण स्थितं समस्तेऽपि जगति व्याप्तं सर्वद्वन्द्वविनिमुक्तं च । तदुक्तं यथा-

‘सर्वद्वन्द्वविनिमुक्तं सर्वोपाधिविवर्जितम् ।’

‘षाड्गुण्यं तत्परं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥’⁴⁵⁵ इति ।

एवमपि औपनिषदमतैकवाक्यत्वं पाञ्चरात्राणां शक्यते स्वीकर्तुम् । अस्मिन् मते नारायणो निर्गुणः सन्नपि सगुणोऽपि एक एव नारायणः अग्राकृतगुणैर्हीनत्वान्निर्गुणः ज्ञानशक्तिबलवीर्यतेजोभिर्युक्तत्वाच्च सगुणः । उक्तगुणविशिष्टो भगवान् लोकानामनुग्रहाय व्यूहविभवार्चावतारान्तर्यामिरूपेण चतुर्धा विभज्यते । तत्र व्यूहोऽपि संकर्षणे प्रद्युम्ने ऐश्वर्यवीर्यगुणयोः अनिरुद्धे च शक्तितेजसोरिति । वासुदेवतत्त्वं तु त्रिषु अनुस्यूतम् ।

पाञ्चरात्रमतसमीक्षा

औपनिषदे च विदेहसिद्धान्ते भगवतश्चतुर्व्यूहकल्पना न संगच्छते । अत एव भगवता शङ्कराचार्येण भाष्यादौ पाञ्चरात्रमतस्यावैदिकत्वं साधितम् ।

453 ना.पा. १।४४.

454 श्रीभाष्यम् २।२।४२

455 अहि. सं. २।५३

पाशुपतिसूत्रम्

केचन शैवशाक्तदर्शनान्यपि निगममूलकान्येवेति स्वीकुर्वन्ति । कतिपये आचार्यास्तु उक्तदर्शनानामवैदिकत्वमपि समुदघोषयन्ति ।⁴⁵⁶ ब्रह्मसूत्रे भगवता श्रीशङ्कराचार्येण पाशुपतमतस्य वेदबाह्यत्वं साधितम् । श्रीकण्ठाचार्येण वेदशैवागमयोः समभावेन प्रामाणिकत्वमुपस्थापितम् । अनयोर्दर्शनयोः वेदमूलकत्वे विवादेऽपि आगममूलकत्वे तु न विवादः । अतः प्रामाणिकत्वात् उक्तदर्शनेऽपि किञ्चिद् विविच्यते । पाशुपतमतानुसारेण कार्य-कारण-योग-विधि-दुःखान्तभेदेन पञ्च पदार्थाः ।

कार्यम्- यस्मिन् स्वतन्त्रशक्तिर्नास्ति तदेव । कार्यस्य विद्या-कला-पशुभेदेन त्रैविध्यम् ।

कारणम्- जगतः सृष्टिसंहारानुग्रहकर्ता महेश्वरः ।

योगः- आत्मेश्वरयोः सम्बन्धः ।

विधिः- यैः साधनैर्महेश्वरस्य प्राप्तिस्तान्येव विधिशब्दवाच्यानि ।

दुःखान्तः- मोक्षनामक आत्यन्तिकः पदार्थः ।⁴⁵⁷ इत्थं चात्र पाशुपतमतं संक्षेपेण प्रदर्शितम् ।

पाशुपतमतसमीक्षा

अयं पाशुपतसिद्धान्तोऽपि न विदेहसिद्धान्तानुकूलः । यतो विदेहसिद्धान्तः खलु औपनिषदः । अत एव व्यासशङ्कराचार्यसम्मतः । पाशुपतं च मतं व्यासशङ्कराचार्यादिभिः सूत्रभाष्यादौ खण्डितम् । निमित्तमात्रमीश्वर इति मतं पाशुपतानाम्, उपादानमपीति जनकस्य । साधनेषु च विभेदः । भेदाभेदयोर्व्यवस्था च तत्रान्यथा अत्रान्यथा ।

शाक्तदर्शनम्

शाक्तदर्शने चित्तिरेव जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्री । अस्मिन् दर्शने न माया न च प्रकृतिः जगतो मूलकारणम्, किन्तु चित्तिरेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणरूपायाः त्रिपुट्या मूलम् । अत एवोक्तम् - 'चित्तिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः ॥'⁴⁵⁸ इयञ्च चित्तिः प्रकाशरूपा । अस्या प्रकाश एव जगतो विकासः । यथा दर्पणस्थप्रतिबिम्बो दर्पणान्न मनागपि भिन्नः तथैव चिद्दर्पणे

456 ब्र.सू. २।२।३७

457 पाशु. ५।२

458 प्र.ह.सू. १,२

प्रतिबिम्बितं विश्वं नैव चितो भिन्नम् । इयं चित्तिरेव स्वाभ्यन्तरे इदं जगच्चित्रं पश्यति । यथा स्वप्नकाले निद्रादोषेण आन्तरमपि जगत् बहिरिव प्रतीयते, तथैव अत्रापि मायादोषवशात् शिवादिभिन्नो जीवः स्वस्याभ्यन्तरे वर्तमानं जगद् बहिरिव पश्यति । तदुक्तं यथा-

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम् ।
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ॥459

काश्मीरशैवदर्शने शाक्तदर्शने च तत्त्वविषये न कोऽपि विवादः किन्तु शैवदर्शने शिवस्य प्राधान्यम्, शाक्तदर्शने च शक्तेः प्राधान्यमित्यनयोरेतावानेव भेदः । अनयोरुभयोरपि दर्शनयोः चन्द्रचन्द्रिकयोरिव शिवशक्त्योरभेदः स्वीक्रियते । तदुक्तं यथा-

‘न शिवेन विना देवी न च देव्या विना शिवः ।
नानयोरन्तरं किञ्चिच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥’ इति ।

अनयोः षट्त्रिंशत्तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते । तानि यथा-

(१) शिवः (२) शक्तिः (३) सदाशिवः (४) ईश्वरः (५) शुद्धविद्या (६) माया (७) विद्या (८) कला (९) रागः (१०) कालः (११) नियतिः (१२) पुरुषः (१३) प्रकृतिः (१४) मनः (१५) बुद्धिः (१६) अहङ्कारः (१७-२१) श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि (२२-२६) वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि (२७-३१) रूपादिपञ्चविषयाः (३२-३६) आकाशादिपञ्चभूतानि चेति । तेषां च संक्षिप्तः परिचयः यथा -

शिवतत्त्वम्- परिच्छिन्नपदार्थेषु अनुगतं निर्विकल्पं चित्तिसामान्यमेव शिवतत्त्वम् ।

शक्तितत्त्वम्- उक्तप्रकारेण सर्वत्र परिच्छिन्नपदार्थेष्वनुगताया निर्विकल्पचित्तः अहमिति यद्भासनं तदेव द्वितीयं शक्तितत्त्वम् । यथा

या चित्तिश्चात्र विच्छिन्नाभासिनी बहिरात्मनः ।
शिवतत्त्वमिति प्रोक्ता शक्तिस्ताद्भासनं भवेत् ॥460
अयमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छया जगत्स्रष्टुम् ।
पस्पन्दे सः स्पन्दः प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥

459 दक्षिणा. १

460 त्रि. र. ज्ञा. १४६१

इच्छा सैव स्वच्छा सन्ततसमवायिनी सती शक्तिः ।
सचराचरस्य जगतो बीजं निखिलस्य निजनिनीनस्य ॥461

सदाशिवः- शिवशक्तिभ्यां सदाशिवतत्त्वमभिव्यक्तम् । अत्र च
अहमिदमिति परामर्शः । अस्यामवस्थायां परमात्मा इदंरूपं समग्रमपि
विश्वमहन्तया पश्यति । तदुक्तं यथा-

बहीरूपं महाशून्यं कल्पितं यत्तदेव तु ।
अहंभावाच्छादनेन सदाशिवमयं स्मृतम् ॥462
स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं जगदातमहन्तया समाच्छादत् ।
निवसेन् स एव निखिलानुग्रहनिरतः सदाशिवोऽभिहितः ॥463

ईश्वरतत्त्वम्- सदाशिवतत्त्वमेव जाड्यमुख्यत्वे ईश्वराख्यं तुरीयं
तत्त्वम् । तदुक्तं यथा-

तदेव जाड्यमुख्यत्वे ईश्वराख्यं प्रचक्षते ।464
विश्वं पश्चात् पाशयन्निदन्तया निखिलमीश्वरो जातः ॥465

सदाशिवतत्त्वे अहमिदमिति अहमः प्राधान्यमिदमो गौणत्वम् । ईश्वरे तु
इदमहमिति इदमः प्राधान्यम् अहमश्च गौणत्वमिति ।

शुद्धविद्या- अनयोः सदाशिवेश्वरयोर्भेदाभेदविमर्शनरूपमहमिदमिदमहमिति
यत्संवेदनमाभासः तत् पञ्चमतत्त्वं शुद्धविद्येति । तदुक्तं यथा-

अनयोः संवेदनन्तु भेदाभेदविमर्शनम् ।
शुद्धविद्येति संप्रोक्तमेतावच्छुद्ध्यते ॥466

461 षट्त्रिंशत् १-२

462 त्रि.र.ज्ञा. १४६२

463 षट्त्रिंशत् ४

464 त्रि.र.ज्ञा. १४६३

465 षट्त्रिंशत्

466 त्रि.र.ज्ञा. १४६४

षट्त्रिंशदपि तत्त्वानि शुद्धाशुद्धाद्धवरूपेणात्र विभक्तानि । मायातत्त्वात्
पूर्वं वेद्यवेदकयोर्भेदाभिव्यक्तेरभावात् शिवादिशुद्धविद्यान्तानि शुद्धाद्धपदवा-
च्यानि । अत्र अध्वा च मार्गः । शुद्धाद्धा शिवाभिव्यक्तेः शुद्धमार्ग इति यावत् ।
मायादिभूयन्तेषु जडतायाः भेदस्य च प्राधान्यादुक्ततत्त्वानि अशुद्धतत्त्वानीति ।
तत्र शिवादिपञ्चस्वपि शिवतत्त्वं समष्टिचिद्रूपम् । शक्तितत्त्वे आनन्दस्य
प्राधान्यम् । सदाशिवे इच्छायाः प्राधान्यम् । ईश्वरे ज्ञानस्य प्राधान्यम् ।
शुद्धविद्यायां च क्रियायाः प्राधान्यम् । अत्र वेदान्तस्य
निर्विशेषब्रह्मस्थानीयस्तत्त्वातीतः परमशिवः सगुणब्रह्मस्थानीयः शिवः ।
तस्यैवान्तर्निमेषरूपः सदाशिव इति ।

माया- यदा चिदात्मनः स्वातन्त्र्यस्याधिक्यात् जडशक्तिर्धर्मिभावं
चितिश्च धर्मात्मतां प्रयाति तदानीं सा एव जडशक्तिर्मयित्यभिधीयते । तदुक्तं
यथा -

जडशक्तिर्धर्मिभावं चितिर्धर्मात्मतां ययौ ।

तदा सा जडशक्तिस्तु मायातत्त्वं प्रचक्षते ॥467

एतस्या मायाया कलाविद्यारागकालनियतयः पञ्चकञ्चुकानि । तत्र
कलायां शिवस्य सर्वकर्तृत्वम्, विद्यायां सर्वज्ञत्वम्, रागे नित्यतृप्तत्वं, काले
नित्यत्वं, नियतौ च स्वातन्त्र्यं सङ्कुचितं भवति ।

पुरुषः - उपर्युक्तैः पञ्चकञ्चुकैः सङ्कुचिता चितिः पुरुष इतिसंज्ञां
भजते । तदुक्तं यथा-

भेदप्रचुरसंवीता चितिः सङ्कुचितात्मिका ।

पञ्चकञ्चुकसंव्याप्ता पुरुषत्वं प्रपद्यते ॥468 इति ।

कलाविद्यारागकालनियतिः पञ्चकञ्चुकम् ।

‘कला किञ्चित्कर्तृता स्याद् विद्या किञ्चिज्ज्ञता भवेत् ।

रागस्तृष्णापरिच्छित्तिरायुषा काल उच्यते ।

नियतिः परतन्त्रत्वमेतैर्युक्तस्तु पूरुषः ॥ इति ।

प्रकृतिः- अनन्तजन्मस्वनुष्ठितानां शुक्लकृष्णमिश्रकर्मणां संस्कारा एव
प्रकृतिपदवाच्याः । तदुक्तं यथा-

‘जनानां वासनापिण्डः स्थितः प्रकृतिरुच्यते ।’ इति ।

467 त्रि.र.ज्ञा. १४।६६

468 त्रि.र.ज्ञा. १४।६८

बुद्धिः- निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम् ।

अहङ्कारः- अन्तःकरणस्य अहङ्कारात्मिका वृत्तिः ।

मनः- अन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिः ।

पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्रा, पञ्च महाभूतानि तु प्रसिद्धानि एवेति ।

इदानीं तन्त्रशास्त्रे आत्मैश्वर्यप्रत्यभिज्ञायाः प्रतिबन्धकरूपेण प्रसिद्धानां त्रयाणां मलानां सामान्यतः स्वरूपं निर्दिश्य निराकरणोपायाश्च प्रदर्शयिष्यन्ते । अशुद्धिरेव मलम् । तच्चाणवमायीयकर्मभेदेन त्रिविधम् । येन चित्तेः स्वरूपं सङ्कुचितं बोधवीति, तदाणवं मलमिति । येन शिवविभवरूपमपि विश्वं भिन्नरूपेण प्रतीयते, येन च पुरुषः परतन्त्रतामनुभवति, तदेव भेदरूपं मायीयं मलमिति । उक्तमलयोः आणवेन स्वरूपस्य सङ्कोचः, मायीयेन विभवसङ्कोच इत्यनयोः कार्यभेदः । जन्ममृत्युप्रवाहहेतुभूतः काममूलः कर्मसंस्कारश्च कर्म मलमिति ।

उक्तमलानामपाकरणद्वारा स्वस्वरूपाविर्भावस्तु वक्ष्यमाणानामनुपाया-दीनाञ्चतुर्णामनुष्ठानेनैव भवति । ते च अनुपाय-शाम्भवोपाय-शाक्तोपाय - आणवोपायरूपाः ।

अनुपायः- ईश्वरगुणविरनुग्रहाश्रितत्वादेशोऽनुपायो जेगीयते । अस्मिन्ननुपायरूपे उपाये स्वस्य शिवात्मतां साक्षात्कर्तुं साधकस्य कोऽपि यत्नविशेषो न भवति । ईश्वरानुग्रहमात्रेण स्वस्य शिवात्मतां साधकः झटिति साक्षात्कृत्य जन्ममृत्युप्रवाहरूपाद्दुःखात् सर्वथा विमुक्तो भवति ।

तदुक्तं यथा-

उपायजालं न शिवं प्रकाशयेत् ।

घटेन किं भाति सहस्रदीधितिः ॥

विवेचयन्ति तथ्यमुदारदर्शनः ।

स्वयंप्रकाशं शिवमाविशेत् क्षणादिति ॥⁴⁶⁹

शाम्भवोपायः- अयमुपायो विचारप्रधानो भवति । अत्र न इष्टपूजन-प्राणायाम-चर्याणां अनुष्ठानम्, न च मन्त्रशक्त्यादीनामेव साधना । साधको निरन्तरं शिवस्य सृष्टिस्थितिनिग्रहानुग्रहरूपाणां पञ्चकृत्यानां विचारेण स्वस्य शिवात्मतामनुभवति । अत एवायं विचारप्रधानोपाय इति ।

शाक्तोपायः- अयञ्च मानसिकसाधनासमाश्रितो बोधवीति । अस्मिन्नुपाये मन्त्रशक्तिद्वारा साधकस्य प्रातिभं ज्ञानं समुत्पद्यते । तेन तस्य द्वैतभावः शनैः शनैः शिथिलायते । ततश्च साधकस्य चेतना परस्यां संविदि विनिमज्जति । अस्मिन्नुपाये साधकस्य अहमेव शिवः विश्वञ्च मे प्रसर इति अभ्यासो बोध्यते । अत एव अयमुपाय उपासनाप्रधानो जेगीयते ।

आणवोपायः- अत्र इन्द्रियाणां प्राणानां च विशेषरूपेणोपयोगात् क्रियाप्रधान इति वाभण्यते । शाक्तोपाये मनसः प्राधान्येन उपयोग इत्यनयोर्विभेदः उपर्युक्तानामनुपायादीनामनुष्ठानेन पुरुषः "अहं शिवः" इति स्वस्वभावपराभर्षेण शिवात्मरूपतां संप्राप्य मुच्यते । जीवनमुत्तिकाले च समयमपि विश्वं स्वविभवमेव प्रेक्षते ।

आगमनियमेतिहासपुराणमूलकं खलु जनकदर्शनम् । आगमप्रतिपाद्यतत्त्वप्रतिपादके त्रिपुरारहस्ये जनकसिद्धान्तस्य समुल्लेखः । पारिभाषिकशब्दानां उपायक्रमे च क्वचिद् भेदेऽपि सिद्धान्ततः एतद्वर्णनाविरुद्धमेव जनकदर्शनमिति ।

रसेश्वरदर्शननिरूपणम्

शैवदर्शनस्य एकः सम्प्रदायो रसेश्वरनाम्ना प्रख्यातः । यस्मिन् जीवनमुक्तिसुखप्राप्त्यर्थं दिव्यशरीरस्य प्राप्तिरावश्यकी । यस्मिन् शरीरे नानाविधा व्याधयः तस्मिन् जनाः साधारणान्यपि कार्याणि कर्तुमसमर्थाः । तादृशैः रोगयुक्तैः शरीरैर्मनुष्याः कथं ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवनमुक्तिसुखं लब्धुं समर्थाः स्युः । अतो मुक्तिप्राप्त्यर्थं स्थिरशरीरस्यापि आवश्यकता । तथा च रसहृदये

ये चाव्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः।

मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषाम् ॥४७० इति ।

स्थिरशरीरस्य प्राप्तिस्तु पारदभस्मनः सेवनादिनैव । पारदशब्दार्थश्चेत्थम्- संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः । पारदं नाम तादृशं भस्म यद् दिव्यशरीरप्रदानेन मुमुक्षून् संसारसागरान्मोचयति । तस्य महत्त्वमप्यभियुक्तैरित्थं गीतं वर्तते -

मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।

बद्धः खेचरतां कुर्यात् रसो वायुश्च भैरविः ॥४७१

४७० र.ह. ११७

४७१ सर्वद. रसे.

पारद एव रसः स एव ईश्वर इत्यस्य दर्शनस्य रसेश्वरदर्शनमित्यन्वयं नाम ।
तैत्तिरीयोपनिषदपि रसमाहात्म्यो यथा-

रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति⁴⁷² इति । अतोऽस्मिन्
मते पारदनामकं भस्म एव रसः स एव चेश्वरः, तस्यैव सेवनेन
दिव्यशरीरप्राप्तौ मुमुक्षा । तस्मादेव शरीरादात्मप्राप्तिरिति ।

एतदर्शनं न विदेहसिद्धान्ततुल्यम् । यद्यपि आत्मसाक्षात्कारं कर्तुं
स्थिरशरीरस्यावश्यकत्वमस्ति, तथापि जडात्मकस्य पारदभस्मन ईश्वरत्वकल्पनं
तु नोपपद्यते । शरीरानित्यत्वादि प्रतिपादयता च जनकेन
तत्स्थिरीचिकीर्षूणामेषां मान्यता कटाक्षेणापि वीक्षितुमयोग्या घोषिता
इत्यवधेयम् ।

व्याकरणदर्शननिरूपणम्

पाणिनिप्रभृतीनां व्याकरणदर्शनमपि शैवागमान्तर्भूतमेव मन्यते ।
भारतीयदर्शनेष्विदं महत्स्थानं लेभे । विशेषतो भर्तृहरिप्रभृतयः प्राचीना
नागेशभट्टादयश्चार्वाचीना विद्वांसः स्वस्वग्रन्थप्रौढिना दर्शनमिदमलं चक्रिरे ।
अस्मिन् मते परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीभेदेन वाचश्चातुर्विध्यम् ।
वैयाकरणानां मते शब्द एव जगदूपेण विवर्तते यथा वेदान्तिनां ब्रह्म । अतः
एव वैयाकरणाः शब्दाद्वैतवादिनः । वाक्यपदीयेऽप्युक्तम्-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः⁴⁷³ इति ।

एतच्च उमासहेश्वरेण तत्त्वप्रदीपिकाग्रन्थे समर्थितम्, तद्यथा- महाभाष्यं
व्याचक्षाणो भगवान् भर्तृहरिरद्वैतमेवाभ्युपगच्छति इति । व्याकरणशास्त्रस्य
प्रशंसा अभियुक्तैरित्थं क्रियते-

तद् द्वारमपवर्गस्य बाह्यमलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥⁴⁷⁴ इति ।

केचिद् वैयाकरणाः वाचश्चातुर्विध्यं समामनन्ति - । परन्तु भर्तृहरिणा
वाचस्त्रैविध्यमेवालेखि । तद्यथा -

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चेत्तदुद्गतम् ।

472 तै. २।७।१

473 वा.प.ब्र. १

474 वा.प.ब्र. १४

अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ॥ 475 इति ।

भर्तृहरिणा पश्यन्त्या वाचो ब्रह्मरूपत्वं स्वीक्रियते । सैव पश्यन्ती ब्रह्मैव परमार्थभूतमेकं सद्बस्तु स्वीकरोति ।

वाक् अन्यैः परारूपेण बोध्यते । वैयाकरणमते शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोर्न विशेषान्तरम् । यथा वेदान्तिनां मते ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावो जगति, तथैव वैयाकरणे मते वाच्येऽर्थे वाचकशब्दातिरिक्तसत्ताकत्वाभाव इति ।

अयं खलु वैयाकरणसिद्धान्तो विदेहसिद्धान्तस्य नैकद्वयं भजते । यतो वैयाकरणैः परारूपायाः पश्यन्तीरूपाया वा वाण्या चेतनात्मकतां स्वीकृत्य तस्या एव विवर्तरूपेण जगत् स्वीक्रियते । विदेहसिद्धान्तेऽपि एतत् सर्वमपि जगत् चेतनस्य विवर्त एव । परं जनकमते शब्दोऽपि विवर्तविशेष एव, न ब्रह्मात्मक इति मतयोर्विशेषः ।

जैनमतनिरूपणम्

जैनमतानुसारेण जागतिको यः कोऽपि पदार्थोऽनन्तधर्मात्मकः । अस्मी खलु सर्वे सत्तात्मका धर्मा स्वपर्यायपदवाच्याः संभवन्ति । अस्य मतानुसारेण वस्तुनः स्वपर्यायभूताः खलु धर्माः स्वल्पीयांस एव संभवन्ति, परन्तु परपर्यायपदवाच्या अनेके संभवन्ति ।

स्वरूपविषये दर्शनेषु न मतैक्यम् । वेदान्तदर्शनं सत्तत्त्वस्य उत्पादविनाशाशालित्वं मन्यते । सांख्यदर्शनं च पुरुषस्य नित्यत्वं प्रकृतेश्च परिणामिनित्यत्वमभिधधाति । परन्तु जैनदर्शनानुसारेण सत्तत्त्वस्य विवेचनमतिविलक्षणं दृश्यते ।

इदं दर्शनं शाश्वदशाश्वदशभेदेन प्रत्येकं पदार्थाशद्वयमावेदयति । शाश्वदशस्य विद्यमानत्वान्नित्यम्, अशाश्वदशस्याविद्यमानत्वेनानित्यात्मकं चेति । एकधा दृष्टिपाते यद्वस्तुतः स्थिरं प्रतीयते, तदेवान्यथा दृश्यमाने क्षणभङ्गवत्त्वं दृश्यते । अत एवोक्तं तत्त्वार्थसूत्रे 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत् ॥' 476

अस्मिन् मते वस्तुनः परिणामित्वेऽपि तस्य जातिगतैकतायां किमपि विघटनं न सम्भवति, यथा सुवर्णं कुण्डलत्वाङ्गुलीयकत्वधर्मे समुत्पन्नेऽपि सुवर्णत्वजातिस्तत्र विद्यत एव ।

475 वा.प.ब्र. ११४

476 तत्त्वार्थ. ५।२९

जैनसिद्धान्ते गुणपर्यायविशिष्टं खलु वस्तु द्रव्यपदवाच्यम् । वस्तुसत्तायाः आवश्यकधर्मा गुणपदवाच्याः देशकालजन्याः परिणामशालिनो धर्माश्च पर्यायपदवाच्याः । तदुक्तं यथा - 'गुणपर्यायवद् द्रव्यम्'⁴⁷⁷

जैनदर्शने पञ्चैव द्रव्याणि- १. जीवास्तिकायः २. पुद्गलास्तिकायः ३. आकाशास्तिकायः ४. धर्मास्तिकायः ५. अधर्मास्तिकायश्चेति । यानि द्रव्याणि विस्तरं धारयन्ति तानि अस्तिकायपदवाच्यानि । सत्ताया धारायितृत्वेन अस्ति शरीरवद् विस्तृतत्वेन च कायः । अतः अस्तिकाय इत्यन्वर्थं नाम । जीवास्तिकायः- चैतन्यात्मकं द्रव्यमेव जीवः । तदुक्तं यथा - 'चैतन्यलक्षणो जीवः'⁴⁷⁸ । इति । प्रत्येकं जीवो निसर्गत एवानन्तज्ञानानन्त-सामर्थ्यानन्तदर्शनादिभिर्गुणैः सम्पन्नः । स्वीयशुभाशुभकर्मणां प्रभावेणैव जीवानां स्वाभाविकगुणेष्ववतरणम् । तच्चावतरणं शुभकर्मणामनुष्ठानेन तिरोहितं सत् स्वरूपभूतगुणसाक्षात्कं भवति ।

अत्राद्वैतवेदान्त इव जीवानां व्यापकत्वं वैष्णवमत इव अणुरूपत्वमस्वीकृत्य मध्यमपरिमाणं स्वीक्रियते ।

पुद्गलास्तिकायः- प्रधानपरमाणुस्थानीयाः पदार्थाः पुद्गलास्तिकायपदव्यपदेश्याः । पूरयन्ति, गलन्ति चेति पुद्गलाः । ये प्रचयरूपेण शरीराणि निष्पादयन्ति, विनष्टेषु शरीरेषु स्वयमपि छिन्नभिन्नाः सन्तो विनश्यन्ति । पुद्गलस्यापि प्रकारद्वयम् - अणुरूपः, संघातरूपश्चेति ।

आकाशास्तिकायः- जीवास्तिकायादिरूपद्रव्याणामवकाशप्रदानायाकाशोऽङ्गीक्रियते । आकाशस्य चानुमानप्रमाणादेव सिद्धिः । सोऽपि लोकाकाशालोकाकाशभेदेन द्विविधः । जीवपुद्गलादीनां द्रव्याणां स्थितिर्यस्मिन् स लोकाकाशः, लोकेभ्य उपरितन आकाशश्चालोकाकाशः ।

धर्मास्तिकायः- न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्धर्मधर्मौ विशेषगुणौ । जैनमतं तु धर्माधर्मयोः द्रव्यरूपत्वं प्रतिजानीते । गतिशीलानां जीवानां पुद्गलानां च सहकारिकारणभूतो द्रव्यविशेषो धर्मः । धर्मः स्वयं जीवानां गतौ प्रेरणाप्रदानार्थमसमर्थोऽपि तेषां प्रेरणे सहकारी । यथा जलं मत्स्यान् प्रेरयितुमसमर्थः, परन्तु तेषां गमने सहायकस्तद्वदत्रापि ।

अधर्मास्तिकायः- अस्मिन्नपि दर्शनेऽधर्मस्य कल्पना धर्मविपरीतैव । स्थिति-शीलानां जीवानां पुद्गलानां च स्थित्यर्थं सहकारिकारणभूतो द्रव्यविशेषोऽधर्मः । यथा मार्गपरिश्रान्तानां जीवानां वृक्षच्छाया सहायिका, तथा जीवानां स्थित्यर्थमधर्मनामको द्रव्यविशेषः कल्प्यते ।

477 तत्त्वार्थ. ५।३७

478 ष.स. ४९

पञ्चधा विभक्तमपि द्रव्यं पुनः द्विप्रकारकम्-
एकदेशव्यापि, बहुप्रदेशव्यापि च । तत्र कालस्य एकप्रदेशव्यापित्वम् ।
तदतिरिक्तानां च द्रव्याणां बहुप्रदेशव्यापित्वमिति ।

देशव्यापिद्रव्यस्यापि जीव-अजीवभेदेन द्वैविध्यम् । जीवोऽपि
बद्धमुक्तभेदेन द्विधा । तत्र संसारी बद्धः, संसारबन्धनान्निर्मुक्तश्च मुक्तः । ये
जीवाः किञ्चिदुद्देश्यं गृहीत्वा स्थानात् स्थानान्तरं यान्ति ते
जीवास्त्रसपदवाच्याः । ये चासमर्थाः ते स्थावराः । संसारिणोऽपि नारक-प्रतुष्य-
तिर्यक्-देवभेदेन चतुर्धा विभज्यन्ते ।

नेदमपि दर्शनं जनकसिद्धान्तानुकूलम् । यतो जनकदर्शनं
वेदप्रामाण्यवादिदर्शनम् । इदं च वेदाप्रामाण्यवादि एतच्च महदन्तरम् । पुनश्च
जीवास्तिकायादिकल्पनाऽपि न वेदानुसारिणी ।

बौद्धदर्शनम्

बौद्धमतानुसारेण सर्वस्यापि पदार्थजातस्य क्षणिकत्वं, शून्यरूपत्वं च ।
लौकिकविचारद्वारा अवर्णनीयत्वेनैव तस्य शून्यत्वम्, न त्वभावरूपेण । परमं
तत्त्वं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तम्, तच्चथा-

न सन् नासन् न सदसन् न चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥⁴⁷⁹

तस्य च भावाभावान्तरहितत्वेनैव शून्यत्वं न त्वभावत्वेन, तदुक्तं यथा-
अतो भावा भावान्तद्वयरहितत्वात् सत्त्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा
प्रतिपद् मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥⁴⁸⁰

बौद्धदर्शने चत्वारोऽध्वानः - माध्यमिको योगाचारः सौत्रान्तिको
वैशेषिकश्चेति ।

वैशेषिकः- बाह्यार्थप्रत्यक्षवादी । सौत्रान्तिकः- बाह्यार्थानुमेयवादी ।

योगाचारः- विज्ञानवादी । माध्यमिकः- शून्यवादी । यथा-

'मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत् ।

योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ॥

अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्ध्यति सौत्रान्तिकः ।

479 मा.का. १।७

480 प्रसन्नपदा १।७

प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं च सकलं वैभाषिको भाषते । 481

भगवान् बुद्धः चत्वारि आर्यसत्यानि प्रतिपादयाम्बभूव । तानि यथा-
दुःखम्, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत् चेति ।

दुःखमेव प्रथममार्यसत्यम् । अत्र सर्वेऽपि प्राणिनो दुःखिनः । अतो
दुःखमपलपितुं न केनापि शक्यते ।

द्वितीयमार्यसत्यम् दुःखसमुदयः । अस्यार्थः- दुःखस्य कारणमस्ति, कारणं
विना दुःखरूपं कार्यं नोत्पद्यते ।

तृतीयं च एभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिर्मिलिष्यतीति दुःखनिरोधः ।

चतुर्थमार्यसत्यं यद् दुःखनिरोधार्थं समुचितं उपायोऽप्यस्ति ।
चिकित्साशास्त्रमिव बौद्धशास्त्रमपि चतुर्व्यूहात्मकम् । मन्येऽत एव भगवान् बुद्धो
जगतीतले वैद्यराजनाम्ना प्रसिद्धिं जगाम ।

अथार्यसत्येति समाख्या परीक्ष्यते । पारमार्थिकं सत्यं प्राप्तुमार्या एव
समर्था भवन्ति । अन्ये विषयिणः पुरुषास्तु विषयसुखमेव परमार्थं
मन्वानास्तत्रैव निमज्जन्ति । बुद्धः किल चार्वाकाणामिव भोगातिशयं
जैनानामिवोग्रतपो वैदिकानामिव च वर्णाश्रमधर्मान् स्वशिष्येभ्यो न विदधौ ।
प्रत्युत तेन मध्यममार्ग एव व्यधायि । अयमेव मार्गो दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत्
इति निर्वाणमार्ग इति वा । अयमेव अर्थ आष्टाङ्गिकमार्गतयाऽपि विश्रुतः । तानि
चाङ्गानि-

१) सम्यग् ज्ञानम् २) सम्यक् संकल्पः, ३) सम्यग् वचनम् ४) सम्यक्
कर्मान्तः ५) सम्यग् जीवनम् ६) सम्यग् व्यायामः ७) सम्यक् स्मृतिः ८)
सम्यक् समाधि इति । एतेषामेव सम्यगनुशीलनेन प्रज्ञोदयस्तदनन्तरं च
निर्वाणप्राप्तिः ।

नेदमपि दर्शनं जनकसिद्धान्तानुकूलम् । यतो जनकसिद्धान्तः खलु
शून्यवादं न स्वीकुरुते । औपनिषदे जनकदर्शने जगद् ब्रह्मणो विवर्तम्,
अस्मिंश्च दर्शने शून्यविवर्तम् जगदिति महदन्तरम् । सर्वं शून्यमिति वक्तुमपि
शून्यस्य साक्षीभूतः कश्चन पदार्थोऽवश्यमङ्गीकरणीयः अन्यथा शून्यस्य सिद्धिरेव
न स्यात् । इत्थञ्च सर्वं शून्यमिति आत्मन एव सिद्धिः स्यात् ।

चार्वाकमतम्

चार्वाकाश्चत्वारि पृथिव्यादीनि भूतानि एव तत्त्वमिति ब्रुवते । अतस्ते
भूतचैतन्यवादिन इति जेगीयते । देहाकारपरिणतेभ्यश्चतुर्भ्यस्तेभ्यो भूतेभ्यः

किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायत इत्येते । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्-
'चैतन्यविशिष्टकायः पुरुषः' इति । तेषु भूतेषु विनष्टेषु चैतन्यमपि स्वत एव
विनश्यति । अतश्चार्वाकमते न चतुर्भूतव्यतिरिक्तस्य आत्मनोऽस्तित्वम् ।

ते च खलु 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति
न प्रेत्य संजास्ति'⁴⁸² इत्यप्युदाहरन्ति । अत एषां मते शरीरनाशानन्तरं
चेतनसत्ताया अभावेन शरीरमेवात्मा । अत्र पुरुषार्थरूपेण चार्थकामावेव ।
अंगनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादिजन्यं दुःखमेव निरयः ।
लोकप्रसिद्धो राजैव परमेश्वरः । देहच्छेद एव चात्र मोक्षः । मम शरीरमिति
भेदव्यवहारस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकमात्रम्, स्थूलोऽहं,
कृशोऽहमित्याद्यनुभवात् ।

अग्निहोत्रादिकर्मद्वारा सम्पादनीये स्वर्गादिसुखे न तेषां स्पृहा,
स्वर्गस्यैवास्तित्वासिद्धेः । अतश्चार्वाकमते दृष्टसुखमेव सुखम् । यः
पुरुषोऽदृष्टसुखकामनया दृष्टसुखं परित्यजति, स तु पशुवदुपेक्षणीयः । तद्यथा-

'त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्मपुंसाम् ।

दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ॥

ब्रीहीन् जिहासत सितोत्तमतण्डुलान्यान् ।

को नाम भोः तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥'⁴⁸³ इति ।

अतो विविधानि कष्टानि सोढ्वाऽपि विषयसुखमुपभोक्तव्यमिति
चार्वाकाणामाशयः । एते अग्निहोत्रादिकं कर्म, वेदाध्ययनम्, भस्मधारणम्,
दण्डधारणमित्यादयो विषया जीविकायाः साधनमार्गं मन्यन्ते । तद्यथा-

'अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥'⁴⁸⁴ इति

देहात्मवादिदर्शनमिदं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तमात्मानं स्वीकुर्वाणेन
विदेहसिद्धान्तेन एकतुलारोहं न कथञ्चिदहति । अन्नमयकोशमेवात्मत्वेन
मन्वानेन चार्वाकेण सह पञ्चकोशातीतात्मवादस्य जनकदर्शनस्य साम्यं न
केनाप्युपायेन इति ।

482 सर्वद. चा.द.

483 सर्वद. चा.

484 सर्वद. चा.

शास्त्रतात्पर्यनिर्णयः

नानादर्शनानि तेषां च विदेहमताद्विभेदानुपवर्ण्य समीक्ष्यमाणजनकसिद्धान्तमूलभूतशास्त्राणां तात्पर्यं निर्णेतुं यत्यते तत्र शास्त्रतात्पर्यनिर्णयात् पूर्वं शास्त्रं परिभाष्यते ।

यः शब्दराशिर्मानवान् असन्मार्गान्निवर्त्य सन्मार्गे प्रवर्तयति, तदेव शास्त्रम् । तच्च शास्त्रं शंसकशासकभेदेन द्विविधम् । शासकशास्त्रं क्रियापरम्, शंसकशास्त्रं च ज्ञानपरकम् । धर्मशास्त्रं खलु कर्तव्याकर्तव्ययोर्विवेचनं कुरुते, अतस्तच्छास्त्रं पुरुषतन्त्रमिति वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेन दर्शनशास्त्रञ्च वस्तुतन्त्रमिति । शास्त्रशब्दार्थश्च

“शासनात् शंसनात् शास्त्रं शास्त्रमित्यभिधीयते ।

शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रलक्षणवेदिभिः ॥

शंसनं भूतवस्त्वेकविषयं न क्रियापरम्” 485 इति ।

शास्त्राणामनन्तत्वेऽपि मुख्यरूपेण चतुर्दशविद्याः । तत्र च चत्वारो वेदाः, वेदाङ्गानि षट्, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चत्वारि चेति चतुर्दशेति विद्यास्थानानि । सर्वाणि शास्त्राणि जीवेनानुभूयमानान् क्लेशान्दूरीकृत्य तं सुखाकर्तुं प्रवृत्तानीति मन्तव्यम् । यद्यपि कतिचिच्छास्त्राण्यात्मानमेव निराकृत्य दुःखहानये यतन्ते तथापि तान्यत एव युक्त्यनुभवविरोधेनातितुच्छानीति उपेक्ष्याण्येव । श्रुतीनां तु तात्पर्यं भ्रामतीकारो विस्पष्टमलेखीतु-

‘कृत्स्नस्यैव आम्नायस्य निर्मुष्टनिखिलदुःखानुषंग-नित्यसुखमय-ब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण’ 486 ।

प्रधानभूतासु चतुर्दशविद्यास्वपि सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्यस्य जगदध्यासाधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदान्तशास्त्रम् अंगीभूतं शास्त्रम् । अन्यानि सर्वाण्यपि शास्त्राणि अस्यैव शास्त्रस्य शेषरूपाणि । यथोक्तं मधुसूदनमुनिना स्वीये शास्त्रप्रस्थाने-

‘इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैवशेषभूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयम्’ इति । श्रीगौडब्रह्मानन्देनापि दशश्लोकीव्याख्यानावसरे वेदान्तदर्शनस्य सर्वोत्कृष्टत्वमुदघोषि । यथा-

‘वेदान्तदर्शनं नाम सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमं दर्शनम् ।’

अस्य दर्शनस्य दर्शनीयतमत्वं किमर्थमित्यत्र किञ्चित् -

485 सर्व. सं. १

486 ब्र.सू. ३।२।३९ भ्रामती

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वेऽपि प्राणिनो दुःखानुषंगरहितं
नित्यसुखमभिलषन्ति इति निश्चप्रचम् । तादृशसुखप्राप्त्यर्थमेव प्राणिमात्रस्य सर्वे
आरम्भाः । परन्तु तादृशसुखप्राप्तेरुपायमजानन्तो विषयसेवनद्वारैव नित्यसुखं
मिलिष्यतीति मन्यमानाः प्राणिनो निरन्तरमेव विभिन्नान् विषयान् संजरीगृह्यन्ते
। परन्तु विषयसेवनद्वारा अधुनावधि न केनापि कदापि कुत्रापि नित्यसुखमवाप्ति,
प्रत्युतार्जनरक्षणनाशेभ्यो विषया दुःखाकुर्वन्त्येवेति सुखेच्छोर्विषयसंग्रहो
जिजीविषो रोगिणो विषयसंग्रह इव विडम्बनामात्रम् । विषयसेवनेनापाततः
किञ्चित्कालं सुखप्राप्तौ सत्यामपि तादृशं सुखमन्ते दुःखरूपेणैव परिणमते ।
तदुक्तं-

‘विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥’⁴⁸⁷

अतो विषयेन्द्रियसंयोगजन्यं सुखमनित्यमेव । नित्यसुखं तु
विषयनिरपेक्षमात्मसुखम् । तच्च अन्तर्मुखेन मोक्षेच्छुणा एव पुरुषेण लभ्यम् ।
अत्र काठकाः-

पराञ्च खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्
कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ।⁴⁸⁸
छान्दोग्योपनिषदि ब्रह्मैव वस्तुतः सुखमिति स्थापितम्-

‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति

स भूमा यो वै तदमृतं अथ यदल्पं तत्सत्यम् ॥’⁴⁸⁹ इति ।

बृहदारण्यकोपनिषद्यपि ऐहिकपारलौकिककर्मणा अमृतत्वस्य प्राप्तिः
निर्दिष्टा- ‘अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेन’⁴⁹⁰ इति । तथा ईश्वरकृष्णेन
लौकिकोपायेभ्यो दुःखानामात्यान्तिकी निवृत्तिर्न संभवतीति प्रत्यज्ञायि- ‘दृष्टे
साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्’⁴⁹¹ इति ।

487 गी. १८।३८

488 कठो. २।४।१

489 छा. ८।२२

490 बृ. ४।४।३

491 सा. का. १

अतश्चार्वाकदर्शनं विहाय अन्येषां समेषां दर्शनानां निर्विचिकित्सितं मतमस्ति यद् विषयवासनापरित्यागेनैव नित्यसुखमिति यद्यपि चार्वाकदर्शनस्यापि दर्शनत्वेन भौतिकवादमालम्ब्य नैतिकशिक्षणमेव तस्य प्रयोजनं भवेत् तथापि भौतिकवादात्मनादेव तस्य नैतिकशिक्षणमुपयुक्तम् नैव दृश्यते ।

सर्वेऽपि वैष्णवाचार्या एकस्वरेण समुद्घोषयन्ति भगवद्भक्तिं विना अविनाशि सुखं नैव लभ्यत इति । अतो वैष्णवदर्शनानां लक्ष्यमपि नित्यसुखप्राप्तादेव पर्यवसन्नम् । बौद्धजैनादयस्तार्किका अपि अहिंसात्यागतपस्याद्वारैव नित्यसुखस्य प्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादयन्ति । न्यायवैशेषिकौ पदार्थतत्त्वज्ञानादेव दुःखस्य अत्यन्तोच्छेदो भवतीति वदन्ति । सांख्य-पातञ्जला अष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन प्रकृतिपुरुषयोः पार्थक्यज्ञानादेव दुःखनिवृत्तिरिति ब्रुवन्ति ।

आचार्याणां दृष्टिभेदेन मतवैभिन्नेऽपि सर्वैरेवाचार्यैस्तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वं प्रतिपादितमिति तत्र तत्र शास्त्रेषु स्फुटतरमेव । तत्रापि जीवब्रह्मणोरैक्यबोधनद्वारा साक्षान्मोक्षप्रदायकं शास्त्रं तु वेदान्त एव । अतो न्यायशास्त्रस्य उपयोगितां ब्रुवता केनचिदाचार्येणोक्तम्- 'इदन्तु कण्टकावरणं तत्त्वं तु बादरायणात्' इति ।

आत्मतत्त्वविवेके बौद्धाधिकारप्रकरणे उदयनाचार्येण वेदान्तदर्शनं प्रति प्रकटिता महती श्रद्धा । गौडब्रह्मानन्देन लघुचन्द्रिकायामित्थमुद्घट्टिकतम् ।

‘न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिः ।

तद्वाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः ॥

नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वम् ।

तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥’⁴⁹²

बाह्यार्थस्वीकारं विनाऽपि घटपटाद्याकारा वृत्तिर्भवितुं शक्नोतीति ब्रुवतो बौद्धान् प्रति उदयनस्येयमुक्तिः । ग्राह्यभेदं घटपटादिबाह्यार्थं तिरस्कृत्य घटपटादिरूपाकारा भिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः सम्बन्धः क्वापि नास्ति । घटादिबहिरर्थबाधके अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते बलिनी सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयश्रीः जयोत्कर्षकाष्ठा । अतो बौद्धमतपेक्षया तार्किकमते जयश्रीः, तदपेक्षयापि आत्मनोऽसंगत्वस्वीकारात् सांख्यादिमते जयश्रीः, तदपेक्षयापि वेदान्तनये जयश्रीः, द्वैतमिथ्यात्वस्वीकारादिति ।

मीमांसकधुरीणेन कुमारिलभट्टेनापि वेदान्तदर्शनस्य अनुशीलनद्वारैव
आत्मनो वास्तविकबोधो भवितुं शक्नोतीति प्रतिपादितम्-

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद् विषयस्य बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥⁴⁹³ इति ।

इत्थं च वेदान्तदर्शनस्य प्रधानदर्शनत्वं बहूनामाचार्याणामुक्तोद्गारेण
निर्वाधम् । सर्वेषां शास्त्राणां महातात्पर्यं वेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्ये
अद्वितीयाखण्डब्रह्मबोधन एव पर्यवसन्नं भवति । यतः शास्त्राणां
तात्पर्यमवान्तरतात्पर्यमहातात्पर्यभेदेन द्विविधम् । कर्मोपासनादौ सत्यपि
अवान्तरतात्पर्यं महातात्पर्यं तु समेषां शास्त्राणां
वेदान्तैकवेद्यब्रह्मवस्तुप्रतिपादन एव सुनिश्चितम् । लोकसिद्धवस्तूनां सिद्धान्तानां
च प्रतिपादनं त्वनुवादमात्रम् । भेदप्रतिपादकानामन्येषां न्यायादिशास्त्राणामपि
वेदान्तशास्त्रस्य अङ्गतयैव शास्त्रत्वम्, कथमन्यथा द्वैतबोधनात् तेषां शास्त्रत्वं
सिद्धयेत । इत्थं च सर्वेषामपि शास्त्राणां तात्पर्यं
वेदान्तप्रतिपाद्येऽद्वितीयब्रह्मबोधन एवावगन्तव्यम् ।

विदेहसिद्धान्ते तात्पर्यनिर्णयप्रक्रिया

अभयप्राप्तिरेव विदेहसिद्धान्तस्य चरमं लक्ष्यम् । एष नेति
नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्जते
अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच..... भगवानभयं वेदयसे नमस्तेऽस्तु इमे
विदेहा अयमहमस्मि⁴⁹⁴ 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद'⁴⁹⁵ इति
याज्ञवल्क्योपदेशद्वारा अभयरूपतां प्राप्तो जनको याज्ञवल्क्यं प्रति भृशमनुगृहीतः
सन् स्वकीयं विदेहजनपदं स्वात्मानं च तस्मै समर्पयितुं प्रतिजानीते ।

'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन'⁴⁹⁶, 'तमेव विदन्
अमृत इह भवति'⁴⁹⁷, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति⁴⁹⁸ ज्ञात्वा तं

493 श्लो. वा. पृ. ७२८

494 बृ. ४।२।४

495 बृ. ४।४।२५

496 तै. २।४।१

497 नृ.पू.ता. १।६

498 श्वेता. ३।८

मृत्युमत्येति⁴⁹⁹, विद्यया विन्दतेऽमृतम्⁵⁰⁰, त्यागेन चैके
अमृतत्वमानशुः⁵⁰¹, इत्यादिश्रुतिभिः औपनिषदाद्वैतसिद्धान्तस्य जनकस्य च
परमं लक्ष्यमभ्यप्राप्तिरेव । यथा औपनिषदाद्वैतवादे दृग्दृश्यभेदेन पदार्थद्विविध्यम्,
दृश्यस्य वेद्यत्वेन मिथ्यात्वम्, द्रष्टुश्च चेतनरूपत्वेन
त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वम्, तथैव विदेहसिद्धान्तेऽपि । तद्यथा-

‘वेद्यमेव न वित्तिः स्यात् स्वतो यन्न प्रकाशते ।

वित्तिरन्या यया वेद्यं वेद्यते न स्वतः क्वचित् ॥’⁵⁰² इति ।

अतो विदेहसिद्धान्तः औपनिषदाद्वैतसिद्धान्तान्न पृथगिति । उद्याने विहरन्
जनको नवसिद्धानां प्रेरणावाक्यानि श्रुत्वा तेषां मननं विधाय ज्ञानीबभूव इति
योगवासिष्ठे स्मर्यते । सिद्धैर्गीतानां बहूनां पद्यानां मध्ये एकं पद्यमत्रोदाह्रियते ।
तद्यथा-

“द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

दर्शनं प्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥”⁵⁰³ इति ॥

द्रष्टा आत्मा, दर्शनं वृत्तिज्ञानम्, दृश्यं विषयः, तानि त्रीण्येव तद्वासनया
त्यक्त्वा य आत्मा दर्शनप्रथमाभासो दर्शनाद् वृत्तिज्ञानात् प्रथममवभासते तं
सर्वस्मात् पूर्वं भातं स्वभासेनैव सर्वमवभासयन्तमात्मानं समुपास्महे इति ।
सिद्धानां प्रेरणावचांसि श्रुत्वा जनकः कथयति-

‘विबुधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः ।

आत्मनमनुगच्छामि परमानन्दसाधकम् ॥’⁵⁰⁴ इति ।

जनकस्य उत्तोद्गारेण ज्ञायते यत्तस्य आत्मसाक्षात्कारे सिद्धानां वचांस्येव
प्रेरकाणि । अतोऽपि विदेहसिद्धान्त औपनिषदाद्वैतसिद्धान्तान्न पृथगिति ।

499 कैव. ८

500 केनो. २।४

501 महाना. १०।५

502 त्रि.र.ज्ञा. १६।१६

503 यो.वा. उपशम २३

504 यो.वा. उपशम २५

अष्टावक्रगीतायामपि विदेहसिद्धान्तः समुपलभ्यते । तत्रापि
औपनिषदाद्वैतसिद्धान्तरीत्यैव आत्मस्वरूपं प्रतिपादितम् । तद्यथा-

‘प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।
यदा प्रकाशते विश्वं तदाऽहंभास एव हि ॥’ 505 इति ।

उक्तपद्यस्य पर्यालोचनेनापि विदेहसिद्धान्त औपनिषदाद्वैतसिद्धान्तान् न
पृथक् प्रतीयते ।

इत्थं च संक्षेपेण सर्ववादिसम्मतं तत्त्वं शास्त्रतात्पर्यनिर्णयपुरःसरं
निर्दिष्टम् । तच्चाद्वितीयं ब्रह्मैव परमार्थसत्यं जगतो मूलकारणमित्यवगम्यते ।

साधनाध्यायः

साधनोपादेयता

फलेच्छा साधनमुपसंक्रामतीति न्यायात् साधनं विना साध्योपलब्धेरदर्शनात् साधना उपादेया । मुमुक्षूणामधिकारानुसारेण रुच्यनुसारेण च तत्त्वप्राप्त्यर्थं शास्त्रकारैस्तत्तच्छास्त्रेषु भिन्नभिन्ना उपायाः प्रदिशिताः । तेषु यस्य कस्यापि मार्गस्य श्रद्धाविश्वासपूर्वकं सम्यगनुष्ठानेन ममुक्षुः सारल्येन तत्त्वमधिगन्तुं शक्नोति । मार्गेषु विभिन्नेषु सत्स्वपि चरमसाध्ये नैव भिन्नता । यथोक्तं पुष्पदन्ताचार्येणापि-

‘रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम् ।
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥’⁵⁰⁶

रुच्यनुसारेण तत्त्वप्राप्तये बहवो मार्गाः श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवताऽभिहिताः ।
तद्यथा-

‘ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।’⁵⁰⁷ इति ।

कर्मभक्त्युपासनायोगज्ञानमार्गा एव प्रायः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः । अमी खलु सर्वे मार्गास्तत्त्वप्राप्त्यर्थं प्रवृत्ताः । तत्त्वप्राप्तिश्च मनसो मलविक्षेपावरणनिवृत्त्या उपचर्यते । जनकदर्शनस्य साध्यमखण्डब्रह्माकाराकारिता चरमा अन्तःकरणवृत्तिः, लक्ष्यं तु ब्रह्मैव । तच्च सर्वदा प्राप्तमेव । अतस्तदर्थमुक्तमार्गाणां सर्वथा आवश्यकता नास्ति । यदि च ब्रह्मरूपं ज्ञानं कर्मोपासनादिद्वारा प्राप्यन्तर्हि तस्य अनित्यत्वापत्तिः । यतो हि नित्यवस्तु कदापि क्रियाद्वारा न सम्पाद्यम् । अत एव गीताभाष्यम्-

506 महिम्न. ७

507 गी. १३।२४, २५

“ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किन्त्वनात्मनिवृत्तावेव”⁵⁰⁸ इति ।

राजर्षिणा जनकेनापि मुनिपुत्रमष्टावक्रं प्रति कर्मोपासनादीनामुपयोगिता
मनः शुद्धय एव प्रतिपादिता-

“यावन् न हि मनः शुद्धं तावज्ज्ञानं कथं भवेत् ।

शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं वा न भवेद्ध्रुवम् ॥”⁵⁰⁹ इति ।

मनसो मलविक्षेपावरणरूपास्त्रयो दोषाः । तेषु पापापरपर्यायवाचिनो
मलदोषस्य निवृत्तिर्निष्कामकर्मनुष्ठानद्वारा, चाञ्चल्यापरपर्यायवाचिनो
विक्षेपदोषस्य च निवृत्तिरूपासनाद्वारा, आवरणदोषस्य च निवृत्तिः खलु
चरमब्रह्माकारवृत्तिद्वारा संभवति । चरमब्रह्माकारवृत्तिरेव ज्ञानम् ।
ज्ञानमार्गश्चायमेव । इदं च ज्ञानं वृत्तिरूपम्, ब्रह्मावरकाज्ञाननिवर्तकमपि ।
अर्थादनेन ज्ञानेन ब्रह्मावरकाज्ञाने विनष्टे ब्रह्म स्वतः प्रकाशते । अतः
ब्रह्मरूपं वृत्तिरूपं चेति द्विविधं ज्ञानम् । वृत्तिरूपं ज्ञानमज्ञानं नाशयित्वा
स्वयमपि नश्यति, यथारिनरिन्धनानि ज्वालयित्वा तेषु समाप्तेषु
स्वयमप्युपशाम्यति तद्वदिति । ब्रह्माकारवृत्तेरुत्पत्तिक्रमः
तद्भङ्गक्रमश्चापरोक्षानुभूतौ यथा-

‘निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।

वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः॥”⁵¹⁰

अखण्डाकारवृत्तेः स्वरूपं तत्फलञ्च यथा-

नित्यानन्दाद्वितीयं निरुपमममलं यत्परं तत्त्वमेकम् ।

तद् ब्रह्मैवाहमस्मित्युदयति परमाखण्डताकारवृत्तिः ॥

अखण्डाकारवृत्तिः सा चिदाभाससमन्विता ।

आत्मभिन्नं परं ब्रह्म विषयीकृत्य केवलम् ॥

बाधते तद्गताज्ञानं यदावरणलक्षणम् ।

अखण्डाकारया वृत्त्या त्वज्ञाने बाधिते सति ॥

तत्कार्यं सकलं तेन समं भवति बाधितम् ।

तन्तुदाहे तु तत्कार्यपटदाहो यथा तथा ॥”⁵¹¹

508 गी., शा.भा. १८।५०

509 त्रि.र.ज्ञा. १६।४९-५१

510 अपरोक्षा. १२४

511 सर्ववे. सं. ७९७-८००

ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानञ्च जगदध्यासाधिष्ठानभूतमविनाशि इति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"⁵¹² इति श्रुतेः ।

कर्मापासनाद्यवान्तरसाधनविवेचनम्

कर्मशब्दः डुकृञ् करणे इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नः । कार्यं व्यापारश्चास्यार्थः । शरीरप्राणोन्द्रियमनोबुद्धीनां स्पन्दनं कर्म । परन्तु वत्र स्पन्दनमात्रं न कर्म किन्त्वभ्युदयनिःश्रेयसार्थं शास्त्रविहितं सद्भिरनुमोदितं विशुद्धेन मनसा समर्थितं शरीरादीनां यत् स्पन्दनं तज्जन्यं पुण्यपापरूपं वा कर्म अत्र गृह्यते । इदमेव कर्म "धर्म" पदबोधितः । धर्मविपरीतोऽधर्मः । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणभेदात् धर्मो द्विविधः । यश्च, चराचरात्मकस्य विश्वस्य स्थितिहेतुः स मेघां प्राणिनामैहलौकिकपारलौकिककल्याणहेतुः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिः आश्रमवासिभिश्च श्रेयोऽर्थिभिः क्रियमाणो भवति । उक्तञ्चेत्थम्-

'द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणम् प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः आश्रमिभिश्च श्रेयोऽर्थिभिरनुष्ठीयमानः'⁵¹³ ।

तत्रैवानन्दगिरिणोक्तम्-

'धर्मे बहुविदां विवाददर्शनात् जगतः कारणीभूतधर्मान्तरमपि सष्ट व्यसस्तीत्याशङ्कयाऽऽह "द्विविध" इति..... प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुः, निःश्रेयसार्थिनां परम्परया निःश्रेयसहेतुरिति विभागः' इति ।

महर्षिणा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण धर्मजिज्ञासां विधाय चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः⁵¹⁴ इति सूत्रेण धर्मलक्षणं विहितम् । तदर्थश्च चोदना विधिवाक्यम्, तथा प्रतिपाद्यते ज्ञायते च यः स चोदनालक्षणः अर्थः स्वर्गादीष्टं, तत्साधनं योऽग्निहोत्रादिरनुष्ठेयोऽर्थः स धर्मः⁵¹⁵ इति । 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः 'इति शाबरभाष्यम् । 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः' इति भाट्टवार्तिके च क्रियाप्रवर्तकवचनमेव चोदनाशब्दार्थः तत्र च 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशः अव्यतिरेकश्चार्थेन उपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति प्रमाणसूत्रम् । शब्दस्य वाचकस्य अर्थेन वाच्येन सह सम्बन्धः वाच्यवाचकलक्षणः

512 गी.शा.भा. उपोद्धातः ।

513 गी.शा.भा., उपोद्घातः

514 मी.सू. १।१।१

515 मी.सू. १।१।२

औत्पत्तिकस्तु नित्य एव, न कृतक इत्यर्थः, तस्य वाच्यस्य अग्निहोत्राद्यात्मनो धर्मस्य ज्ञानम् । ज्ञापकं मानं न तु कारकम्, उपदेशः विशिष्टशब्दोच्चारणम्, चोदनापरपर्याये विधिवाक्यमिति यावत् । अनुपलब्धे प्रत्यक्षादिनाऽनवगतेऽर्थे धर्माख्ये तद् विधिवाक्यं प्रमाणम्⁵¹⁶ । धर्मलक्षणं यथा-

वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्मो वेदेन बोधिता इष्टसाधनता यत्र स वेदबोधितेष्टसाधनताक इति । इत्थं च मीमांसादृष्ट्या तादृशं वैदिकं कर्म धर्म इत्युच्यते यत् कर्म अपूर्वजननद्वारा स्वर्गादिरूपं साध्यमुत्पादयति तादृशं च कर्म यागादिरेव संभवति । तथा च वाक्यानि 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः' इत्यादि ।

परन्तु नैयायिकानां मते धर्मे स्वर्गादीष्टसाधनत्वे समाने सत्यपि तेषां मते यागादेर्धर्मत्वं स्वीकृत्य यागादिजन्यमदृष्टमेव धर्मः स्वीक्रियते । अतस्तार्किकशिरोमणिना विश्वनाथेन उक्तम्- "धर्माधर्मावदृष्टं स्यात् धर्मः स्वर्गादिसाधनम्"⁵¹⁷ इति । अन्यच्च धर्मलक्षणम्-

"वेदप्रतिपाद्यत्वे सति प्रयोजनवत्त्वे सति अर्थत्वं धर्मत्वम् । अस्मिन् लक्षणे वेदप्रतिपाद्यत्वपदाभावे प्रयोजनवत्त्वपदाभावे च सति वेदप्रतिपाद्यत्वस्य प्रयोजनरूपे स्वर्गादौ च सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिः । अतस्तदुपादनम् । अर्थत्वपदानुपादाने च वेदप्रतिपाद्यत्वे सति प्रयोजनवत्त्वस्य श्येनयागादावपि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय तदुपादानमिति निर्दुष्टं लक्षणम् । अन्यत्रापि- 'वेदप्रणिहितो धर्मः ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः'⁵¹⁸ इति । अन्यच्च 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिस्त धर्मः'⁵¹⁹ तादृशं कर्म धर्म इत्युच्यते यस्यानुष्ठानेन पुमान् अस्मिन् लोके स्त्रीपशुपुत्रधनधान्यादीनां लाभेन महान्तमुत्कर्षं लब्ध्वा शरीरत्यागानन्तरं च मोक्षपदं प्राप्नोति इति । इत्थं च 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'⁵²⁰ इति धर्मलक्षणं विधाय यागादस्तज्जन्यादृष्टस्य वा धर्मत्वं स्वीकृतम् । अत्र आदिपदेन मनुना प्रतिपादिता धृत्यादयः, सन्ध्यादेवपूजापितृतर्पणादयश्च ग्रहीतुं शक्यन्ते ।

516 मी.सू. १।१।५

517 का. १६१

518 भा. ६।१।४०

519 वै.सू. १।१।२

520 मी.सू. १।१।१

अधुना धर्मस्य ज्ञापकानि प्रमाणानि विविच्यन्ते । जैमिनिना विधिवाक्यद्वारैव धर्मस्य ज्ञानम् प्रतिपादितम् । यथा-तस्य अग्निहोत्रात्मकस्य धर्मस्य ज्ञानम् ज्ञापकं प्रमाणमिति यावत् । उपदेशो विशिष्टशब्दोच्चारणेन चोदनापरपर्यायं विधिवाक्यमिति यावत् । यथा- 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यत्र लिङन्तं वाक्यम् ।

मीमांसायां कर्मप्रतिपादनमुपासनाप्रतिपादनं वाऽदृष्टाफलकं प्रकल्प्यते । तदुक्तं यथा भगवत्पादैः- न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षाऽस्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य⁵²¹ इति । मनुना चोक्तम्-

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥⁵²² इति ।

सदाचारोऽपि धर्मे प्रमाणम् । सदाचारशब्दस्य व्युत्पत्तिः यथा-

"साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥" इति ।

भगवदनुग्रहस्याधिकारी अपि आचारवान् एवेति पुराणम्-

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

सम्यगाराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः॥⁵²³ इति ।

सदाचारस्य धर्मत्वं यथा-

वेदोक्तः परमो धर्मः धर्मशास्त्रेऽपि चापरः ।

शिष्टाचारविशिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।⁵²⁴ इति ।

स्वाध्यायं समाप्य गृहप्रवेष्टुकामान् स्नातकानुपदेशो यथा-

'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनः युक्ता अलक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा'⁵²⁵ इति एवञ्चोक्तश्रुतिवाक्यादप्याचारस्य धर्मे प्रामाण्यं निर्वाधम् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सोपानमपि सदाचार एव । तद्यथा-'आचारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः,

521 ब्र.सू.शा.भा. १।१।२

522 मनु. २।१२

523 वि.पु. ३।८।९

524 म.भा.व. २०७।८२

525 तै. १।११।३

सत्त्वशुद्धौ चित्तैकाग्रता, ततः साक्षात्कारः' इति । सदाचारविहीनो जनः
आत्मलाभाद् वञ्चितो भवतीति श्रूयते -

'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥⁵²⁶

इत्थं च श्रुतिस्मृतिसदाचारादिभिर्धर्मो ज्ञायते । श्रुतिस्मृतिसदाचारादिभिः
निषिद्धं कर्म अधर्म इत्युच्यते यथा कलञ्जभक्षणासत्यभाषणादि । एवं च
समग्रस्यापि वेदस्य धर्माधर्मप्रतिपादने प्रामाण्यम् । अत एवोक्तं
मीमांसापरिभाषायाम्-

तदेव चोदनापरपर्यायाणां विधिवाक्यानामंशत्रयविशिष्टभावना
विधायकत्वात् प्रामाण्यम्, उद्भिदादीनां नामतया अर्थवादानां
विधेयप्राशस्त्यपरतया मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकतया प्रामाण्यमिति कृत्स्नस्य
वेदास्यालौकिके धर्माधर्मख्ये प्रामाण्यं स्थितम् इति वेदप्रामाण्यविचारः ।

मन्वादिप्राणीतानां स्मृतीनामपि वेदमूलकत्वात् स्यादष्टकादौ धर्मे
प्रामाण्यम् । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिरप्रमाणम्" औदुम्बरी
स्पष्टबोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात् । सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य
कर्तुमशक्यत्वात् । 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इत्यादि स्मृतिरप्रमाणम्,
श्रुत्यर्थविरुद्धत्वेऽपि लोभमूलकत्वात् । तथा शिष्टाचारोऽपि स्मृतिद्वारा
श्रुतिमूलकत्वात् प्रमाणम्⁵²⁷ । तदेवं श्रुतिस्मृत्याचाराणां धर्माधर्मयोः
प्रामाण्यमुक्तम् ।

मीमांसेत्तरीत्या धर्मापरपर्यायं कर्म सामान्यतोऽर्थकर्मगुणकर्मभेदेन
द्विविधं भवति । तत्र यस्य कर्मणोऽनुष्ठानादात्मनि अपूर्वमुत्पद्यते तादृशं कर्म
अर्थकर्म इति उच्यते । यस्य कर्मणश्चानुष्ठानात् वस्तुषु संस्काराधानं भवति
तादृशं कर्म गुणकर्म इत्युच्यते । पुनर्गुणकर्म उत्पत्ति-आप्ति-विकृतिसंकृतिभेदात्
चतुर्विधं भवति । अर्थकर्म अपि नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् त्रिविधम् । तत्र
अकरणे प्रत्यवायलक्षणानि नित्यानि सन्ध्यावन्दनादीनि ।
निमित्तमात्रमासाद्यावश्यकर्तव्यतया विहितानि नैमित्तिकानि । यथा
पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि । काम्यानि फलोद्देशेन विधीयमानानि, यथा
स्वर्गादिष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि । काम्यमपि कर्म त्रिविधम्-
केवलमैहिकफलकम्, आमुष्मिकफलकम्, ऐहिकामुष्मिकफलकञ्चेति । तत्राद्यं

526 कठो. १।२।२४

527 मी.प. पृ. १५

कारीयादि । द्वितीयं दर्शपूर्णमासादिकम् । ऐहिकामुष्मिकफलकञ्च वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इति 'भूत्यादिफलमित्यत्र विस्तरः' 528 इति ।

उक्तकर्मातिरिक्तं प्रायश्चित्तात्मकमपि कर्म वेदे प्रतिपादितम् । तच्च विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवारूपनिमित्तविशेषानुबन्धात्मकं पापक्षयमात्रोद्देशेन विहितं वा । यथा चान्द्रायणादिकम् । एवं चात्र मीमांसोक्तरीत्या श्रुतिस्मृतिपुराणादिविहितानां कर्मणां धर्मत्वं प्रतिपादितम् । श्रुत्यादिभिरविहितं नरकाद्यनिष्टसाधनात्मकं च कर्म अधर्मः । तदुक्तं यथा- 'वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्मः । यथा कलञ्जभक्षणादिकम्' 529 ।

निषिद्धकर्मणो लक्षणम्- भ्रमावगतेष्टसाधनतानिषेधनपदयोगिवाक्यगम्यानि निषिद्धानि इति, लिंगाद्यनुपपत्तमन्त्रयोगिवाक्यगम्यानि वा ।

वर्णधर्माः

पुनरपि श्रुत्यादिविहितमुक्तकर्म वर्णधर्मआश्रमधर्मसामान्यधर्मभेदेन बहुविधम् । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रभेदेन वर्णाश्चत्वारः । ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासभेदेन आश्रमाश्चत्वारः । तेषु प्रत्येकमाश्रमस्य वर्णस्य च पृथक् पृथक् कर्माणि । तत्र पूर्वं वर्णधर्माणां स्वरूपमत्र प्रदर्शयते ।

चतुर्षु वर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । ब्राह्मणः स्वभावेन शान्तो दान्तस्तपस्वी शुचिः सहनशीलः सरलो ज्ञानसम्पन्नश्च । भगवता ब्राह्मणधर्मत्वेन निर्देशश्च यथा-

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥530

क्षत्रियः शूरस्तेजस्वी धैर्यशाली कर्मठः युद्धकर्मणि निपुणः दानी ऐश्वर्यशाली च । तद्यथा-

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥531

वैश्यः कृषिं गोरक्षां वाणिज्यादिकं च कुर्वते । शूद्रश्च सेवाधर्मपरो भवति । यथा-

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

528 मी.प. पृ. १५-१६

529 मी.प. पृ. १

530 गी. १८।४२

531 गी. १८।४३

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥532 इति ।

आश्रमधर्माः

ब्रह्मचारी च-

ब्रह्माध्ययनसंयुक्तो ब्रह्मचर्यरतः सदा ।

सर्वं ब्रह्मेति यो वेद ब्रह्मचारी स उच्यते ॥533

तथा च- अग्निन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्या गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥534 इति ।

गृहस्थश्च-

गृहस्थो गुणमध्यस्थः शरीरं गृहमुच्यते ।

गुणाः कुर्वन्ति कर्माणि नाहं कर्तेति बुद्धिमान् ॥535

तथा च-

विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थः स समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥536

इतिन्यायानुसारेण धनोपार्जयिता ज्ञानसम्पन्नः अतिथिसेवापरः श्रद्धादानपरायणः सत्यवादीति गृहस्थः । गृहस्थोऽपि धर्मयुक्तश्चेद्विमुच्यते इत्यत्र प्रमाणम्-

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥537

अन्यत्रापि-

न गृहं बन्धनागारं बन्धने न च कारणम् ।

मनसा यो विनिर्मुक्तो गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥538 इति ।

अथ वानप्रस्थधर्माः यथा-

तपस्तपति योऽरण्ये यजेद् देवान् जुहोति च ।

स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥539 इति ।

532 गी. १८।४४

533 सदाचारशास्त्रम्

534 मनु. २।१०८

535 मनु. २।११०

536 पद्म. २।५४।२४

537 या.स्मृ. ३।२५०

538 दे.भा. १।४।५५

539 ग. पु. १।४९

वानप्रस्थग्रहणस्य विधानं यथा-

गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यापि चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥⁵⁴⁰ इति ।

अथ संन्यासधर्माः । प्रथमं तत्र लक्षणं यथा-

निर्मलज्ञानदीपेन प्रदीप्तेन च तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव पश्यति ॥
शश्वन् मौनी ब्रह्मचारी सम्भाषापरिवर्जितः ।
सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् स संन्यासीति कीर्तितः ॥⁵⁴¹

वायुपुराणानुसारेण संन्यासिनो वैशिष्ट्यम् च-

गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारी सहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते ॥⁵⁴²

संन्यासग्रहणे विधानं च-

'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥⁵⁴³ इति ।

कूर्मपुराणानुसारेण संन्यासिनस्त्रिधा भवन्ति ज्ञानसंन्यासिनः
वेदसंन्यासिनः कर्मसंन्यासिनश्चेति । तेषु यः खलु सर्वसंगविनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो
निर्भयश्च स ज्ञानसंन्यासी । यश्च वेदाभ्यासरतः निष्परिग्रहश्च स
वेदसंन्यासी । यश्चाग्नीन् आत्मसात्कृत्य ब्रह्मार्पणपरायणः स कर्मसंन्यासी
इति ।⁵⁴⁴ एवं चात्र संक्षेपेण चतुर्णामाश्रमाणां धर्मा निरूपिताः । इतः परं
सामान्यधर्माः निरूप्यन्ते ।

ते धर्माः सामान्यधर्मा इत्युच्यन्ते ये प्रायः सर्वेषु कालेषु सर्वेषु देशेषु
सर्वैरपि वर्णिभिराश्रमिभिश्च समानरूपेण सेवनीयाः ।

अग्निपुराणे सामान्यधर्माः यथा-

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

540 मनु. ६।२, ८

541 ब्र. नै. १।३६ .

542 वायु. ७।१२७

543 बृ. ३।५।१

544 द्र. कूर्म. २८

देवपूजाग्निहरणं सन्तोषोऽस्तेयमेव च ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥545

आत्मपुराणानुसारेण सामान्यधर्माः-

सत्यं तपो दया दानं चतुष्पाद् धर्म ईरितः ।

सर्वैरपि सदा सेव्यो जन्मतो मरणावधि ॥

चतुष्पादेष धर्मः स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ।

न च वर्णाश्रमं वापि न वयो वाप्यपेक्ष्यते ॥546

मनुस्मृत्यनुसारेण च-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन् मनुः ॥547

महाभारतानुसारेणापि-

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥548 इति ।

धर्मस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन पुनर्द्वैविध्यम् । यस्य धर्मस्यानुष्ठानेन ऐहलौकिकं स्त्री-पुत्र-पशु-धनादिरूपं फलं पारलौकिकं स्वर्गादिरूपं फलम्, स धर्मः प्रवृत्तिधर्मः । यथा यागादिरूपो धर्मः ।

मुमुक्षुभिरनुष्ठेयश्च धर्मो निवृत्तिलक्षणः । यथा शमदमादयो धर्माः । यागादिरूपः प्रवृत्तिधर्मोऽपि फलाभिसन्धिं परित्यज्य ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठितश्चेत् चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादेन मोक्षहेतुरेव ॥549

एतेषां धर्मापरपर्यायाणां सर्वेषामपि कर्मणां चित्तशुद्धौ, चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ वा उपयोगस्तत्र तत्र शास्त्रेषु प्रतिपादितः । इमानि कर्माणि तदैव चित्तशुद्धौ ज्ञानोत्पत्तौ वा क्षमानि, यदा कर्तृत्वाभिमानं फलाशक्तिं च विहाय भगवत्प्रीत्यर्थमनुष्ठितानि । भगवत्प्रीत्यर्थं लोकसंग्रहार्थं वा कर्मणामनुष्ठितैव पुरुषस्त्यागी योगी वेत्युच्यते । स च कर्माणि कुर्वन्नपि न लिप्यते ।

ये तु फलाभिसन्धिं गृहीत्वा कुर्वन्ति कर्माणि, तेषां कृते अशुभकर्मणोऽनिष्टम्, शुभकर्मणः इष्टम्, तथा शुभाशुभात्मकमिश्र-कर्मणोरिष्टानिष्टात्मकं फलमवश्यमेव भोक्तव्यम् । तदुक्तं भगवता-

545 अग्नि. १७५।१०

546 आ.पु. १।५७

547 मनु. १०।६३

548 ग.भा.शा. २२०।१८

549 द्र. भ.गी.शा.भा. उपोद्घातः

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥550 इति ।

कर्मणां बन्धकत्वनिवृत्त्यर्थं कर्मानुष्ठानस्य तिस्रः पद्धतयः कर्मयोगो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्चेति ।

यानि कर्माणि कर्मयोगदृष्ट्या विधीयन्ते । तेषां कर्मणामनुष्ठाता पुरुषः कर्मफलप्रेप्सया कर्माणि नैव कुरुते । तर्हि किमर्थमनुतिष्ठति ? कर्माणि अनुष्ठातुं वेदस्याज्ञा । अतो मया कर्माणि अनुष्ठेयानि इति कर्तव्यबुद्ध्यैवेति ब्रूमः । कर्मयोगस्य प्रेरकं सूत्रद्वयम्- वेदाज्ञा, कर्तव्यबोधश्च । भगवद्गीतानुसारेण कर्माणि अनुष्ठातुं ब्रह्मणः आज्ञा, यथा-

सहयज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥551 इति ।

कर्मकरणे फलेप्सा न प्रेरिका । अस्मिन् पक्षे कर्तुः वेदद्वारा कर्तव्यताबोधः । एतादृशं च कर्म सात्त्विकमित्युच्यते, कर्ता च सात्त्विक इति । गीतञ्च-

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥552 इति ।

इदं चान्नावधेयम्- कर्मयोगदृष्ट्या कर्मानुष्ठाने कर्तरि कर्तृत्वाभिमानः सर्वथा नेति वक्तुं नैव शक्यते तथापि अयं वेदाज्ञां गृहीत्वा कर्माणि कुरुते, अतोऽयं कर्ता कर्मदोषैर्न लिप्यते ।

यानि च कर्माणि भक्तियोगदृष्ट्या अनुष्ठितानि तेषां कर्मणामनुष्ठाता स्वात्मानं कर्तारं कारयितारं वा न कथमपि मन्यते । अपितु सर्वाधिष्ठानभूतं सर्वान्तर्यामिणं परमात्मानं कर्तारं कारयितारं च मत्वा स्वात्मानमीश्वरद्वारैव यन्त्रवत् परिचालितं मन्यते । तथा भगवतैव उक्तम्-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति ।

550 गी. १८।१२

551 गी. ३।१०

552 गी. १८।२२, २६

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्ररूढानि मायया ॥५५३॥ इति ।

कर्मयोगदृष्ट्या कर्मनुष्ठाने कर्ता सात्त्विकाभिमानी । परन्तु भक्ति-
योगदृष्ट्या अनुष्ठितेषु कर्मसु तु तेषां कर्मणामनुष्ठातरि
सात्त्विककर्तृत्वाभिमानीऽपि नेति विशेषः ।

ज्ञानयोगदृष्ट्या कर्मणामनुष्ठाता पुरुषः शरीरेन्द्रिय-
मनोबुद्ध्यादिभिर्जायमानानि कर्माणि साक्षिरूपेण पश्यन् तत्कर्मणां फलरूपैः
सुखदुःखादिभिरसंस्पृष्ट एव तिष्ठति । वस्तुतः प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमोगुणैरेव
कर्माणि । यः पुरुषो गुणद्वारा जायमानेषु कर्मसु कर्तृत्वाभिमानं कुरुते, स
गीतादृष्ट्या अज्ञानी एव । तदुक्तम्-

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥५५४॥ इति ।

परन्तु ज्ञानयोगी पुरुषः शुद्धात्मानं स्वकीयं स्वरूपं मन्यमानः सन्
गुणैर्जायमानानां कर्मणां कर्तृत्वं स्वस्मिन्नेवारोपयति । अतो ज्ञानयोगदृष्ट्या
जायमानेषु शारीरवाचिकमानसकर्मसु १, शरीरम् २, चिदाभासः
३, वागादीनि दश इन्द्रियाणि, ४, हिताहितप्रप्तिपरिहाररूपा विविधाश्चेष्टाः,
५, इन्द्रियाणामनुग्राहकदेवताश्चेति पञ्च कारणानि । परन्तु शुद्धात्मा न
कदापि कथमपि कर्तृत्वकोटौ प्रविशति । भगवतैवोक्तं यथा-

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥

वेदान्तदृष्ट्या शरीरेन्द्रियप्राणादिसंघातद्वारैव शारीरादीनि कर्माणि ।
शुद्धात्मा तु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिसंघातस्यैव सत्तास्फूर्तिप्रदाता न तु
कर्ता । परन्तु मलिनान्तःकरणः पुरुषोऽज्ञानेन शुद्धात्मानं कर्तारं मत्वा
कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन् अन्तःकरणधर्मान् स्वात्मनि आरोप्य स्वयमपि कर्ता भोक्ता
प्रमाता सुखी दुःखी च ।
अतो भाष्यकारैरप्युक्तम्-

५५३ गी. १८।६१

५५४ गी. ३।२७

‘एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिः निर्वर्त्यै सति कर्मणि तत्र तेषु आत्मानमनन्यत्वेन अविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणः अहमेव कर्ता इति कर्तरिमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति अविद्वान् कस्मात् वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैः अकृतबुद्धित्वात् असंस्कृतबुद्धित्वात्..... अतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा अजस्रजन्ममरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः, स पश्यन्नपि न पश्यति । यथा तैमिरिकः अनेकं चन्द्रं यथा वा अश्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तम् यथा वा वाहने उपविष्टोऽन्येषु धावत्सु आत्मानं धावन्तम्⁵⁵⁵ इत्यादि ।

यज्ञोपयोगः

अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानुसारेण मोक्षप्राप्तौ ज्ञानस्य साक्षादुपयोगो नित्यनैमित्तिकादीनाञ्च कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा परम्परया मोक्ष उपयोग इति सुस्थितं मतम् । परन्तु ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’⁵⁵⁶ इति श्रुतिमन्त्रलम्ब्य मतवैभिन्यम् । तत्र वाचस्पतिमतावलम्बिनो ब्रुवन्ति यद्विविदिषन्ति इत्यत्र ‘विद्’ प्रकृतिः सन् प्रत्ययः । तत्र प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम् इति न्यायेन विविदषारूपस्य प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् श्रुतौ यज्ञादीनां कर्मणां विद्यासंपादनद्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतानां विविदिषायामेवोपयोगो न तु प्रकृत्यर्थे ज्ञाने इति । तत्र विवरणमतानुयायिनस्तु इष्ट्यमाणसमभिव्याहारे इष्ट्यमाणस्यैव प्राधान्यं न तु इच्छायाः इति विशेषन्यायेनेष्ट्यमाणे प्रकृत्यर्थभूते ज्ञान एव यज्ञादीनामुपयोगः । यथाऽश्वेन जिगमिषति इत्यत्र अश्वस्य प्रत्ययार्थभूतायां गमनेच्छायां नान्वयः, अपितु प्रकृत्यर्थभूते गमने एव । तद्वद् यज्ञेन विविदिषन्ति इत्यत्रापि यज्ञस्य न विविदिषायामन्वयोऽपितु विद्यायामेवेति ।

इत्थं कर्मणामुपयोगे न विवादः, परन्तु विविदिषायां विद्यायां कुत्र वान्वय इति विषय एव मतवैभिन्यम् । ज्ञानोत्पत्तौ नित्यादीनां कर्मणामनुष्ठानमुभयोरेव मते आवश्यकम् । यतो हि नित्यादीनां कर्मणामनुष्ठानं विना न पापनिवृत्तिः, ताञ्च विना न चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्धिं विना च चित्तं न विरज्यते । वैराग्यमन्तरा न कस्यचन श्रवणादौ प्रवृत्तिः, श्रवणादिकं विना कथमात्मतत्त्वज्ञानम् । विना विज्ञायाज्ञानं नाशयितुं न कोऽपि प्रभुः, अज्ञाननाशञ्च विना दुःखं नोच्छिद्यत इति नित्यादीनां

555 गी. १८।१६. शा.भा.

556 बृ. ४।४।२२

कर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वम् । अत एवोक्तं भामतीपतिना-
 'नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादस्ततः पाप्मा निवर्तते । स हि अनित्याशुचिदुःखरूपे
 संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः
 पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां
 संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यहमवबुध्यते । ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं
 वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते ततो हानोपायं पर्येषते,
 पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते ततः
 श्रवणादिक्रमेण तज्ज्ञानातीति आरादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति
 चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम्⁵⁵⁷ इति ।

उक्तन्तथैव श्रीसुरेश्वराचार्येनैष्कर्म्यसिद्धौ- 'नित्यकर्मानुष्ठानाद्
 धर्मोत्पत्तिः, धर्मोत्पत्तेः पापहानिः, ततश्चित्तशुद्धिस्ततः संसारयाथात्म्यावबोधः,
 ततो वैराग्यं ततो मुमुक्षुत्वं ततस्तदुपायपर्येषणं ततः सर्वकर्मसंन्यासस्ततो
 योगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्षप्रवणता ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं
 ततोऽविद्योच्छेदस्ततः स्वात्मन्यवस्थानं नैष्कर्म्यसिद्धिः'⁵⁵⁸

नित्यनैमित्तिकादीनि कर्माणि धर्मोत्पत्तिद्वारेण पापं नाशयित्वा पुरुषं
 संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः- स ह वात्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनांगं संस्क्रियत
 इतीदं मेऽनेनांगमुपधीयत' इति ।

तथा च स्मृतिरपि 'यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा भवन्ति ।' आथर्वणी
 श्रुतिरपि नित्यादीनां कर्मणामनुष्ठानेनापक्षीणकल्मषस्यैव पुरुषस्य ज्ञानोत्पत्तिं
 दर्शयति । तद्यथा- 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं
 ध्यायमानः । ज्ञानमुत्पद्यते पुराणं क्षयात्पापस्य कर्मणः'⁵⁵⁹ इति । गीतायाञ्च
 ध्यानयोगे अवस्थातुमसक्तस्य कर्मफलत्यागिनो ध्यानयोगे आरोढुमिच्छतः
 पुरुषस्य पूर्वकर्म एव साधनत्वेन प्रतिपादितम्-
 'आरूढोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते'⁵⁶⁰ इति ।

557 ब्र.सू.शा.भा. भामती १।१।११

558 नै.सि. पृ. ५२

559 मु. ३।१।८

560 गी. ६।३

शंकरेणापि वर्णाश्रमाद्यनुष्ठानस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वं प्रत्यपादि यथा-
'स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।

साधनं प्रभवेत् पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥'561 इति ।

विवेकचूडामणावपि श्रुतिप्रामाण्यं स्वीकृत्य स्वधर्माचरणं कुर्वत एव
पुरुषस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति प्रादर्श-

श्रुतिप्रमाणैकमतेः स्वधर्मनिष्ठातयैवात्मविशुद्धिरस्य ।

विशुद्धबुद्धेः परमात्मवेदनं तेनैव संसारसमूलनाशः ॥'562 इति ।

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीशंकरेणोक्तम्-

'यो नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च
कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यति विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति'563 ।

यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥'564 इति चात्र गीतम् ।

ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति इत्यादि श्रुत्युक्तो
विनियोगः किं सामान्येन सर्वेषां कर्मणामुताश्रमकर्मणाम् । तेषु केषामाश्रमाणां
कर्मणि चित्तशुद्धौ उपयोगिनीति अत्र किञ्चिद्विवेचनमावश्यकमिति प्रतीयते ।
तत्र केचन ब्रुवन्ति 'वेदानुवचनेनेति ब्रह्मचारिधर्माणां यज्ञेन दानेनेति
गृहस्थधर्माणां तपसा नाशकेनेति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षणमिति
आश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः । अत एव 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मपि'565
इति । शारीरकसूत्रे विचार्यकर्मसु आश्रमकर्मपदप्रयोगः ।
कल्पतरुकारमतानुसारेण त्वाश्रमधर्माणामेव न विद्योपयोगः । 'अन्तरा' चापि
तद् दृष्टे'566 इत्यधिकरणेऽनाश्रमविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि
विद्योपयोगनिरूपणेन जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामिव चित्तशुद्धौ उपयोगो
निर्णीतः । विहितत्वादाश्रमकर्मपि इति सूत्रे आश्रमकर्मपदं
वर्णधर्माणामप्युपलक्षकमिति ।

अत एव वाचस्पतिना विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमकर्माभावाद्दिद्यासु
तेषामनधिकारशंकासुपस्थाप्य तन्निराकरणपूर्वकं तेषामपि विद्याधिकारः

561 अपरोक्षा. ३

562 वि.चू. १५०

563 गी.शा.भा. १८१०

564 गी. १८४६

565 ब्र.सू. ३४।३२

566 ब्र.सू. ३३।३६

प्रतिपादितः । अत एव केचन ब्रुवन्ति तत्र शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्मणि अधिकारस्तस्य वेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसंभवेऽपि सर्ववर्णाधिकारश्रीपञ्चाक्षरमन्त्र-राजविद्यादिजपपापक्षयहेतुतपोदानादिसंभवाद्देदानुवचनेन यज्ञेन दानेनेत्यादि पृथक्कारकविभक्तिश्रुतेः विधुरादीनां विद्यार्थजपदानादिमात्रानुष्ठानानुमतेश्च वेदानुवचनादिसमुच्चयानपेक्षणात् इति । इत्थञ्चाहैतवेदान्तरीत्योक्तकर्मणामुप-योगश्चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषायां वेदेनैवोपयोग इति निर्णीतम् । एवमेवान्यैरास्तिकनास्तिकदार्शनिकैरपि चित्तशुद्धौ कर्मणामुपयोगः स्वीकृत एव । वैष्णवानामपि पुरुषार्थपरिपन्थिरूपाणां पापानां शुभकर्मनुष्ठानद्वारा नाशो सति भक्तवत्सलो भगवान्स्वकीयं यथार्थस्वरूपं प्रदर्श्य जीवानुद्धरतीति निश्चयः । उपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन द्रष्टृदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुण-निरवधिकानन्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । पदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षं स्वीकुर्वाणा नैयायिकवैशेषिका अपि कर्मनुष्ठानस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयन्ति । प्रशस्तपादभाष्ये धर्मस्य पुरुषगुणत्वं स्वीकृत्य तस्य स्वर्गमोक्षहेतुत्वञ्च स्थिरीकृतम् । तद्यथा- 'धर्मः पुरुषगुणः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अतीन्द्रियः अन्त्यसुखसंविज्ञानविरोधी पुरुषान्तःकरणलंयोगविशुद्धोऽभिसन्धिज्ञो वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि' 567 ।

न्यायमतेऽपि धर्मानुष्ठानस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिपाद्य योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽपि अनुवर्तत इति सूचितम्- 'अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः' 568 इति । योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽपि अनुवर्तते इति सूचितम् - अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः' 569 इति । प्रचयकाष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनयां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ।

सांख्यपातञ्जला अपि चित्तशुद्धिद्वारा प्रकृतिपुरुषविवेकाय निष्कामकर्मनुष्ठानस्यावश्यकत्वं स्वीकुर्वन्ति । योगसूत्रकारः शुक्ल-कृष्णशुक्लकृष्णकर्माणि क्रमशो विचक्षणानामविचक्षणानाञ्च भवन्तीति सूत्रयित्वा फलाभिसन्धिं परित्यज्य योगिभिर्विहितस्य कर्मणो विचक्षणत्वमसुसुत्रत् 'कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनिस्त्रिविधमितरेषाम्' 570 इति । गीतमपि-

567 प्रशस्त. धर्मप्रकरणम्

568 न्या.सू. ४।२।४२

569 यो.सू. ४।७

570 गी. १।५।२

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥571 इति ।

‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥572 इति सूत्रेणापि विहितानां कर्मणां फलस्येश्वरे समर्पणात्समाधिलाभः इति सिद्धान्तितम् । ‘तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः’573 इति सूत्रे च क्रियायोगस्य स्वरूपं प्रदर्श्य ‘समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च’574 इति सूत्रेण चित्तगतानविद्यादीन् क्लेशान् शायिलीकर्तुं तपआदीनि साधनानि विधत्ते परमार्थः ।

सांख्यदर्शने प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकान्मोक्षः । कर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं विना प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकः खलु उदयितुमेव नैव शक्नोति । अतो योगिनामाचारपक्षः सांख्यैरपि स्वीकर्तव्यः । एवञ्चास्मिन्मतेऽपि कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वमेव ।

मीमांसकेषु च नवीनैर्फलाभिसन्धिं परित्यज्येश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निःश्रेयसफलकं भवतीत्युक्तम् ।

समग्रे तन्त्रशास्त्रेऽन्तर्यामिबहिर्यागरूपेण क्रियायोगः प्रसिद्ध एव तत्र बहिर्यागः कर्मकाण्डान्तर्गत एव । प्रत्यभिज्ञादर्शने प्रसिद्धास्त्रय उपायाः शाम्भवोपायः शाक्तोपायः आणवोपायश्चेति । तत्राणवोपायपदेन बाह्यक्रियाकलापप्रधानः पूजात्मकः कर्मकाण्ड एव । अतस्तन्त्रशास्त्रेष्वपि मोक्षोपायत्वेन कर्मणां महत्त्वं वर्तत एवेति । इत्थञ्च सर्वेऽपि दार्शनिकाः मोक्षं प्रति साक्षात्परंपरया वा कर्मणो महत्त्वं स्वीचरीकुर्वन्ति ।

नास्तिकेषु जैनमतेऽपि कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वम् । यतो हि तेषां मते ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गः’575 इत्यनुसारेण सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चरित्रं च मोक्षस्य साधनमिति । तत्र सम्यक् चरित्रञ्च मोक्षसाधनभूतं कर्म एव ।

बौद्धदर्शनेऽपि कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वं निगद्यते । बौद्धानां ज्ञानप्राप्त्यर्थं त्रीणि रत्नानि उपायत्वेनोपदिष्टानि शीलं समाधिः प्रज्ञा चेति । शीलं सात्त्विकं कर्म, प्रत्येकस्यानिवार्यम् । एतावता सर्वेषां निष्कामकर्मणः साक्षात्परम्परया वा ज्ञानहेतुत्वमिति निश्चयः ।

571 यो.सू. १।२३

572 यो.सू. १।२३

573 यो.सू. २।१

574 यो.सू. २।२

575 तत्त्वार्थ. १।१

संन्यासचर्चा

भारतीयसमाजे यथा चत्वारो वर्णास्तथैव चत्वार आश्रमा इति न कस्यापि तिरोहितम् । तेषु संन्यासः खलु तुरीयाश्रमः । यद्यपि शास्त्रेषु संन्यासः बहुष्वर्थेषु दृश्यते । यथा गीतायां- 'काम्यानां कर्माणां न्यासं संन्यासं कवयोविदुः' 576 इति । योगस्य पर्यायवाचित्वेनापि संन्यासशब्दो यथा-

‘यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ 577 इति ।

तथापि प्रकृते निष्कामकर्मणामनुष्ठानेन चित्तशुद्धौ सत्यां विविदिषायां समुत्पन्नायां ज्ञानाभ्यासाय नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां विधिपूर्वकं परित्याग एव संन्यासः । एवञ्चैतादृशस्य विविदषासंन्यासस्य ज्ञानोत्पत्तौ उपयोगित्वं वेदान्तसिद्धान्ते प्रायः सर्वैरेवाचार्यैः स्वीक्रियते । परन्तूक्तसंन्यासस्य चित्तशुद्धिद्वारेण विद्योपयोगित्वं अधिकारिविशेषणत्वेन वा तदुपयोगित्वमथवा गृहीते संन्यासे कार्यान्तराभावेन श्रवणादेरुपकारकत्वेन वा विद्योपयोगित्वमिति विषये आचार्याणां परस्परं मतभेदः । केचिदाहुः

विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामनन्तत्वं किञ्चिच्चिदानुष्ठाननिवर्त्यं

किञ्चित्संन्यासापूर्वनिवर्त्यमिति कर्मवत् चित्तशुद्धिद्वारैव संन्यासस्याप्युपयोगः ।

अन्ये तु 'शान्तो दान्त उपरतः' 578 इत्यादिश्रुतौ उपरतशब्दस्य गृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात् 'सहकार्यन्तरविधिः' 579 इति सूत्रभाष्ये तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो वाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयोपपदं मौनं विधीयते । तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं इत्यादिश्रुतौ ततः प्राक् भिक्षाचर्यं चरन्ति इति संन्यासाधिकारादिति प्रतिपादनात् ।

अपरे तु श्रवणाङ्गतया आत्मज्ञानफलता संन्यासस्य सिद्धा इति विवरणोक्तेरनित्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्तस्य विद्यायागुपयोगः । 'दृष्टद्वारे संभवति अदृष्टकल्पनायोगात्' 580 इति पुनस्तत्रैव - संन्यासग्रहणे ब्राह्मणस्यैव अधिकार उत वैश्यक्षत्रिययोरपि इत्यस्मिन्नपि विषये आचार्याणां मतभेदोऽपि दृश्यते । केचन कथयन्ति यत् "यदि वेतरेथा ब्रह्मचर्यमिव प्रव्रजेत्

576 गी. १८।

577 गी. ६।

578 वृ. ४।४।२३

579 ब्र.सू. ३।४।४७

580 सिद्धान्तलेशः ३

गृहाद् वा वनाद् वा⁵⁸¹ इति श्रुतौ ब्राह्मणशब्दस्य अत्र श्रवणात् “ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् । त्रयाणमपि वर्णानामभी चत्वार आश्रमाः” इति स्मृतौ क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारसिद्धेश्च श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मणग्रहणं त्रयाणामुपलक्षणम् । अतः क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासग्रहणेऽधिकार इति ।

अन्ये केचन जाबालश्रुतौ संन्यासविधिः ब्रह्मणशब्दश्रवणाभावेऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धं ब्राह्मणाधिकारमेव सिद्धं कृत्वा संन्यासावस्थायां अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः इति ब्राह्मणपरामर्शाच्च ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकार इति ।

तेषां मतानुसारेण अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः । न संन्यासविधिः यस्माच्छ्रुतौ क्षत्रियवैश्ययो⁵⁸² इत्यत्र संन्यासस्य सर्वाधिकारत्वप्रतिपादकं वार्तिकवचनं श्रूयते तद् विद्वत्संन्यासविषयकं न तु आतुरविविदिषासंन्यासाधिकारप्रतिपादकवचनमिति । कया रीत्या संन्यासस्य विद्योपयोगित्वमिति विषये आचार्याणां सत्यपि मतभेदे संन्यासस्य विद्योपयोगित्वविषये मतैक्यं वर्तते इति ।

संन्यासस्य चित्तशुद्धिद्वारेण विद्योपयोगित्वप्रतिपादनपुरःसरं चतुर्विधसंन्यासस्य चर्चा सूतसंहितायामपि उपलभ्यते । तद्यथा-

चतुर्विधस्तु संन्यासो वृत्तिभेदेन सत्तमाः ।

एकः कुटीचकः प्रोक्तस्तथाऽन्यश्च बहुदकः ॥

हंसो बहुदकाच्छ्रेष्ठो परहंसस्ततः परः ।

परहंसादपि श्रेष्ठ आश्रमी नास्ति कश्चनः॥⁵⁸³ इति ।

विदेहसिद्धान्तेऽपि संन्यासस्य महत्त्वं वर्तते । राजा जनको याज्ञवल्क्यं समुपेत्य संन्यासविषयकं प्रश्नं समुपस्थापयामास इति श्रूयते -

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं समुपेत्योवाच भगवन् संन्यासं ब्रूहीति । स होवाच ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्⁵⁸⁴ इति एवं जनकेन संन्यासस्य चर्चा तूपस्थापिता परन्तु स संन्यस्त इति न प्रमाणम् । सिद्धे संन्यासस्य विद्योपयोगित्वे राजा जनकेन

581 जाबा. ४

582 बृ.वा. ३।५।८८

583 सूत सं. यज्ञ वै. ४२।१०३-१०५

584 जाबा. ४

संन्यासग्रहणं विनैव कथमात्मज्ञानं विहितमित्यपि न शङ्कनीयम्, ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठानेन लिङ्गसंन्यासस्य अङ्गत्वं स्वीक्रियते ननु क्षत्रियाणां वैश्यानां श्रवणाद्यनुष्ठान इति न कोऽपि दोषः ।

एवं च ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठाने संन्यासाङ्ग क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निरपेक्षः श्रवणाद्यधिकार इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहः। न हि संन्यासस्य श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षा, क्रममुक्तिफलकसगुणोपासनया देवभावं प्राप्तस्य श्रवणादौ संन्यासनैरपेक्षस्य अवश्यं वक्तव्यत्वात्, देवानां कर्मानुष्ठानाप्रसिद्धतया तत्त्यागरूपस्य संन्यासस्य तेष्वसंभवात् । अतः संन्यासो न श्रवणमात्रं अपितु ब्राह्मणकर्तृकश्रवणस्यैव अङ्गमिति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावेऽपि श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाह इति । अतो जनकस्य ज्ञानप्राप्तौ न कोऽपि व्यभिचार इति ध्येयम् ।

यदि चोच्यते संन्यासं विना न ज्ञानोदयस्तर्हि जनकादिभिर्जन्मान्तरे संन्यासो गृहीत आसीत् तदपूर्वद्वारा इदानीं ज्ञानोदयोऽभूदिति मन्तव्यम् । तदुक्तं यथा-

येषां गृहस्थानामेव सतां जनकादीनां विद्या विद्यते, तेषां पूर्वजन्मनि संन्यासात् विद्यावाप्तिः⁵⁸⁵ इति । इत्थं च जनकस्य विद्याप्राप्तौ न कोऽपि दोष उद्भावयितुं शक्य इति ।

जनकनिष्ठा

शतपथब्राह्मणे⁵⁸⁶ जैमिनीयब्राह्मणे⁵⁸⁷ च कर्मविषयमवलम्ब्य जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवादः समुपलभ्यते । तत्र जनको याज्ञवल्क्यं प्रति पृच्छति भो याज्ञवल्क्य त्वं किमग्निहोत्रस्य विधिं जानासि ? तत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन जानामीति । पृच्छति जनकः पुनः केन हविषा अग्निहोत्रं सम्पादनीयमिति, उत्तरति याज्ञवल्क्यः-पयसा इति । पुनश्च जनकः पृच्छति- यदि पयो न स्यात्, याज्ञवल्क्यश्चोत्तरति- ब्रीहियवाभ्याम् इति । “तदभावे ?” इति जनेकन पृष्टे “सर्वाभावे श्रद्धायां सत्यं हवनीयम्” इति रहस्यपूर्णमुत्तरं ददाति याज्ञवल्क्यः । प्रसन्नश्च नृपतिः ददाति धेनुशतकम् ।

उक्तसन्दर्भेण परिज्ञायते यज्जनकस्य बहिर्यागे व्रतनिष्ठा आसीदेव । बहिर्यागेन साकमन्तर्यागेऽपि पूर्णनिष्ठा आसीदिति । यतः श्रद्धायां सत्यस्य

585 सिद्धान्तलेशः.

586 शतपथ. ११।३।१२,३,४

587 जै.ब्रा. १।१९

हवनमेव उत्कृष्टतमोऽन्तर्यामिः । तस्य समर्थनं जनकेन प्रसन्नमनसा कृतमिति ।

शतपथब्राह्मणस्य षष्ठाध्यायेऽपि राजा जनकः श्वेतकेतुसोमशुष्म-
याज्ञवल्क्यादीन् ब्राह्मणान् प्रति अग्निहोत्रविषयकमेव प्रश्नं पृच्छति । तद्यथा-
जनको ह वै वैदेहः ब्राह्मणैर्धावद्विः समाजगाम श्वेतकेतुना आरुणियेन
सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान् होवाच कथमग्निहोत्रं
जुहुयेति । 588

उत्तरानन्दर्भेणापि विज्ञायते यज्जनको यज्ञविद्याया आचार्य आसीदिति ।
पुनश्च जनको यज्ञप्रियः । अत एव तस्य समक्षं ब्राह्मणाः पुनः पुनर्गच्छन्ति
स्म । अतः तस्य समक्षं ब्राह्मणानां गमनागमनेनापि जनकस्य यज्ञादिकर्मसु
घनिष्ठः सम्बन्धः आसीदिति विज्ञायते । अत एवोक्तम्- 'ततो ब्रह्मा जनक
आस' इति । कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि राज्ञो जनकस्य चर्चा
समुपलभ्यते ।

तद्यथा जनको ह वै वैदेह अहोरात्रैः समाजगाम तं होचुः । यो वा
अस्मान् वेद । विजहत्पाप्मानमेति सर्वमायुरेति । अभिस्वर्गलोकं जयति ।
नास्त्यमुस्मिल्लोकेऽन्तं क्षीयत इति । 589

उत्तरानन्दर्भद्वारा ज्ञायते यज्जनक एतादृश प्रभावशाली तत्त्वदर्शी महान्
निष्कामकर्मयोगी आसीदिति ।

दृश्यते उपनिषत्सु अपि कर्मसम्बन्धं गृहीत्वा जनकस्य चर्चा । यथा
बृहदारण्यकोपनिषदि एकदा राज्ञो जनकस्य मनसि एतादृशी जिज्ञासा समुत्पन्ना
यद् ब्राह्मणेषु सर्वेषु कतमो ब्रह्मविद् वरिष्ठ अस्तीति । एतदर्थं एकस्य महतो
यज्ञस्य आयोजना विहिता । तस्मिन् बहुदक्षिणे यज्ञे कुरुपाञ्चाला ब्राह्मणा
समाजगमुः । यज्ञसमाप्त्युपलक्ष्ये विद्वत्सभाऽपि समायोजिता । तत्र राज्ञोदघोषि
उपस्थितेषु ब्राह्मणेषु अनुचानतम इदं गवां सहस्रं गृह्णात्विति । यथा-

जनको ह वै वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपाञ्चालानां
ब्राह्मणा अधिसमवेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कश्चिद् एषां ब्राह्मणानामनुचानतम इति सह गवां सहस्रमवरुध दश दश
पादाः एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः ।

588 शत. ११।६।३।१०

589 तै. ब्रा. ३।१०।९

एतावताऽपि सिद्ध्यति यद् राजा जनको यज्ञप्रियस्तु आसीदेव । तदतिरिक्तं शास्त्रार्थेऽपि तस्य अभिरुचिरासीदिति ।

परन्त्वत्र इदमवधेयम्- राज्ञो जनकस्य यानि कान्यपि कर्माणि भवन्ति स्म, तानि न कामनापूर्वकानि परं चित्तशुद्धये लोकसंग्रहार्थं वेति । अतो जनकः सर्वं कुर्वन्नपि कर्तृत्वभावस्य सत्त्वात् किमपि न करोति स्म । वायुपुराणेऽपि जनकस्य यज्ञसम्बन्धिनी चर्चा दृश्यते । एकदा राजा जनकोऽश्वमेधयज्ञं प्रारभे । तत्र ऋषीणां सहस्रं जनकस्य अश्वमेधयज्ञं द्रष्टुम् आययौ तत्रापि विदुषां सभायां राजा पूर्वोक्तरीत्यैव प्रतिजज्ञे-

राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ।

आगतान् ब्राह्मणं दृष्ट्वा जिज्ञासा स्वाभवत्ततः ।

को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत् ॥⁵⁹⁰ इति । इत्थं च सिद्ध्यति यज्जनको यज्ञप्रियः शास्त्रार्थद्वारा तत्त्वबुभुत्सुश्चासीत् इति ।

जानकसिद्धान्ते मुमुक्षूणां कृते वर्णधर्माणामाश्रमधर्माणां सामान्यधर्माणाञ्चानुष्ठानं नितान्तमेव अपेक्षितमस्तीति देवीभागवते जनकशुक्रयोः कर्मसम्बन्धिना प्रश्नोत्तरेणावगम्यते । भगवता वेदव्यासेन तत्त्वबोधाय राज्ञो जनकस्य समक्षं प्रेषितः शुक्रदेवो राजानं प्रति मोक्षसाधनं पृच्छति-

संप्रोक्तोऽहं महाराज तत्पुरे च तदाज्ञया ।

मोक्षकामोऽस्मि राजेन्द्र ब्रूहि कृत्यं समानघ ॥

तपस्तीर्थव्रतेज्याश्च स्वाध्यायस्तीर्थसेवनम् ।

ज्ञानं वा वद राजेन्द्र मे मोक्षं प्रति कारणम् ॥⁵⁹¹ इति ।

उत्तरति च राजा- भो मुने, यस्य मुमुक्षोः वेदबोधिता अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा भवन्ति, स एव मोक्षमार्गस्य अधिकारी भवितुं शक्नोति । अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारेषु अधोलिखिता संस्कारा अन्तर्भवन्ति, तद्यथा राज्ञा जनकेनैव प्रतिपादिता-

शुकाष्टचत्वारिंशद् वै संस्कारा वेदबोधिता ।

चत्वारिंशत् गृहस्थस्य प्रोक्तास्तत्र महात्मभिः ॥

अष्टौ च मुक्तिकामस्य प्रोक्ताः शमदमादयः ।

आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति शिष्टानुशासनम् ॥⁵⁹² इति ।

⁵⁹⁰ वायु. २६०।३६, ३७

⁵⁹¹ दे.भा. १।१८।१३, १४

⁵⁹² दे.भा. १।१८।२१-२२

जनकसिद्धान्तानुसारेण कर्मोपासना जपव्रततपआदीनामुपयोग
 अन्तःकरणशुद्ध्यर्थमेवेति विज्ञायते । राजा जनको मुनिपुत्रमष्टावक्रं प्रति
 कथयति यत् सर्वाणि कर्मोपासनादीनि मनःशोधन एव उपक्षीणानि तत ऊर्ध्वं
 तेषां नावश्यकतेति । पुनश्च मनसि शुद्धे ज्ञानमवश्यंभावि । यदि च मनसः
 शोधनं न स्यात् तर्हि जन्मशतेनापि ज्ञानं भवितुं नैव शक्नोति इति । तद्यथा -
 'यावन्न हि मनः शुद्धं तावज्ज्ञानं कथं भवेत् ।
 शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं वा न भवेत् ध्रुवम् ॥' 593 इति ।

इत्थं च जनकसिद्धान्ते कर्मणामावश्यकता ज्ञानात्पूर्वं चित्तशुद्ध्यर्थम्
 ज्ञानोत्तरं च लोकसंग्रहार्थं सिध्यति । अत्र सन्देहो भवितुं शक्नोति यत् जनकेन
 उक्तपद्यांशे कर्मोपासन दीनामुपयोगः चित्तशुद्धिपर्यन्तमेव स्वीकृतः
 लोकसंग्रहार्थको न स्वीकृतः, तर्हि कथं ज्ञानोत्तरं कर्मण आवश्यकत्वमिति,
 यद्गीतम् -

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ 594 इति ।

आत्मज्ञानिनः कर्तव्यशेषाभावो भगवतैव उक्तः इति कथं ज्ञानोत्तरं कर्म
 इति । समाधानञ्चात्र - वस्तुतस्तु आत्मज्ञानिनः न कर्मण आवश्यकता, तथापि
 यावत्प्रारब्धं तावदात्मज्ञानिनोऽपि कानिचित् कर्माणि दृश्यन्त एवेति तानि
 कर्माणि अन्येषां शिक्षायै भवन्ति इति । अतो नैव तस्य कृतेन अर्थ इत्यत्र तस्य
 ज्ञानिनः कृते न कर्मणामावश्यकता, तेन विहितानि कर्माणि अन्येषां
 मुमुक्षूणामज्ञानिनां कृते तु आवश्यकानि सन्तीति तात्पर्यमवगन्तव्यमिति ।
 अन्यथा तु "लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि, सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा
 कुर्वन्ति भारत । कुर्याद् विद्वांस्तथाऽसत्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्" 595 इति
 भगवद्वाक्यविरोधः स्यात् । अतो ज्ञानिनां कृते विहितानां कर्मणां अनावश्यकत्वे
 लोकसंग्रहार्थमेषां कर्मणामावश्यकत्वमिति । एतादृशे एव अर्थे विहिते सति
 भगवद्वाक्यसमन्वयो भवितुं शक्नोति नान्यथेत्यवधेयम् । अतो ज्ञानोत्तरमपि
 कर्मणामावश्यकत्वं जनकसिद्धान्ते सिद्ध्यति एवेति ।

इत्थं च विदेहसिद्धान्तसमीक्षायां विभिन्नदार्शनिकसंमतं कर्मस्वरूपं प्रदर्श्य
 विदेहसिद्धान्तसम्मतं कर्मस्वरूपं च प्रदर्शितम् । उक्तकर्माणि च यदि

593 त्रि.पु. जा. १६, ४९-५२

594 गी. ३।१८

595 गी. ३।२०, २६

फलाभिसन्धिं परित्यज्य ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठितानि स्युः तर्हि मनसो मलदोषापाकरणद्वारा ज्ञानोत्पत्तये उपयोगीनि भवन्ति यदि च फलाभिसन्धिं गृहीत्वा अनुष्ठितानि स्युः तर्हि तत्फलप्राप्तये भवन्तीत्यपि ज्ञेयमिति ।

उपासनास्वरूपम्

विदेहसिद्धान्ते निष्कामकर्मयोगस्य यादृशं महत्त्वं मनसो मलदोषनिवारणाय तादृशमेव महत्त्वं मनसो विक्लेपदोषनिवारणाय उपासनाया अपि वर्वर्ति । “उप आस” इत्यस्माद्वातोः भावार्थे युचि उपासनाशब्दो निष्पद्यते । बहुभिः शास्त्रकारैः उपासनायाः स्वरूपं विभिन्नरूपेण प्रालेखि ।

भाष्ये तु - उपासनं नाम यथा शास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् सगानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते ।⁵⁹⁶ इति ।

कैश्चिदभियुक्तैरुपासनायाः स्वरूपमित्थं प्रादर्शि-

- (१) चिन्तनापरपर्यायो मननात्पको मानसो व्यापारः,
- (२) वस्तुस्वरूपानपेक्षपुरुषेच्छामात्रतन्त्रं मानसं प्रवाहरूपम्,
- (३) निकृष्टेष्टकृष्टबुद्धिः,
- (४) ध्यानं क्रिया वा,⁵⁹⁷

तन्त्रशास्त्रे चोपासनायाः स्वरूपं यथा-

‘कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।

समीपसेवाविधिना उपास्तिरिति कथ्यते ॥’⁵⁹⁸ इति ।

इत्थञ्च प्रत्ययावृत्तिः विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहः उपासनमिति । वस्तुतस्तु उपास्यदेवताया गुणचिन्तनमेव उपासना । तत्र श्रुतयश्च-

‘शान्त उपासीत’⁵⁹⁹

‘आत्मानमेव प्रियमुपासीत’⁶⁰⁰

‘तद् वनमित्युपासितव्यम्’⁶⁰¹

⁵⁹⁶ भ.गी. १२।३ शा. भा.

⁵⁹⁷ कल्याणउपासनाङ्ग उपासनारहस्यम्

⁵⁹⁸ कुलार्णवः १।६७

⁵⁹⁹ छा. ३।१४।१

⁶⁰⁰ बृ. १।४।८

⁶⁰¹ केनो. ३१

स्मृतिप्रमाणं च-

‘अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।’⁶⁰²

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥⁶⁰³

पुराणेषु-

येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः ।

उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद् वदस्व मे ॥⁶⁰⁴

श्वेताश्वतरोपनिषदि यथा-

तिलेषु तैलं दध्नीव सर्पिः आपः श्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।

अयमात्माऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥⁶⁰⁵

उपासित एव ईश्वरो भक्तानां कृतेऽनुग्रहफलको भवतीति पक्षः

शब्दकल्पद्रुमेऽपि सम्यक्प्रकारेण स्थिरीकृतः ।⁶⁰⁶

अधिकारिभेदेन ब्रह्मणः सगुणोपासना निर्गुणोपासना च शास्त्रकारैः स्वस्वशास्त्रेषु प्रतिपादिता । चित्तस्य अधिकचाञ्चल्यवशाद् ये निर्गुणं ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कर्तुमसमर्थाः, तेषामुपासकानां सारल्याय श्रुत्या सगुणब्रह्मोपासनाया विधानं कृतम् । अत एव वेदान्तपरिभाषाकारेण कल्पतरुकारस्य निम्नलिखितः श्लोकः सगुणोपासनायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तः । तद्यथा-

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्तेषामपेतोपाधिकल्पनम् ॥⁶⁰⁷

ननु ब्रह्मणि गुणानामभावेन कथं सगुणत्वेन ब्रह्मण उपासनेति नैव शङ्कनीयम्, बादरायणेनैव ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’⁶⁰⁸ इति सूत्रेण विहितत्वात् । तथैव शांकरभाष्येऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु आनन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः श्रूयन्त एव ।

602 गी. १।२२

603 गी. १।२१

604 भा. १।१।६।३

605 श्वेता. १।१५

606 शब्दकल्पद्रुमः “उपासना” प्रकरणम्

607 वे. प. प्रयोजनपरिच्छेदः

608 ब्र.सू. ३।३।११

उपर्युक्तमनोमयत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वकामत्वानन्दरूपत्वसर्वगतत्वादिविशिष्टं यद् ब्रह्म तदेवाहमस्मीति मानसव्यापार एव सगुणोपासना । अस्थूलत्वाखण्डत्वानणुत्वादीर्घत्वालोहितत्वादिधर्मविशिष्टं यद् ब्रह्मतत्त्वं तदेवाहमस्मीति मानसवृत्तिप्रवाह एव निर्गुणोपासना, तस्याः प्रामाणिकत्वं तु 'अक्षरधियां त्ववरोधः' 609 इति न्यायेन । पञ्चदश्याञ्च चर्चा यथा-

'आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्माऽत्र लक्षितः ।

अखण्डैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ॥ 610 इति ।

पुनरपि सगुणोपासनमंगावबद्धं प्रतीकोपासनं अहंग्रहोपासनमिति त्रिविधम् । तत्र कर्मसमृद्ध्यर्थं क्रियमाणमुपासनमंगावबद्धम्, 'यदेव विद्यया करोति, श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' 611 इति श्रुतेः । यथोद्गीथादिषु कर्माणेषु आदित्यादिबुद्धिक्षेपरूपम् ।

प्रतीकोपासनन्तु 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 612 आदित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' 613 इत्यादिस्थलेषु विहितानि अब्रह्मभूतेषु प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपलक्षणानि । प्रतीकोपासनं संपदध्यासविशिष्टक्रियायोगनिमित्तभेदेन त्रिविधम् । तत्रालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वाऽऽरोप्यस्य प्राधान्येन यदुपासनं तत्संपदुपासनम्, 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति' 614 इति श्रुतेः । मनसि विश्वेदेवेषु चानन्तत्वस्य साम्यान्मन अविद्यमानसमं कृत्वा विश्वेदेवानामारोप्याणां प्राधान्येन यदनुचिन्तनं तदेव संपदिति । यत्रारोपितं तद्भावस्य आलम्बनस्यैव प्राधान्येनोपासनं तदध्यासोपासनम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 615 इत्यादिषु आलम्बनभूते मनसि ब्रह्मबुद्धिं कृत्वा तस्यैव प्राधान्येन चिन्तनम् । आलम्बनप्रधानत्वादियमुपासनाऽध्यासोपासना । विशिष्टक्रियायोगनिमित्तवशाद्यदुपासनन्तत्क्रियाविशेषयोगात्मकम् । यथा वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्ग इत्यादि । महाप्रलयसमये वायुब्रह्मादीन् संवृत्य संहृत्वात्मनि स्थापयति । प्राणोऽपि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते । अतः संहरणात्मकं संवरणात्मकं सात्मीयभावात्मकं वा क्रियायोगं गृहीत्वा

609 ब्र.सू. ३।३।३३

610 प.द. ९।७३

611 छा. १।१।१०

612 छा. ३।१।८।१

613 छा. ३।१।९।४

614 बृ. ३।१।९

615 छा. ३।१।८।१

प्राणोपासना, अत इयमुपासना विशिष्टक्रियायोगनिमित्तेति ॥६१६
अहंग्रहोपासनन्तु परमेश्वरविषयं यत्राहंबुद्ध्या परेश्वरः समुपास्यते, यथाऽहं
ब्रह्मास्मीत्यादिरूपम् ।

उपासनाफलम्- कानिचिदुपासनानि यथानिर्दिष्टाभ्युदयफलानि
प्रतीकोपासनान्यपि यथोपदेशं दृष्टादृष्टफलप्राप्तये, अहंग्रहोपासनानि तु
क्रममुक्तिफलानीति । तदुक्तम्- 'अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः
कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलानि अदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि
च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ॥६१७ एवञ्च विज्ञायते
ऐहलौकिकफलप्रेप्सुभिश्च जनैर्मुमुक्षुभिश्चेश्वरोपासनाऽवश्यं करणीयेति ।

विदेहसिद्धान्ते उपासना

बृहदारण्यके जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे 'तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं
हरितं लोहितम्' ॥६१८ 'ते विद्याकर्मणि समन्वारभेते पूर्वं प्रज्ञा चेति' ॥६१९ 'प्राणो
वै ब्रह्मेति प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येवमुपासीत' ॥६२०
'चक्षुर्वै ब्रह्मेति चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनमुपासीत' ॥६२१
'हृदयमेव ब्रह्मेति हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठास्थितिरित्ये-
नमुपासीत' ॥६२२ इत्यादिप्रकारेण प्राण-चक्षुः- श्रोत्रमनोहृदयादीनां
ब्रह्मरूपेणोपासना श्रूयते । तत्रैव पञ्चमाध्याये जनकबुडिलसंवादे
गायत्र्युपासनायास्तदंगानाञ्च चर्चा । इत्थं जनकस्योपासकत्वं अनिवारितम् ।
कथयति जनकस्त्रिपुरारहस्ये उपासायाः ज्ञानोपयोगित्वम् ।
यथा-

'कर्म वोपासनं वापि वैराग्यादिकमेव वा ।

मनसः शोधने एव विनियुक्तं न चान्यथा ॥६२३ इति ।

६१६ द्र. ब्र.सू.शा.भा. भामती १/१/४

६१७ ब्र.सू.शा.भा. ३/३/१

६१८ बृ. ४/४/९

६१९ बृ. ४/४/२

६२० बृ. ४/१/३

६२१ बृ. ४/१/४

६२२ बृ. ४/१/७

६२३ त्रि.र.ज्ञा. १/६/११

भक्तेः स्वरूपम्

विक्षेपनिवृत्यर्थमुपासना प्रतिपादिता, उपासनाया एवोत्तमावस्था भक्तिः, अतो भक्त्युपासनयोर्नाधिकं वैभिन्यम् । यथोपासना मानसी क्रिया तथैवेयं भक्तिस्तथापि वर्तते सूक्ष्मभेदः । उपासनायां प्राधान्येनोपास्यदेवतागुणचिन्तनं भक्तौ तु स्वेष्टदेवे चित्तप्रवणता, हार्दिकं प्रेम शरणागतित्वा सहजा भवन्तीति वैभिन्यम् । वेदान्तेषूपासनैव बहुधा श्रूयते ज्ञानसाधनत्वेन यद्यपि तथापि न दौर्भिक्ष्यं भक्तिप्रतिपादकानां वचनानाम् । यथा-

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥’⁶²⁴ इति ।

एवमेवान्यास्वपि उपनिषत्सु भक्तेरावश्यकता यत्र तत्र प्रतिपादितैव । अद्वैतवेदान्तप्रतिष्ठापकेनाचार्यशंकरेण च भक्तेर्महत्त्वं स्वीकृतमेव । यथोक्तम्-
‘मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी’⁶²⁵ इति ।
वल्लभरामानुजादिभिर्वैष्णवाचार्यैस्तु भक्तेरेव प्राधान्यं स्वीकृतम् ।

‘भज्’ धातोर्भावे क्तिनि भक्तिशब्दः, अर्थश्च सेवारूपः स्वात्मचिन्तनरूपो वा । भक्तेः स्वरूपविषये विविधाचार्याणां नानाविधानि मतानि । तत्र ‘स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते’⁶²⁶ इतिवदता शंकराचार्येण विषयेभ्यो मनः परावर्त्य निरन्तरं स्वात्मानुसन्धानमेव भक्तिरित्युक्तम् । प्राचीनेषु च “पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः, कथादिस्विति गर्गः, आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः’⁶²⁷ ।

विभिन्नाचार्यमतपर्यलोचनपूर्वकं नारदेन सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा, अमृतस्वरूपा च⁶²⁸ इति परमात्मनि प्रेम एव भक्तिः सा चामृतरूपेति सिद्धान्तितम् । शाण्डिल्येन च ईश्वरे परानुरक्तिरेव भक्तिरिति स्थापितं ‘सा परानुरक्तिरीश्वरे’⁶²⁹ इति ।

एका एवान्तःकरणवृत्तिर्यदि ईश्वरगुर्वादौ स्यात्तर्हि भक्तिः, यदि आत्मनि स्यात्तर्हि प्रेम, स्त्रीपुत्रादिष्वनुरागः, अप्राप्यवस्तुनि इच्छेति भवति विविधपदवाच्या । यथा-

624 श्वेता. ६।२३

625 वि.चू. ३२

626 वि.चू. ३२

627 नार.सू. १६, १७

628 नार. सू. २, ३

629 शा.सू. २

‘अथ केयं भवेत्प्रीतिः श्रूयते वा निजात्मनि ।

रात्रौ वध्वादिविषये श्रद्धा यागादिकर्मणि ॥

भक्तिः स्याद्गुरुदेवादौ इच्छा त्वप्राप्यवस्तुनि ॥⁶³⁰ इति ।

नन्वनुरक्ती राग एव, तस्य च पतञ्जलिना बन्धकत्वाद्भेदयत्वं प्रतिपादितं तस्यैव कथं महर्षिणा शाण्डिल्येन भक्तिरूपत्वमुक्तमिति चेन्न, आलम्बनस्योत्तमत्वाद्वागस्याप्युत्तमत्वमिति । उत्तमालम्बनत्वेन रागोऽप्युत्तमः, अतः स परमात्मनि विधेय इति सिद्धान्तः, यत्सूत्र्यते ‘हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात्संगवत्’⁶³¹ इति । श्रीमद्भागवते च सर्वेषां वैदिककर्माणां इन्द्रियाणां तत्तदधिष्ठातृदेवानाञ्चाधिष्ठातरि परमात्मनि विहिताया निष्कामभक्तेर्मोक्षादपि उत्कृष्टत्वं प्रतिपादितम् ।

यथा-

‘देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम् ।

सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथा ॥⁶³² इति ।

तत्रैव लक्षिता भक्तिः यथा गंगाजलप्रवाहः समुद्रं प्रति निरन्तरमविच्छिन्नस्तथैव भगवतो लीलाविभूत्यैश्वर्यादीनां गुणानां श्रवणमात्रेण सर्वसाक्षिणि परमात्मनि व्यवधानशून्याऽहैतुकी या प्रेमात्मिका मानसी वृत्तिः सा एव भक्तिरिति । यदुच्यते-

‘मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगाश्रसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

अहैतुव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥⁶³³ इति ।

भक्तिरसायने भगवतो गुणाञ्छ्रुत्वा द्रवीभूतस्य मनसो धारावाहिकरूपेण परमात्मनि गता या वृत्तिः सैव भक्तिरित्युक्तम्-

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्वारावाहिकतां गता ।

सर्वेशो मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥⁶³⁴ इति ।

630 पं.द. १२।२१

631 शा.सू. २१

632 भा. ३।२५।३२-३३

633 भा. ३।२९।११-१२

634 भक्तिरसायनम् ३

भक्तिरसायनसिन्धावपि ज्ञानकर्मनिरपेक्षं कामनाशून्यं कृष्णानुचिन्तनमेव
भक्तिरित्युक्तम्-

‘अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥’⁶³⁵ इति ।

अन्यत्र च- “अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंगता ।

भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रल्हादोद्धवनारदैः ॥ इति ।

इत्थञ्चोक्तप्रकारेण प्रेमात्मिकाऽन्तःकरणवृत्तिरूपा भक्तिर्भावरूपा वा
भवतु सानन्दोल्लासरूपा एव । तथा चोक्तम्- ‘भक्तिर्मनस उल्लासविशेषः’⁶³⁶
इति । इयं च भक्तिराश्रयत्वसम्बन्धेन भक्तेषु विषयत्वसम्बन्धेन च परात्मनि
तिष्ठति ।

भक्तिः स्वसंवेद्या, तस्याः कृते साक्षिणं विहाय नापेक्षा प्रमाणान्तरस्य ।
यथा नास्ति स्वसंवेद्यसुखदुःखादिप्रत्यक्षार्थमावश्यकता बाह्यप्रमाणस्य ।
सूत्रितञ्च- ‘प्रमाणान्तरस्यानपेक्षत्वात्स्वयंप्रमाणत्वात्’⁶³⁷ इति । तथापि
तद्गतरोमाञ्चाश्रुपातादिना कथाश्रवणनामसंकीर्तनादावभिरुचिदर्शनाच्च
परनिष्ठा ज्ञायते । तथा च शाण्डिल्यः-

‘तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिंगेभ्यः’⁶³⁸ इति ।

भागवते भक्तेरुद्वेक इत्थं वर्णितः-

‘वागद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।

विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥’⁶³⁹

इति ।

भगवद्भक्तिं विना न ज्ञानमित्यत्र सर्वेषामैक्यत्वम् । भक्तेर्विधेयतायां
श्रीगीताशास्त्रमुत्कृष्टतमं प्रमाणम् । तत्र बहुत्र श्रीकृष्णेनार्जुनं प्रति
भगवत्प्राप्तेर्बहूनि साधनानि निरूपितानि परन्तु तेषु भगवद्भक्तेरेवोत्कृष्टत्वम् ।
अनन्यभक्तिद्वारेणैवाहं लभ्यो नान्येन साधनेनेति सुनिश्चितं गीतासु-

‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

635 भक्तिरसायनसिन्धुः १।११

636 भक्तिमीमांसा २

637 नाद.सू. ५९

638 शा.सू. ४३

639 गी. ११।१।४।२४

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥'640 इति ।
 भगवता अर्जुनं प्रति संकल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिकां बुद्धिं च मय्येव
 समर्पय इत्युक्तम् । भगवति बुद्धिभ्रमसोः समर्पणमेवोत्कृष्टतमा भक्तिः ।
 अत्रास्त्याज्ञा भागवती-

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अंत ऊर्ध्वं न संशयः ॥641 इति ।

'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥642

इत्यादिभिश्च गीतैर्भगवद्भक्तेरुत्कृष्टत्वं संसाध्यते । प्रतिपाद्यते च

'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्'643 इत्यादिना भक्तेर्विधेयत्वम् ।

नारदीयपुराणेऽपि 'भक्त्या सिध्यन्ति कर्माणि कर्मभिस्तुष्यते हरिः ।

तस्मिंस्तुष्टे भवेज्ज्ञानं ज्ञानान्मोक्ष अवाप्यते ॥'643 इति ।

परम्परया भक्तेर्मोक्षकारणत्वं संसूचितम् । पुनरपि तत्रैव भक्तिभाजो जन्म
 सफलमिति । यदुच्यते -

यस्य नारायणे भक्तिर्विभौ विश्वेश्वरेऽव्यये ।

तस्य स्यात्सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥644 इति ।

भक्तिभेदाः- भक्तिशास्त्रेषु प्रदर्शिता भक्तेर्बहवो भेदाः ? । परापराभ्यां द्विधा
 भक्तिः । ययोः परा परमप्रेमरूपाऽमृतस्वरूपा साध्यरूपा वैकैव अपरा
 साधनरूपा गौणी पूर्वं सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिधा, श्रवणकीर्तनादिभेदेन
 नवविधापि । यत्स्मर्यते -

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ।

स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥

अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा ।

संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥

640 गी. ११।५४

641 गी. १२।८

642 गी. १८।६५-६६

643 गी. १।३३

643 ना.पु. १।४

644 ना.पु. १।७८

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा ।

अर्चादावर्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥

कर्मनिर्हारभुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥⁶⁴⁵ इति ।

पुनश्च सा गौणी भक्तिस्त्रिधाऽर्त-जिज्ञासु-अर्थार्थिभक्तभेदेन । अत्र
भक्तिसूत्रम्- गौणी त्रिधा गुणभेदादार्तादिभेदाद्वा ।⁶⁴⁶ गौणं त्रैविध्यमितरेण
स्तुत्यर्थात्साहचर्यम्⁶⁴⁷ इति च ।

श्रीमद्भागवते सैव साधनरूपा गौणी भक्तिर्नवधा प्रतिपादिता-

‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥’⁶⁴⁸ इति ।

तथा चाध्यात्मरासायणे-

‘सतां संगतिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम् ।

द्वितीयं मत्कथालापस्तृतीयं मद्गुणेरणम् ।

आचार्योपासनं भद्रे मद्बुद्ध्याऽमायया सदा ।

पञ्चमं पुण्यशीलत्वं यमादि नियमादि च ॥

निष्ठा तत्पूजने नित्यं षष्ठसाधनमीरितम् ।

मम मन्त्रोपासकत्वं सांगं सप्तममुच्यते ॥

मद्भक्तेष्वधिका पूजा सर्वभूतेषु सन्मतिः ।

बाह्यार्येषु विरागित्वं शमादिसहितं तथा ॥

अष्टमं नवमं तत्त्वविचारो मम भामिनि ॥

एवं नवविधा भक्तिः साधनं यस्य कस्य वा ॥’⁶⁴⁹

भक्तेः साधनानि भक्तिसूत्रे च निरूपितानि । तद्यथा तस्याः साधनानि
गायन्त्याचार्याः, तत्तु विषयत्यागात्संगत्यागाच्च, अव्यावृत्तभजनात्, लोकेऽपि
भगवद्गुणश्रवणकीर्तनात्, मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाद्वा ।⁶⁵⁰
इति ।

645 भा. ३।२९।७-१०

646 नार.सू. ५६

647 शा.सू. ७२

648 भा. ७।५।२२-२३

649 अध्यात्म. ३।१०।२२

650 नार.सू. ३४-३८

स्वमातरं देवहूतिं प्रति प्रतिपादितानि भक्तिसाधनानि कपिलेन, तद्यथा-
 'निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ।
 क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंसेण नित्यशः ॥
 मद्धिष्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिनन्दनैः ।
 भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च ॥
 महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ।
 मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥
 आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ।
 आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥'651 इति ।

भक्तेः प्रयोजनम्- समेषां वैष्णवाचार्याणां मते चतुर्विधमोक्षप्राप्तिरेव भक्तेः
 फलम् । अद्वैतवेदान्तिनां मते तु ज्ञानप्राप्तौ भक्तेरुपयोगो न तु साक्षान्मोक्षे ।
 तेषां मते भक्तिद्वारा ज्ञानं तदनन्तरञ्च मोक्ष इति परम्परया
 भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमिति । भक्तिमीमांसायामीश्वरवशीकार अनर्थनिवृत्तिर्वा भक्तेः
 फलमिति उक्तम्- 'भक्तेः फलमीश्वरवशीकारः, अनर्थनिवृत्तिर्वा'652 इति ।
 देवर्षिणाऽमृतप्राप्तिरेव भक्तेः फलं प्रावोचि, तद्यथा- 'यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो
 भवत्यमृतो भवति तृप्तो भवति ।'653

भक्तिद्वारा ज्ञानं मोक्षो वेत्याचार्याणां मतभेदेऽपि भक्तिद्वारा सर्वाणि
 पापानि प्रक्षालितानि भवन्ति, अन्तस्करणञ्च निर्मलायत इत्यत्र सर्वेषां
 मतैक्यम् ।

'यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।

तथा मद्धिष्या भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥'654

'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मधियां सताम् ।

भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् ॥'655

'यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।

आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥'656 इति

651 भा. ३।२९।१५-१७

652 भक्तिमीमांसा ७१-७२

653 ना.सू. ४

654 भा. १।१।४।१९

655 भा. १।१।४।२१

656 भा. १।१।४।२५

गीतायामप्युक्तम्-

‘भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥’⁶⁵⁷ इति ।

इत्थं च विज्ञायते यद् भगवद्भक्तिसदृशमन्तःकरणशोधकं भगवत्तत्त्वप्रकाशकमन्यत्साधनं लोके नास्तीति । इत्थं भक्तिद्वारैव धर्मार्थकामोक्षसिद्धिरिति निर्णीतम् ।

भक्तेरुपयोगः- जनकसिद्धान्ते मोक्षप्राप्तौ भक्तेः परम्परया कारणत्वं ज्ञाने च साक्षात्कारणत्वमिति विज्ञायते । जनकवचनञ्चात्र-

‘अनन्तजन्मसुकृतैर्देवताभक्तिराप्यते ।

तथा संराध्यसुचिरं तत्प्रसादात्ततः परम् ॥’⁶⁵⁸ इति ।

अर्थादनन्तजन्मसु समुपार्जितानां सुकृतानां प्रभावेण परमात्मनि निष्कामभक्तिः । तथा च चिरकालमाराधनं ततो देवप्रसादस्ततो ज्ञानं ततो मुक्तिरिति जनकेन मोक्षप्राप्तौ भक्तेः कारणत्वं स्वीकृतमिति ।

जनकस्य कुलपुरुषो निमिरेव स्वयं सत्संगी भक्तश्चासीत् । अत एव तस्य समक्षं यज्ञदर्शनव्याजेन कविहरि-अन्तरिक्षादयो नवयोगेश्वरा अपि आगच्छन्ति स्म । यदुच्यते -

‘त एकदा निमिः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ।

पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नयावनतो नृपः ॥

मन्ये भगवतः साक्षात् पार्षदान् वो मधुद्विषः ।

विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥’⁶⁵⁹ इति ।

एवं विज्ञायते यज्जनककुलचूडामणिर्निर्मिहान् भगवद्भक्त इति । अत एव स भगवद्भक्तान् प्राप्य परं मुमुदे । तथा चोक्तवान्-

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनमिति ।

इत्थं जनककुले भक्तिः परम्परायाता । अतो जनकस्य भक्तिनिष्ठा स्वाभाविक्येवेत्यनुमीयते । इत्थं वर्णिता जनकसिद्धान्ते भक्तिस्तस्या उपयोगश्च ।

657 गी. १८।५५

658 त्रि.र.ज्ञा. १।७६३

659 भा. १।२।२७-२९

योगस्वरूपम्

योगः खलु सार्वभौमो धर्मः । योगमार्गेणैव मुमुक्षवो जीवनस्य चरमलक्ष्यमपरोक्षब्रह्मानुभवं विधाय लभन्ते जन्ममृत्युजराव्याधिग्रस्तात् संसारचक्रादात्यन्तिकीं निवृत्तिम् । अत एवोच्यते -

“अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” 660 इति ।

अतो निरूप्यते लक्षणप्रमाणोपायफलप्रतिपादनपुरस्सरं योगस्वरूपम् ।

साधनाक्षेत्रे योगयज्ञशब्दौ व्यापकार्थकौ । यज्ञशब्दो यथा वेदे बहूनां साधनानां संग्राहकस्तथैवागमेतिहासपुराणादौ योगशब्दः ।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥661

इत्यादिभिः स्मृतिवाक्यैर्यज्ञशब्दस्य बह्वर्थत्वं संसूच्यते । तथैव योगशब्दोऽपि कर्मयोग-भक्तियोग-ध्यानयोग-राजयोग-मन्त्रयोग-लययोग-हठयोगा-स्पर्शयोगादीनां बहुविधानां वाचकः ।

व्यापकेऽर्थे प्रसिद्धो योगः । सामान्यतो योगो नामैका तादृशी साधनापद्धतिर्यस्या अवलम्बनेन पुमान्मोक्षं परमपुरुषार्थं साधयति । अतो नैव योगत्वं सकामकर्मणस्तस्मिन् परमपुरुषार्थसाधकत्वाभावात् । निष्कामन्तु कर्मारोहयति मनुष्याञ्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षमार्गेऽतस्तस्य योगत्वमिति । परमत्र प्रकृते योगस्य तथाविधं व्यापकमर्थमगृहीत्वा भगवता हिरण्यगर्भेणोपदिष्टः पतञ्जलिना च प्रतिष्ठापितश्चित्तसमाधानात्मको योग एव योगपदेन विवक्ष्यते, तस्यैव च प्रतिपाद्यते मोक्षसाधनत्वम् ।

निष्पद्यते योगशब्दो ‘युजिर् योगो’ ‘युज समाधौ’ वेति धातुभ्याम् । कृतं योगशब्दस्य लक्षणं महर्षिणा पतञ्जलिना- ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ 662 इति । वृत्तिश्च प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदभिन्नः पञ्चधा । सूत्र्यते च- ‘वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः’ 663 इति । इत्थं ज्ञायते बहिर्मुखानामन्तःकरणवृत्तीनामन्तर्मुखीकरणमेव योग इति । उक्तं श्रीमद्भागवते मनसः समाधानमेव मुख्यतमो योग इति । यथा-

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतञ्च कर्माणि च सद्ब्रतानि ।

660 या. स्म. १।

661 गी. ४।२८

662 यो.सू. १।२

663 यो.सू. १।४,६

सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः॥६६४ इति ।
वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।

एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥६६५ इति दक्षस्मृतौ
वृत्तिहीनेन मनसा जीवात्मनः परमात्मनैकीकरणमेव योग इत्युच्यते ।
स्कन्दपुराणेऽपि तथैव ध्वन्यते-

सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

एतद् ध्यानञ्च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥६६६

इत्यादौ गरुडपुराणे ब्रह्मण्येकचित्ततैव योग उच्यते, यथा-

ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवबन्धविभेदकम् ।

तत्रैकचित्ता योगो मुक्तिदो नात्र संशयः ॥६६७ इति ।

तथैव कठोपनिषदि इन्द्रियाणां निरोधो योग उच्यते, यथा-

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणात् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥६६८ इति ।

केषाञ्चिदात्मनसोर्योग एव योगः, केषाञ्चित्प्राणापानसमायोग एव योग इति
च । उच्यते -

स योगः स्वात्मनसोर्योग इत्युच्यते बुधैः ।

प्राणापानसमायोगो योग इत्यपि कैश्चन ॥६६९ इति ।

गीताशास्त्रे तु दुःखसंयोगवियोग एव योग इत्युच्यते-

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥६७० इति ।

योगवासिष्ठे- चित्तवृत्तिनिरोधाख्यो योगः स च द्विधा स्मृतः ॥६७१ इति ।

इत्थं निर्दिष्टानि विभिन्नशास्त्रानुसारेण योगलक्षणानि ।

योगस्य विधेयत्वे प्रमाणानि-

६६४ भा. ११।२३।४६

६६५ द.स्म. ७

६६६ स्कन्द. काशी. ४१।४२

६६७ ग. पु. १।२३।४

६६८ कठो. ६।११

६६९ स्कन्द. काशी. ४१

६७० गी. ६।२३

६७१ यो.वा. ६

जीवान्तःकरणे कामक्रोधादयो भवसंसृतिहेतवो वर्तन्ते बहवो दोषाः, येषां निवृत्तिं विना जीवो न शक्नोति प्राप्तुं शिवरूपत्वम् । अतो निर्दिश्यते तेषां दोषाणां विनिवृत्तये योगानुष्ठानमुपायत्वेन ।
अत्रेयमुपनिषत्-

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः ।

जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्त्रा क्षुधा तृषा ॥

तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च ।

एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सजीवः केवलो मतः ॥

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते ।

योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥

योगो हि ज्ञानहीनस्तु न क्षयो मोक्षकर्मणि ।

तस्माज्ज्ञानञ्च योगञ्च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥672 इति ।

तथैव-

आत्मज्ञानेन मुक्तिः स्यात्तच्च योगादृते न हि ।

स च योगश्चिरं कालमभ्यासादेव सिद्ध्यति ॥673 इति ।

सूचितं स्कान्देऽपि योगस्यात्मज्ञानसंपादनद्वारेण मुक्तिहेतुत्वम् । तथैव कूर्मपुराणे-

योगात् संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।

योगज्ञानाभियुक्तस्य नावाप्यं विद्यते क्वचित् ॥674 इति सूच्यते

योगस्य ज्ञानहेतुत्वम् । तत्रैव योगस्य पापनाशकत्वं प्रतिपाद्य प्रकाशितं तस्येश्वरप्रसन्नतायां हेतुत्वम् ।

यथा-

योगाग्निर्दहते क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम् ।

प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्वाणसिद्धिदम् ॥

योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।

योगज्ञानाग्नियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः ॥675 इति ।

योगभेदाः-

योगस्य राजयोगमन्त्रयोगलययोगहठयोगादिभेदेन बहवः प्रकाराः ।

उच्यते च-

योगो हि बहुधा ब्रह्मन् भिद्यते व्यवहारतः ।

672 योगतत्त्वो. १२-१५

673 स्कन्द. काशी. ४१

674 कूर्म. २१२

675 कूर्म. २११

मन्त्रयोगो लयश्चैव हठोऽसौ राजयोगतः ॥६७६ इति ।

प्राचक्यं पूर्वमेव योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । मूढा क्षिप्ता विक्षिप्ता एकाग्रा निरुद्धा चेति पञ्चधा चित्तभूमिः । तत्रैकाग्रनिरुद्धावस्थयोरेव योगः । आद्येषु मूढादिषु तिसृषु चित्तभूमिषु योगो न संभवति । चित्तस्य मोहापन्ना दशा मूढा, रजोयुक्तावस्था क्षिप्ता, किञ्चित्सत्त्वयुतरजोऽवस्था विक्षिप्ता, निर्मलसत्त्वावस्था एकाग्रा, वृत्तिनिरोधावस्था च निरुद्धेति विशेषः । आयाति निद्रा मूढे चित्ते, धावति मन इतस्ततः क्षिप्ते, कदाचिद्योगे गच्छति चित्तं विक्षिप्ते, एकाग्रे तु संप्रज्ञातसमाधिनिरुद्धे चासंप्रज्ञातसमाधिः' तत्र मनसो निरुद्धावस्थाप्राप्तये पूर्वं सविकल्पसमाधेरभ्यासः । उक्तञ्च- 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' ६७७ इति । अतः पूर्वोक्तप्रमाणादिपञ्चवृत्तीनां निरोधायविद्यादिपञ्चक्लेशानां प्रहाणाय च वैराग्यपूर्वकं यत्नो विधेयः । गीतञ्च-

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥६७८ इति । 'तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः' ६७९ इति सूत्रप्रामाण्यादभ्यासो नाम एकस्मिन् लक्ष्ये पुनः पुनर्मनसः स्थापनम् । स च दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढो भवति । सूत्रञ्च- 'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' ६८० इति ।

शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥

इत्युक्तरीत्या चित्तवासनारूपिणी सरिच्छुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहति, अतस्तस्याः प्रवाहोऽनुकूले पथि योजनीयः । यथा कश्चित्कृषको जलप्रवाहं स्वकेदारान्यदा नेतुं वाञ्छति तदा स तत्प्रणालिकया नयति, तद् विरुद्धदिशश्च निरुणद्धि, तथैवाभ्यासप्रणाल्या वैराग्यबन्धेन च चित्तवृत्तेरेकाग्रता संपादनीया । तत्र वैराग्यं नामैहलौकिकपारलौकिकभोगविरागः । तच्च परापरभेदेन द्विविधम् । अपरवैराग्यञ्च यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारभेदभिन्नम् । तत्र तुरीयस्य वशीकारसंज्ञस्य स्वरूपमैहलौकिकपारलौकिकेषु शब्दस्पर्शादिविषयेषु वितृष्णस्य मनसो वश्यतारूपम् । सूत्रञ्च- 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा

६७६ योगतत्त्वो. १९

६७७ यो.सू. १।१२

६७८ गी. ६।३५

६७९ यो.सू. १।१३

६८० यो.सू. १।१४

वैराग्यम्'681 इति । प्रकृतिपुरुषविवेकतः प्रसंख्यानयोगे धर्ममेघसमाधौ च यद्वैराग्यं जायते, तत्परवैराग्यमित्युच्यते । यथा-'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम्'682 इति ।

वितर्कानुगत-विचारानुगता-नन्दानुगतास्मितानुगतभेदेन चतुर्धा संप्रज्ञातसमाधिः । वितर्कविचारानन्दस्मितानुगमात् संप्रज्ञातः683 इति सूत्रात् । तत्र यदा स्थूलविषयेषु चित्तस्य स्थितिस्तद्रूपता च तदा वितर्कानुगतः । सूक्ष्मविषयेषु च यदा चित्तस्य स्थितिस्तद्रूपता च तदा विचारानुगतः । यदा तु ग्रहणानि इन्द्रियाणि तेषु चित्तस्य स्थिरता तदा आनन्दानुगतः । यदा चिच्छायापन्नायां बुद्धौ चित्तस्य स्थैर्यं तदास्मितानुगत इति । यदुच्यते - 'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेरग्रीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः'684 इति । समापत्तिरपि सवितर्कनिर्वितर्कभेदेन द्विधा । तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः । स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ।685

सूक्ष्मविषया समापत्तिरपि सविचारनिर्विचारभेदेन द्वेधा । सूत्रञ्चात्र - एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता686 इति । संप्रज्ञातसमाधेः परिपाकदशायां ऋतम्भरा प्रज्ञा समुदेति । 'ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा'687 इति सूत्रात् । ऋतं सत्यं विभर्ति कदाचिदपि विपर्ययेण नैवाच्छाद्यते इति ऋतम्भरा । इयञ्च प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामपि विशिष्टा । यदुच्यते- 'श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सासान्यविषया विशेषार्थत्वात्'688, इति । 'तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिः'689 । समाधिरयं न सर्वसुलभः, अतस्तदर्थमंगानामनुष्ठानं कर्तव्यम् । यदुच्यते-

681 यो.सू. १।१५

682 यो.सू. १।१६

683 यो.सू. १।१७

684 यो.सू. १।४१

685 यो.सू. १।४२-४३

686 यो.सू. १।४४

687 यो.सू. १।४८

688 यो.सू. १।४९

689 यो.सू. १।५१

योगज्ञानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः⁶⁹⁰ इति ।

‘यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि’⁶⁹¹

इति सूत्राद्यमनियमासनादिभेदेन योगस्याष्टावंगानि । तत्राहिंसादिभेदेन पञ्च यमाः । यथा-

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः⁶⁹² इति । शौचसन्तोषादयो नियमाः पञ्च । यथा-शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः⁶⁹³ ॥ एते च यमनियमा विष्णुपुराणेऽपि यथा-

‘ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयाऽपरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनोनयन् ।

स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रदणं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च एव प्रकीर्तिताः ।

विशिष्टफलदा कामे निष्कामानां विमुक्तिदा ॥’⁶⁹⁴ इति ।

‘तत्र स्थिरसुखमासनम्’⁶⁹⁵ । तच्च खलु पद्मासनभद्रासनवीरासन-स्वस्तिकासनादिभेदेन बहुविधम् । आसनजये सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः⁶⁹⁶ इति । तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम्, प्रश्वासः पुनः कोष्ठस्थस्य बहिर्निःसारणम् । तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः । तदुक्तं यथा-

‘प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्यात् चित्तस्थानं शुभाश्रये ॥’⁶⁹⁷ इति ।

विषयेभ्य इन्द्रियाणामात्मनि प्रत्यावृत्तिः प्रत्याहारः । ‘स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः’⁶⁹⁸ ।

690 यो.सू. २।२८

691 यो.सू. २।२९

692 यो.सू. २।३०

693 यो.सू. २।३२

694 वि.पु. ६।७३६-३८

695 यो.सू. २।४६

696 यो.सू. २।४९

697 वि.पु. ६।७४५

698 यो.सू. २।५४

यमादीनि पञ्च योगस्य बहिरंगसाधनानि । एतेषामनुष्ठानेनेन्द्रियजयः ।
यदुक्तं-‘ततः परं वश्यतेन्द्रियाणाम्’⁶⁹⁹ इति । तस्य भूमिषु विनियोगादधिमादयः
सिद्धयो जायन्ते । तासु संग्रहिमानाकरणाद्योगिनः प्रसंख्यानयोगं प्रति अग्रेसरा
भवन्ति । तत्र धारणाध्यानसमाधयोऽमी त्रयो योगस्यान्तरंगसाधनानि ।

तत्र कस्मिंश्चिद् विशेषे नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रादौ आध्यात्मिके
हिरण्यगर्भ-प्रजापति-प्रभृतिके बाह्ये वा देशे विषयान्तरपरिहारेण चित्तस्य
स्थापनं धारणोच्यते । यथा-‘देशबन्धश्चित्तस्य धारणा’⁷⁰⁰ इति । तस्मिन् देशे
ध्येयावलम्बनप्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रवाहेण प्रवाहो ध्यानम् । सूत्रञ्चात्र-‘तत्र
प्रत्ययैकतानता ध्यानम्’⁷⁰¹ इति । तदुक्तं विष्णुपुराणेऽपि -

‘तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥’⁷⁰² इति ।

ध्यानस्यैव परा काष्ठा समाधिः । ध्याने त्रिपुटीभानम्, संप्रज्ञातसमाधौ
ध्येयमात्रस्य भानम् । अत उक्तं ‘तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव
समाधिः’⁷⁰³, इति । यद्यपि संप्रज्ञातसमाधौ ध्यानस्य सत्ता, तथापि न
ध्यानस्य भानम्, अत उक्तं स्वरूपशून्यमिति । एकालम्बने त्रयाणां
समावेशात्संयमः । यथा त्रयमेकत्र संयमः’⁷⁰⁴ इति । संप्रज्ञातसमाधौ
व्युत्थानसंस्काराणां तिरोभावः, एकाग्रता, संस्काराणामविर्भावश्च । अत
एवोक्तम् - ‘सर्वार्थतेकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः’⁷⁰⁵ इति ।
अयमेव समाधिः संप्रज्ञातसमाधिः, तस्य चरसावस्थैव विवेकख्यातिस्तस्यां
प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्ततया ख्यातिः । अविप्लवा विवेकख्यातिरेव हानोपायः ।
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानैः क्रियायोगैस्तनूकृताः क्लेशा दग्धा भवन्ति । इयमेव
विवेकख्यातिः प्रसंख्यानयोगः । तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधमकोऽसंप्रज्ञातः
समाधिः । एवंविधश्चित्तसमाधानात्मको योगः योगशास्त्रे प्रतिपादितः ।

राजर्षिणा च जनकेन प्रत्यज्ञायि त्रिपुरारहस्ये निर्विकल्पसमाधावेव
ब्रह्मापरोक्षानुभवो भवतीति । अंगीक्रियते खलु निर्विकल्पसमाधिरंगीरूपेण

699 यो.सू. २।५५

700 यो.सू. ३।१

701 यो.सू. ३।२

702 वि.पु. ६।७।८९

703 यो.सू. ३।३

704 यो.सू. ३।४

705 यो.सू. ३।११

यमनियमादयश्चाङ्गरूपेण । यदि चाङ्गभूता यमादयो न स्युस्तर्हि कथं स्यादङ्गीभूतो
निर्विकल्पसमाधिः । अतो यमादीनामावश्यकत्वं विदेहराट्टान्ते सिध्यत्येव ।
स्वयमेव वर्णयति जनकः-

‘समाधौ भासमाना या चित्तिः सा ब्रह्मरूपिणी ।

भक्षिणी कालदेशानां भास्याभासविनाशिनी ॥’ 706, इति ।

जनकमतानुसारेण ध्यानस्य परिपाकावस्थैव निर्विकल्पसमाधिः । ध्यानमेतद्
परिपाकतारतम्येन समाधिरूपं भजते । तस्मिन्नेव समाधौ साधकः
प्रत्यगात्मतत्त्वमनुभूय व्युत्थानोत्तरक्षणे समाधावनुभूतं प्रत्यगात्मतत्त्वं शास्त्रतो
निर्णीतं परमात्मत्वञ्च संस्मृत्य सोऽद्वैतात्माहमस्मीति प्रत्यभिज्ञानवान् भवति ।
शास्त्रतः श्रुतस्य समाधावनुभूतस्य च तत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञाने एकत्वनिश्चयः ।
ततश्च संसारमूलं सांगमज्ञानं सर्वथा नश्यतीति विदेहसिद्धान्ते यथा
दीपप्रज्वालनं विना केवलं दीपवार्तया तमो न नश्यति, तथैव परोक्षब्रह्मज्ञानेन
संसारमूलमज्ञानं न कथमपि नश्यति, अतस्तदर्थमपरोक्षब्रह्मानुभवो
नितान्तमपेक्षितः । अतस्तदर्थं समाधेरभ्यासः, समाधिक्रमश्च जनकेनैव
निर्दिष्टः । यथा-

‘अथ निश्चितमात्माख्यतत्त्वमद्वैतभादरात् ।

अनुध्यायेदापरोक्षं दृढवृत्त्यापि यत्नतः ॥

ततो विकल्पविषयीकृत्य ध्यातं परं पदम् ।

संसारमूलमज्ञानं नाशयेन्नात्र संशयः ॥

पदसंध्याने निर्विकल्पे समाध्याख्ये परं पदम् ।

आसाद्य पश्चात् संस्मृत्य प्रत्यभिज्ञानवान् भवेत् ।

सोऽद्वैतात्माहमस्मीति त्वपरोक्षविकल्पतः ।

संसारमूलमज्ञानं साङ्गं नाशयति द्रुतम् ॥

ध्यानस्य परिपाको हि विकल्पपरिवर्जनम् ।

विकल्पो विविधध्यातिरेकधा निर्विकल्पकः ॥

अन्यानुल्लेखमात्रेण विकल्पो वर्जितो भवेत् ।

विकल्पे वर्जिते पश्चान्निर्विकल्पं स्वतः स्थितम् ॥

चित्ते विमृष्टे यद्वस्तु शुद्धा भित्तिर्हि संस्थिता ।

संपादनं शुद्धभित्तेऽचिच्छिन्नसम्पाष्टिरिव हि ॥

एवं विकल्पस्यापोहे निर्विकल्पं मनः स्वतः ।

निर्विकल्पात्मसम्पत्तिर्विकल्पत्याग एव हि ॥

नातोधिकं किञ्चिदस्ति पदं प्राप्यं हि पावनम् ॥707

समाधिकमनिरूपणावसरे जनकेनान्येषामपि व्यवहारे जायमानानां समाधीनां निरूपणं कृतम् यथा-

१. नव्यप्रियासमालिङ्गनकाले- प्रियासंपरिष्वक्त.....स समाधिरुदीरितः ।708

२. अत्यन्ताधिलषितवस्तुप्राप्तिकाले-“यच्चिराद्वाञ्छितं...स समाधिरुदीरितः ।709

३. सिंहव्याघ्रभल्लूकादीनामकस्मादर्शने-“अतर्कितं.....स समाधिरुदीरितः ।710

४. अतिप्रियस्याकस्माद्वियोगे- ‘अतिप्रियं स समाधिरुदीरितः ।711

५. जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थानां मध्ये- ‘अथान्यथापि.....सन्ति समाधयः ।712

एवं तत्रान्येऽपि समाधयो निरूपिताः । परन्तु ये परिचितसमाधिस्वरूपाः तेषां क्षणे क्षणे समाधयः, ये चापरिचितसमाधिस्वरूपास्तेषान्तु समाधिः शशशृङ्गायते ।

यदुक्तं-

‘कहोलात्मज जानीहि जानतान्तु प्रतिक्षणम् ।

समाधिरस्ति चान्यस्य समाधिः शशशृङ्गवत् ॥713

इत्थं व्यवहारकाले बहुषु जायमानेष्वपि समाधिषु

समाधिस्वरूपमजानन्तोऽज्ञानिनस्तेभ्यो लाभं ग्रहीतुं न क्षमाः । यथा येन पुरुषेण भणेः स्वरूपं न विज्ञातम्, स अग्रे मणिं दृष्ट्वापि तेन स्वीयं दारिद्र्यं दूरीकर्तुं न क्षमते । तदुक्तं यथा-

‘समाधिर्ज्ञानपूर्वस्तु विज्ञानं जनयेत् खलु ।

तस्मादज्ञानिनां नैव समाधौ संभवत्यपि ॥

यथाऽविदितसाणिक्यः पश्यन् कोशगृहे मणिम् ।

न जानाति तथान्यस्तु श्रुतज्ञातमणिः क्वचित् ।

दृष्ट्वा प्रत्यभिजानति तत्परो मणिमञ्जसा ॥714 इति ।

707 त्रि.र.ज्ञा. १७६७-७५

708 त्रि.र.ज्ञा. १७४-५

709 त्रि.र.ज्ञा. १७६-७

710 त्रि.र.ज्ञा. १७८-९

711 त्रि.र.ज्ञा. १७१०-११

712 त्रि.र.ज्ञा. १७१२

713 त्रि.र.ज्ञा. १७१८

714 त्रि.र.ज्ञा. १७३८, ४०

महाभारतशान्तिपर्वण्यपि वसिष्ठजनकसंवादसंमुखेन योगचर्चा । तत्र
 कथयति वसिष्ठः शिक्षयन्योगविधानम् - इन्द्रियसमूहं मनसा स्थिरीकृत्य बुद्ध्या
 नियन्त्रितस्य मनस आत्मनि धारणमेव सर्वोत्तमो योगः' अनेन विधानेन
 योगमनुतिष्ठतां मनीषिणां जन्ममृत्युजरारव्यधिग्रस्ते संसारचक्रे
 पुनस्तिर्यगादियोगिषु न जन्म । तेऽमरणधर्माणमात्मानं साक्षात्कृत्या-
 त्मरूपेणावतिष्ठन्ते, न कदापि मुह्यन्तीति ।
 तदुक्तम्-

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
 मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥
 बुद्ध्या विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ।
 न शृणोति न चाघ्राति न रंस्यति न पश्यति ॥
 न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥
 न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुद्ध्यति काष्ठवत् ॥
 तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ।
 निर्वाते हि यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते ॥
 निर्लिङ्गोऽविचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ।
 यदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे नु कथ्यते ॥
 हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात महिधैः ।
 विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिवान् ॥
 वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यत आत्मा तथात्मनि ।
 ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ॥
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ।
 योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ॥⁷¹⁵ इति ।

श्रीमद्देवीभागवतेऽपि योगस्यावश्यकताऽप्रत्यक्षतः सूच्यते-
 'मनस्तु प्रबलं काममजेयमकृतात्मभिः ।

अतः क्रमेण जेतव्यम्.....॥⁷¹⁸ इति ।

यद्यप्यत्र स्पष्टतो योगस्यावश्यकता न प्रतिपादिता, तथापि
 अर्थापत्तिप्रमाणतो योगविधानसिद्धिः । उपपाद्यज्ञानेनोपपादकज्ञानमर्थापत्तिः ।
 मनोजयत्वान्यथानुपपत्त्याऽत्र योगानुष्ठानं सिद्ध्यत्येव ।

इत्थं सर्वेष्वागमनिगमपुराणमूलकेषु वैष्णवशैवशाक्तगाणपत्यपाशुपत-
 सिद्धादिसंप्रदाये योगस्य माहात्म्यं स्पष्टं वर्तते । न केवलं वैदिकास्तिकदर्शनेषु,

715 म. भा. शा. ३०७

718 दे. भा. ११९८।३०

अपितु जैनबौद्धदिदर्शनेषु चाष्टांगिकमार्गस्य समाधेश्च वैशद्येन वर्णनं समुपलभ्यते । एवं सर्वेष्वेव भारतीयदर्शनेषु योगस्य प्रभावः । अन्येषु च ख्रीष्टीय-मुस्लिम-पारसिक-ताउ-सिन्तो-आदिधर्मेष्वपि योगांगानां ध्यानादीनां महत्त्वं दरीदृश्यते । अतो योगः सार्वभौम आचारः । इदानीमपि पाश्चात्यदेशेषु भारतीययोगिभिः प्रचार्यमाणे योगे पाश्चात्यानामास्था समुत्पन्ना दृश्यते । शरीरेन्द्रियप्राणमनसां शोधक एतादृश उपायो योग एव नापरः ।

ज्ञानयोगस्वरूपम्

ब्रह्मप्राप्तेस्तादृशी एका साधनापद्धतिर्या विचारप्रधाना भवेत्, यस्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनप्रक्रियया ब्रह्मसाक्षात्कारः सा एव ज्ञानयोग इत्युच्यते । 'शाब्दिकार्थस्तु ज्ञानमेव योगः ब्रह्मप्राप्तेरुपायः ज्ञानयोग इति । कोशश्च-‘योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इति । वेदान्तदृष्ट्यायं विचारमार्गः सांख्यमार्गश्च प्रोच्यते । ‘संख्यायन्ते ज्ञातव्याः पदार्था यस्मिन् शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः’⁷¹⁹, । एवञ्च ब्रह्मप्राप्तये विचारात्मको मार्गो ज्ञानयोग इत्युच्यते ।

ज्ञानयोगमहत्त्वम् - ‘तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनन्ति’⁷²⁰ यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः⁷²¹ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति⁷²², । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं

साम्यमुपैति⁷²¹ “अपि चेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥’⁷²²

‘अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।

719 गी.शा.भा. १८१३

720 श्वेता. ४१९५

721 ईशा. ७ बृ. १।५।७

722 बृ. ४।४।२५

721 मु. ३।१।३

722 गी. ४।३६-३९

अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक् ॥'723
 'निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।
 न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥
 संसारतरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेव हि ।
 तपो दानं तथा तीर्थमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥'724
 'स्निग्धत्वालिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन् लीयते जगत् ।
 तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥'725
 'मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ।
 ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं तत्त्वाय कल्पते ॥'726
 'स्वस्वप्नः स्वप्रबोधेन स्वात्ममात्रं यथा भवेत् ।
 तथैव स्वप्रपञ्चोपि स्वयं स्यात् स्वप्रबोधतः ॥'727
 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चत्वेन भाति यः ।
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥'728
 'ज्ञानशून्या नरा ये तु पशवः परिकीर्तिताः ।
 तस्मात्संसारमोक्षाय परं ज्ञानं समभ्यसेत् ॥'729
 'ज्ञानाग्निर्दहते क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम् ।
 प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्वाणसिद्धिदम् ॥'730

इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृतिपुराणादिभ्यो भवति सुस्पष्टं यत्संसारदावानलसंतप्तानां
 प्राणिनां कृते शुद्धज्ञानमेव दावानलशमनोपाय इति ।

अत्र ज्ञानपदेन लक्ष्यभूतं न ब्रह्मरूपं ज्ञानमपितु ब्रह्मप्राप्तेः साधनभूतं
 श्रवणमनननिदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्काररूपं वृत्तिज्ञानमेव । यद्यपि
 घटाकारपटाकारवृत्त्यात्मकं लौकिकं सामान्यज्ञानमपि ज्ञानमेव, तथापि

723 यो.वा. ६३

724 यो.वा. २१०।२१-२२

725 म.भा.शा. २११।९

726 शि.पु.उसा. १६

727 सूत सं. यज्ञवै. १४

728 सूत सं. ब्रह्मगी. ८

729 ना.प्र. ३२।४०

730 ई.गी. ११

ब्रह्मप्राप्तौ तस्योपयोगिताया अभावेन तज्ज्ञानं योगरूपतां न लभते । यतो हि इह प्रकरणे ब्रह्मप्राप्तेः साधनभूतं ज्ञानमेव ज्ञानयोग इति व्यवहियते ।

राजा जनकोऽपि याज्ञवल्क्यस्य सकाशाद् ब्रह्मोपदेशं श्रुत्वा स्वात्मानं कृतकृत्यं मन्यमानो याज्ञवल्क्याय सर्वस्वं दातुं प्रतिश्रुतवान् । तद्यथा-
“शान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्णः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडेन प्रापितोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यामीति ।” 731

अमुना प्रसंगादागता ज्ञानशेदा निरूप्यन्ते । संप्रदायानुसारं सामान्यतो ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं ब्रह्मरूपञ्चेति । ब्रह्मरूपं ज्ञानमेकमेवेति न तस्य भेदः । वृत्तिरूपं ज्ञानं द्विविधम्-प्रमात्मकं भ्रमात्मकमिति । भ्रमात्मकं बहुविधं संशयविपर्ययतर्कादिभेदात् । प्रमात्मकमपि द्विविधं घटपटादिविषयकमखण्डब्रह्माकारवृत्त्यात्मकञ्च । यद्यप्यत्र अखण्डाकार-वृत्तेस्तत्साधनानां श्रवणमनननिदिध्यासनानां च निरूपणं प्राधान्येनापेक्षितम् । तथापि ततः पूर्वं वृत्त्यात्मकस्य प्रमाणजन्यस्य लौकिकज्ञानस्य प्रसंगागतं निरूपणं विभिन्नदार्शनिकमतानुसारेणात्र क्रियते ।

विभिन्नदार्शनिकमतेन ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया

चार्वाकमते- चार्वाकदर्शने केवलमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षज्ञानमेव प्रमात्मकम् । हेतुसादृश्यशब्दादिभ्यो जायमानस्य ज्ञानस्य न प्रमात्वम् ।

बौद्धदर्शने- प्रत्याक्षानुभित्यात्मकमेव ज्ञानं बौद्धदर्शने । प्रत्यक्ष-मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं यद्यपि तेषां तथापि ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया भिन्ना । आस्तिक-दार्शनिकानां मते चक्षुर्विषयं प्रत्येति परन्तु बौद्धानां चक्षुषि विषय आयाति ।

आधुनिकविज्ञानसरण्यापि निर्दृष्टे चक्षुषि प्रकाशपरावर्तननियमेन विषयच्छाया आपतति । ततश्चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । शब्दप्रत्यक्षे अद्वैतवेदान्तिनं विहाय सर्वेषां मते शब्द एव श्रोत्रेन्द्रिय आयाति । घ्राणरसनत्वगिन्द्रियेषु तु तेषां गन्धादयो विषया एव आगच्छन्ति । मनस इन्द्रियत्वे विवादः, तच्च केषाञ्चिन्मते वृत्त्यात्मना विषयं गच्छति केषाञ्चिन्मते अन्तरेव स्थित्वेन्द्रियद्वारा विषयान् गृह्णाति ।

बौद्धानां सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन द्विविधं प्रत्यक्षम् । तत्र तेषां निर्विकल्पकमेव ज्ञानं प्रमात्मकम् । सविकल्पकत्वमप्रमात्मकम् । अनुमित्यात्मकमपि ज्ञानं सविकल्पमेवेति न प्रमात्मकम् । तदुक्तम्-

‘कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

• विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥

ग्राह्यवस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।

न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥⁷³²

लीनमर्थं गमयतीति लिंगं तज्जं ज्ञानमनुमितिः, शब्दसादृश्यादिजन्यं ज्ञानमपि अनुमितिरेव । अतो बौद्धनये प्रत्यक्षानुमित्यात्मकमेव ज्ञानद्वयमस्तीति प्रसिद्धिः । परन्तु बौद्धधर्मग्रन्थानां पर्यालोचनेन जायते यत्तत्र त्रीणि रत्नानि-शीलं समाधिः प्रज्ञा चेति । तत्र प्रज्ञाप्रकारस्त्रिधा वर्णितः श्रुतमयी चिन्तामयी भावनामयी चेति । अनेन यथौपनिषददर्शने श्रुतमयेन युक्तिमयेन ध्यानात्मकेन ज्ञानेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्तथैव बौद्धदर्शनेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारे तु ज्ञानस्य त्रैविध्यमेव लौकिकप्रमाणजन्यज्ञाननिरूपणे एव द्वैविध्यमिति विशेषः ।

सांख्यपातञ्जलयोर्मते ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया प्रायः समाना । तत्र प्रमाणज्ञानस्वरूपं तत्त्वकौमुद्यामित्थं प्रतिपादितम्- ‘असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा’⁷³³ इति । तत्र प्रत्यक्षं प्रतिविषयाध्यवसायः प्रतिविषयं श्रोत्रादीनां शब्दादिदिषयैः सम्बन्धः, प्रतिविषयं तदधीनोऽध्यवसायो बुद्धिव्यापारः । तदुक्तम्-

‘उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसायो वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते, इदं तावत्प्रमाणम् । अनेन यश्चेतनशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं प्रमा बोध इति । अर्थादनेन बुद्धितत्त्वेन चेतनशक्तेः पुरुषस्य योऽनुग्रहः स्वोपगृहीतानां विषयाणां स्वप्रतिबिम्बिते चेतने यत्समर्पणं तत्फलं प्रमेति चोच्यते ।⁷³⁴

त्रिविधानुमानजं ज्ञानमनुमितिः । व्याप्तिपरामर्शादीनां प्रकारः प्रायो न्यायदर्शनोक्त एव । इदं मनोवृत्त्यात्मकं नैयायिकानान्तवात्मगुणरूपमिति विशेषः । आप्तवाक्यजन्यं श्रुतिवाक्यजन्यञ्च ज्ञानं शाब्दबोधः । एतेषां मते त्रीण्येव प्रमाणानि तज्जन्यं ज्ञानमपि त्रिविधमेवेति । अत एवोक्तम्- ‘त्रिविधं

732 सर्वद. बौद्धदर्शनम्

733 सां.कौ. ५

734 सां.कौ. ५

प्रमाणमिष्टम्⁷³⁵ इति । एतच्च लौकिकप्रमाणजन्यज्ञानाभिप्रायेणोक्तमार्थविज्ञानं योगिनामूर्ध्वस्रोतसामस्त्येव । अत ईदृशं योगजं प्रत्यक्षमपि सांख्ययोगयोर्मतेऽप्यनिवारितम् । यथा- 'आर्षन्तु विज्ञानमूर्ध्वस्रोतसान्न लोकव्युत्पादनायालमिति सदपि ताभिहितम्, अनधिकारात्'⁷³⁶ इति । वस्तुतस्तत्त्वार्थमपि ज्ञानं प्रत्यक्षमेव । अतस्त्रैविध्यं नानुपपन्नम् । संशयविपर्ययविकल्पस्मृतिरूपचित्तवृत्तयस्तु प्रमाभिन्नाः । पातञ्जलानां ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया सांख्यानुसारिण्येवेति न विशेषः ।
 जैनदर्शने- प्रत्यक्षापरोक्षभेदेन द्विविधं ज्ञानम् । प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्विविधञ्च प्रमाणम्, अतस्तज्जन्यं ज्ञानमपि द्विविधमेव । परं जैनदर्शने ज्ञानस्वरूपभेदयोः प्रतिपादनशैली किञ्चिद्विलक्षणा । प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षमात्मसापेक्षं परोक्षन्तु मनःसापेक्षम् । तत्र प्रत्यक्षज्ञानमवधिभनःपर्यायकेवलभेदात्त्रिविधम् । तदुक्तम्-

'विज्ञानं त्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा सेयविनिश्चयात् ॥'⁷³⁷

तत्र सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलमिति त्रिविधं प्रत्यक्षम् ।

परोक्षं द्विविधं सतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्चेति । ज्ञानावरणक्षयोपशमे इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । इदं तत्त्वार्थसूत्रानुसारेण, प्रमाणमीमांसापङ्क्तिदर्शनसमुच्चयानुसारेण तु प्रत्यक्षं द्विविधं व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्चेति । इन्द्रियमनोजन्यं व्यावहारिकं प्रत्यक्षम् । आवरणे नष्टे सति चैतन्यविशिष्टस्य जीवस्य यत्स्वरूपज्ञानं तज्ज्ञानं पारमार्थिकं केवलं वा । परोक्षमपि पञ्चविधम्- स्मृतिप्रत्यभिज्ञातर्कानुमित्यागमभेदात् ।

इत्थञ्च जैनदर्शने प्रत्यक्षानुमितिशाब्दबोधानां त्रयाणां ज्ञानानामस्तित्वं स्वीक्रियते । ब्राह्मणागमश्रुत्यादिभ्यो जायमानस्य ज्ञानस्यास्वीकारादेव वैदिकाध्वनिं प्रसिद्धिरियं यज्जेना आगमज्ञानं न स्वीकुर्वन्तीति, परं तैरपि जैनागमजस्य ज्ञानस्य प्रमात्वन्तु स्वीक्रियत एवेति विशेषः ।

735 सां.का. ४

736 सां.का. ४

737 सर्वद. आर्हतदर्शनम्

नैयायिकानां- मते ज्ञानं अनुभवात्मकं स्मृत्यात्मकञ्च । अनुभवो द्विविधोः प्रमाप्रमाभेदेन । तत्राप्रमा संशयविपर्ययतर्कभेदभिन्ना । प्रमा च प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदभिन्ना चतुर्विधा यथार्थज्ञप्तिः । तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानाकरणं वा येनेश्वरज्ञाने नाव्याप्तिः । प्रत्यक्षं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदभिन्नम् । लौकिकालौकिकभेदेनापि द्विविधं प्रत्यक्षम् । तत्र लौकिकं प्रत्यक्षं षड्विधं षड्विध्य इन्द्रियेभ्यो जायमानत्वात्, षड्विधसन्निकर्षभेदाद्वा । अलौकिकप्रत्यक्षमपि सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोग-जभेदात्त्रिविधम् । प्रत्यक्षं प्रति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । प्रत्यक्षज्ञानप्रक्रिया चेत्थम् - युज्यत आत्मा मनसा, मनः इन्द्रियैः इन्द्रियाणि च स्वस्वविषयैरिति । अनया रीत्या नैयायिकानां मते प्रत्यक्षज्ञानमात्मनीति, ज्ञानसामान्यं प्रति आत्ममनःसंयोगः कारणमिति, प्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति च विशेषः ।

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शस्तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिः । सादृश्यज्ञानजन्यं ज्ञानमुपमितिः । शाब्दज्ञानजन्यं ज्ञानं शाब्दबोधः तत्र च पदज्ञानं करणम् । आसत्तिः, आकांक्षा, योग्यता, तात्पर्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे कारणानि ।

वैशेषिकानां ज्ञानोद्भवप्रक्रिया नैयायिकपथानुगामिन्येव । अत्र यो विशेषः स निर्दिश्यते -

वैशेषिकाणां प्रत्यक्षमनुमितिश्चेति ज्ञानद्वयम् । ज्ञानभेदाश्च यथा पदार्थधर्मसंग्रहे- सामान्यतो ज्ञानं द्विविधम् - विद्याऽविद्या चेति । अविद्यासंशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नभेदाच्चतुर्विधा । तत्रोभयकोटिकं ज्ञानं संशयः, अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं विपर्ययोऽनिर्धारणात्मकं ज्ञानमनध्यवसायः । स्वप्नस्तु प्रसिद्ध एव । स्वप्नकारणानि च संस्कारो धातुदोषोऽदृष्टश्चेति ।

विद्यात्मकं ज्ञानं चतुर्विधम् - प्रत्यक्षानुमितिस्मृत्यार्थभेदात् । लौकिकानुभवात्मकमेव ज्ञानं लक्ष्यीकृत्य वैशेषिकैर्ज्ञानद्वयं स्वीक्रियते । संस्कारमात्रजन्यं स्मृतिज्ञानन्तु प्रसिद्धमेव । आर्षन्तु विज्ञानमतीन्द्रियविषयकं प्रातिभजसिति ।

मीमांसकानां मते सामान्यतः स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विविधम् । कुमारिलमते प्रमाऽप्रमाभेदेन तयोः द्विविध्यम् । प्रमा चानधिगता-बाधितविषयज्ञानमेव । अनधिगतपदेन स्मृत्यनुभवयोर्व्यवच्छेदः । प्रभाकरमते तु प्रमात्मकं ज्ञानं नास्त्येव । कुमारिलमते प्रमालक्षणं यथा- 'प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानम्'⁷³⁸ इति ।

शास्त्रदीपिकायामपि कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतं ग्राह्यज्ञानं प्रमाणमित्युक्तम् । अद्वैतवेदान्तिनामिव मीमांसकानां मतेऽपि प्रमात्मकज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमितिशाब्दार्थापत्यभावानुभवभेदेन षड्विधत्वम् । तत्र प्रत्यक्षं सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन द्विविधम्, निर्विकल्पकं ज्ञानमालोचनात्मकं यत्किञ्चिन्मुकास्वादनवद् । सविकल्पकं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् । जातिगुणकर्मणां द्रव्याणाञ्च ग्रहणं प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्षे संयोगः संयुक्ततादात्म्यञ्चेति सन्निकर्षद्वयं भाट्टमते । संयोगः संयुक्ततादात्म्यं चेति सन्निकर्षद्वयं समवायश्चेति सन्निकर्षत्रयं प्रभाकरमते । एतेषां मते योगजप्रत्यक्षं न संभवति । अनुमित्यात्मकं ज्ञानन्तु अन्वयव्याप्तिजन्यन्तु व्यतिरेकव्याप्तिजन्यम् । व्यतिरेकव्याप्तिजन्यज्ञानस्य कार्यन्तु अर्थापत्तिप्रमाणत एव । अवयवसंख्यायामपि नाग्रहः । अत एव लघुचन्द्रिकायां- 'तत्र पञ्चतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयम्' इति मीमांसकोक्तरीत्या तार्किकमीमांसकबौद्धानां पञ्चद्वित्रयवयवादित्वात्तान्प्रति यथामतमवयवोः प्रयोक्तव्या उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकमिति मीमांसकाः, उदाहरणोपनयवादिनो बौद्धाः 739 । अनेन मीमांसकानां अवयवत्रयवादित्वं ज्ञायते ।

उपमितिरपि मीमांसकैरभ्युपगम्यते परन्तु नैयायिकानामुपमिति-स्वरूपापेक्षया मीमांसकानामुपमितिस्वरूपं पृथगेव । नैयायिकानां सादृश्यज्ञानं करणम्, गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारस्तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिः । मीमांसकानान्तु करणमपि सादृश्यज्ञानमुपमितिरपि सादृश्यज्ञानमेव, कथमित्यमिति चेदुच्यते-दृष्टगोपिण्डस्य वनं गतस्य पुरुषस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षं भवति प्रतीतिरयं पिण्डो गोसदृश इति । तत्पश्चादुपमितिर्जायते- अनेन सदृशी मदीया गौरित्याकारिका । गवयनिष्ठस्य गोसदृशस्य यज्ज्ञानं तत् करणं गोनिष्ठस्य गवयसादृश्यस्य अनेन सदृशी मदीया गौरिति यज्ज्ञानं तदुपमितिरिति ।

वाक्यश्रवणानन्तरं यज्ज्ञानं तच्छाब्दबोधः । तस्मिंश्च ज्ञाने आकांक्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानानि सहकारिकारणानि । वस्तुतो वाक्यज्ञानस्य प्रमाणत्वेऽपि प्रकारविधया वाक्येऽपि प्रमाणत्वव्यवहारः । पौरुषापौरुषभेदेन वाक्यं द्विविधम् । पौरुषं वाक्यन्तदैव प्रमाणं यदा तदाप्तवचनम् । वेदस्त्वपौरुषेयतया स्वतःप्रमाणम् ।

पदसमूहो वाक्यम् । पदेषु शक्तिर्लक्षणा चेति द्वे वृत्ती । शक्तिर्नाम तत्र पदानाभर्थेषु मुख्या वृत्तिः । सा च शक्तिः पदार्थान्तरन्तु नैयायिकानामिवेश्वरेच्छारूपा । मीमांसकमते कारणेषु कार्यानुकूलशक्तिमात्रस्य

पदार्थान्तरत्वात् । अर्थापत्तिरपि मीमांसकमते कारणेषु प्रमाणजन्यमेव । स च व्युत्पत्तिभेदात्करणमपि, फलमपि । यथा रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दो फले, करणे तु पीनत्वादिज्ञानेनार्थस्य कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेनेति । अर्थापत्तिश्च द्विधा- दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च । अत एवोक्तम् - 'अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽथोऽन्यथा नोपपद्यते'⁷⁴⁰ इति । नैयायिकैस्तु अर्थापत्तिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽन्तर्भावितमिति विशेषः ।

अभावानुभवोऽपि ज्ञानान्तरम्, तच्चानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्यं न तु नैयायिकानामिव प्रत्यक्षप्रमाणजन्यम् । अत्र योग्यतानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका । अनुपलब्ध्यैर्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वम् । तथा हि यस्याभावस्तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसञ्जनयोग्यमापादनयोग्यं यत्प्रतियोग्युपलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलम्भस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । अभावग्रहणं नेन्द्रियेण, यत इन्द्रियाण्यधिकरणज्ञान एवोपक्षीणानि ।

रामानुजादीनां मते ज्ञानं बुद्धिरूपं प्रकाशात्मकं दीपप्रभातुल्यम् । तच्च स्वरूपभूतं ज्ञानं द्रव्यात्मकं स्वप्रकाशञ्च । जीवनिष्ठं हि तज्ज्ञानं बहिर्निसृत्येन्द्रियप्रणालिकया विषयप्रदेशे गत्वा विषयानवभासयति । तच्च वृत्त्यात्मकं ज्ञानं स्मृत्यनुभवभेदेन द्विविधम् । अनुभवोऽपि प्रत्यक्षानुमितिशाब्दभेदेन त्रिविधः ।

साध्वभूते स्मृत्यनुभवात्मकं ज्ञानं नैयायिकमत इवात्मगुणः । तच्च प्रमात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षानुमितिशाब्दभेदेन त्रिविधम् । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रमाणम् । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । परन्तु तस्य मते श्रुतिविरुद्धमनुमानप्रामाण्यं नेत्युक्तम् न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम् । तदुक्तम्- 'श्रुतिसहायरहितमनुमानं न कुत्रचित्प्रमाणम्'⁷⁴¹, इति ।

अद्वैतवेदान्तनये ज्ञानं चैतन्यं ब्रह्मेति अनर्थान्तरम् । ज्ञानविशेष एव प्रमास्मृतिभ्रमादिपदेन । वृत्त्यात्मकं ज्ञानं स्मृत्यनुभवभेदेन द्विविधम् । तयोश्च

740 मी.सू. शाव. १।१।५

741 सर्वद. पूर्णप्रज्ञदर्शनम्

प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां द्वैविध्यम् । प्रमात्मकोऽनुभवः
 प्रत्यक्षानुमितिशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् षड्विधः । तत्र प्रत्यक्षं बहुविधम् ।
 ब्रह्मचैतन्यन्तु साक्षादपरोक्षमेव 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म'⁷⁴² 'इति श्रुतेः ।
 चैतन्यसम्बन्धादेवान्तःकरणवृत्तिरपि ज्ञानमिति । यथोक्तं विवरणे-
 'अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्' इति । ब्रह्म तु स्वरूपचैतन्येनैव सर्वान्
 पदार्थानवभासयति । ईश्वरोऽपि ब्रह्मवत्स्वरूपचैतन्येन मायावृत्त्या वा सर्वान्
 पदार्थानवभासयति । जीवस्त्वविद्योपाधिकतया सर्वगतः, अन्तःकरणोपाधिकत्वेन
 परिच्छिन्नो वा । स चासंगित्वात् संसर्गाभावाच्च घटादिकान् विषयान्
 नावभासयति । अतोऽद्वैतवेदान्तिनः चिदुपरागार्थं (संबन्धार्थं)
 अभेदाभिव्यक्त्यर्थमावरणाभिभवार्थं वा वृत्तिनिर्गमनं स्वीकुर्वन्ति । तथा
 ह्यन्तःकरणस्य वृत्तिरूपः परिणामो नयनादिद्वारा निर्गत्य
 विषयपर्यन्तचक्षुरश्मिरिव भ्रष्टिति दीर्घाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्नोति । तदा
 तमुपाहृत्य तं विषयं गोचरयति । अत्र जीवस्य सर्वगतस्य वृत्त्यधीनो
 विषयोपरागः । जीवस्य परिच्छिन्नत्वपक्षे कल्याणाद्वारा तडागकेदारसलिलयोरिव
 विषयान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ययोर्वृत्तिद्वारा अभेदाभिव्यक्तिः ।

आवरणाभिभवो नाम चैतन्यावरकस्याज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशो
 प्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशेन कटवत् संवेष्टनं वा भीतभटवत्
 अपसरणं वाऽभिभवः । इत्थं वेदान्तिभिर्वैलक्षण्येन प्रत्यक्षप्रक्रियाऽनेकधा
 प्रतिपादिता ।⁷⁴³

अद्वैतसिद्धावपि प्रतिकर्मव्यवस्थोपत्तौ अन्तःकरणमिन्द्रियद्वारेण प्रणाल्या
 नयनाद्युदकमिव निःसृत्य केदाराद्याकारमिव तत्तद्विषयाकारं भवति सैव
 वृत्तिरित्युच्यते । तद्यथा- 'अन्तःकरणं चक्षुर्वत्तेजोऽवयवि, तच्चेन्द्रियद्वारेण
 तत्संयुक्तं विषयं व्याप्य तदाकारं भवति सैव वृत्तिरित्युच्यते । तत्र
 जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं सत्परिच्छिन्नमिति मतद्वयम् । तत्राद्ये विषयप्रकाशकं
 जीवचैतन्यम्, द्वितीये ब्रह्मचैतन्यम् । आद्ये पक्षेऽपि जीवचैतन्यमविद्यानावृतम्,
 आवृतञ्च । तत्राद्ये वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था । द्वितीये तु
 आवरणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्वपक्षे तु जीवचैतन्यस्य
 विषयप्रकाशकतदधिष्ठानचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था । अनावृतत्वपक्षे ह्यनावृतं

742 बृ. ३।४।१

743 द्र.सि.जे.सं. १

सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते, न तु विषयैरसंगत्वात् । यथा
गोत्वं सर्वगतमपि सास्नादिमद्व्यक्त्याऽभिव्यज्यते, न तु केशरादिमद्व्यक्त्या ।

यथा वा प्रदीपप्रभा आकाशगन्धरसादिव्यापिन्यपि तन्न प्रकाशयन्ती
रूपसंसर्गितया रूपमेव प्रकाशयति तद्वत्⁷⁴⁴ 'इति । इत्थं प्रमाणचैतन्यस्य
वृत्तिद्वारा विषयावच्छिन्नचैतन्येन साकमभेद एव ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् । विषयस्य
प्रत्यक्षत्वन्तु प्रमातृचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेद इति ।

प्रत्यक्षं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन द्विविधम् । अतः शब्दादपि
विवरणानुसारिमते प्रत्यक्षम्, सोऽयं देवदत्तः, तत्त्वमस्यादि वाक्यजन्यं ज्ञानमपि
प्रत्यक्षात्मकमेव, इन्द्रियकरणकज्ञानमेव प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणस्यास्वीकारात् ।
ज्ञानस्य वस्तुमाहात्म्यकृते एव परोक्षत्वापरोक्षत्वे न तु प्रमाणस्वभावकृते ।
ब्रह्म च 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म'⁷⁴⁵ इति श्रुतेः साक्षादपरोक्षमेव ।
अतस्तद्गोचरं वाक्यजन्यं ज्ञानमपि तत्त्वमसीत्यादिबदपरोक्षमेव ।
चिद्रूपताज्ञानत्वमेवापरोक्षत्वम् । तच्च चितो ज्ञानविषयता शून्यत्वे सति
चिद्रूपत्वम् । दृश्यानान्तु अज्ञानविषयताऽनवच्छेदकत्वे सति दृश्यत्वम् ।

वाचस्पतिमतानुयायिनां मते तु इन्द्रियजन्यमेव ज्ञानं प्रत्यक्षम्, शब्दात्तु
ब्रह्मणः परोक्षज्ञानमेव । अपरोक्षज्ञानान्तु भावनासहकृतेन मनसैव, श्रवणानन्तरं
मनननिदिध्यासनयोर्विधानात् मनसैवानुद्गष्टव्यम् इति श्रुतेश्च । न च 'यन्मनसा
न मनुते'⁷⁴⁶ इति श्रुतिविरोधः, भावनां विना न मनोगम्यमिति तदर्थत्वात् ।
अन्यथा औपनिषदत्वमपि न स्याद् ब्रह्मणः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह'⁷⁴⁷ इति श्रुतेः । यथा औपनिषदत्ववागम्यत्वयोर्विरोधपरिहाराय
शक्त्या एव वाचो निवर्तन्ते न तु सर्वथा, लक्षणया तु बोधयन्त्येवेति स्वीक्रियते,
तथा प्रकृतेऽपि 'मनसैवानुद्गष्टव्यम्, यन्मनसा न मनुते' इति द्वयोः
श्रुत्योर्विरोधपरिहाराय भावनां विना मनसा ब्रह्म न मनुते जनः, सत्यान्तु
भावनायां मनुत एवेति । तस्मात् प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः प्रमाणस्वभावकृतत्वेऽपि
न हानिः ।

744 अद्वैतसिद्धौ प्रतिकर्षव्यवस्थावादः

745 वृ. ३।४।१

746 केनो. १।६

447 तै. २।९

ननु प्रत्यक्षस्थले विषयं प्रति वृत्तिर्गच्छति । तत्र विषयावरकमेवाज्ञानं वृत्त्याऽपसरति नश्यति वा, परन्तु परोक्षस्थले वृत्तेर्निगमनाभावाद्विषयावरकमज्ञानं नापसरति न च नश्यति । तत्र कथन्तद्विषयकं ज्ञानं स्यादिति चेदुच्यते-द्विविधं विषयावरकमज्ञानं विषयाश्रितं पुरुषाश्रितञ्चेति । परोक्षस्थले वृत्तेर्निगमनाभावेन विषयगताज्ञानस्यानिवृत्तावपि तद्विषयाकारत्वापादकस्य पुरुषगताज्ञानस्य हेत्वादिना जायमानेनानुमित्यादिनापरोक्षज्ञानेन निवृत्तिः । अतोऽस्तीत्येव प्रतीयते न तु भातीति । प्रातिभासिकप्रत्यक्षन्तु साक्षिणाऽविद्यावृत्त्या वा । ज्ञानसुखादीनां प्रत्यक्षमपि साक्षिणैव ।

अपरोक्षवृत्तिप्रमातिरिक्तानुमित्यादिपरोक्षप्रमोत्पत्तिप्रक्रिया तु व्यवहारे भाट्टनय इत्युक्तिमाश्रित्य कुमारिलमतानुसारेण सामान्यतो ज्ञेया । कुमारिलमतानुसारिणी ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया पूर्वमेव प्रतिपादिता, नात्रोच्यते पुनरुक्तिभयेन ।

ज्ञानसाधनानि

अधुनाऽखण्डाकारवृत्तेरुदयायात्यावश्यकानां श्रवणादीनां ब्रह्मविचाराय साधनभूतस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयस्य च निरूपणं विधीयते ।

अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानुसारेण ब्रह्मविचारात्प्राङ्मुमुक्षुणा पुरुषेण साधनचतुष्टयसम्पन्नेन भाव्यम् । अत एव अथातो ब्रह्मजिज्ञासा⁷⁴⁸ इति सूत्रे अथ शब्दस्यानन्तर्यार्थं गृहीत्वा कस्मादनन्तरमिति जिज्ञासायाञ्च यस्मिन्सति ब्रह्मजिज्ञासा नियमेन भवेदसति च न भवेत्तादृशं किसपि वक्तव्यमिति प्रसंगमुपस्थाप्य साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरमिति पक्षो भगवता भाष्यकारेण श्रीशंकरेण स्थिरीकृतः । तद्यथा 'तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते' इति । उच्यते- नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुता च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं जातुञ्च न विपर्यये⁷⁴⁹ इति ।

बृहदारण्यकोपनिषदपि जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे याज्ञवल्क्येन जनकं प्रति उपरतो दान्तः शान्त एव मुमुक्षुरात्मानं साक्षात्कर्तुं शक्नोतीति प्रतिपादितम् ।

748 ब्र.सू. १।१।१

749 ब्र.सू.शा.भा. १।१।१ (अध्यासभाष्यम्)

तद्यथा- 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ।' 750 इति ।

अपरोक्षानुभूतावपि तत्त्वजिज्ञासायाः पूर्वं साधनचतुष्टयस्यावश्यकत्वं
सूचितम्, यथा-

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।

साधनं प्रभवेत् पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ।' 751 इति ।

युद्धभूमौ योद्धुं गतस्यास्त्रविहीनस्य योद्धुर्यादृशी दुरवस्था, तादृश्येव मोक्षमार्गे
साधनचतुष्टयरहितस्य मुमुक्षोरिति साधनचतुष्टयस्य नितान्तं अपेक्षेति विविच्यते
तत्किञ्चित्-

नित्यानित्यवस्तुविवेकः - नित्यं वस्त्वेकं ब्रह्म तदव्यतिरिक्तं सर्वं
मिथ्येति निश्चय एव नित्यानित्यवस्तुविवेकः । नित्यानित्यवस्तुविवेक
एवैतद्वेयमेतच्च ग्राह्यमिति निश्चयः, येन मुमुक्षोर्ह्यभिन्ने ग्राह्ये आत्मवस्तुनि
निष्ठा भवेत् ।

इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नामैहलौकिकपारलौकिकेषु साध्यसाधनात्मकेषु
अनात्मवस्तुषु भोगेच्छाराहित्यम् । नित्यानित्यवस्तुनोः सत्यपि विवेके
उत्कटरागवशाद्गच्छति मनः पुनः पुनर्विषयेषु ततश्च मुमुक्षोर्नात्मनिष्ठा ।
अतो भोगेषु इच्छाराहित्यमपि आवश्यकम् ।

शमादिषट्कसंपत्तिः- शमो दम उपरतिस्तिक्ष्णः श्रद्धा समाधानञ्च । तत्र
शमो मनोनिग्रहः, दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः, उपरमणमुपरतिर्विहितानां कर्मणां
विधिना परित्यागः, तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता, निगृहीतस्य मनसः
श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम्, गुरुपदिष्टवेदान्तवाक्येषु
विश्वासः श्रद्धा । नित्यानित्यवस्तुविवेके भोगेषु इच्छाराहित्ये सत्यपि
अविजितेन्द्रियस्य सम्यङ्नात्मनि निष्ठेति इन्द्रियवश्यताऽऽवश्यक्येव ।

तदुक्तम्-

'विज्ञान सारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।' 752 इति ।

750 वृ ४।४।२३

751 अपरोक्षा. ३

752 कठो. १।३।९

मुमुक्षुता मोक्षो मे भूयादितिच्छा । सत्स्वप्युपर्युक्तेषु त्रिषु साधनेषु यदि नोत्कटमुमुक्षुता तर्हि वेदान्तश्रवणादिषु प्रवृत्तिरेव न भवेदिति मुमुक्षुताया अपि साधनत्वम् । सत्यां मुमुक्षुतायामवश्यम्भावीनि त्रीण्यन्यानि साधनानीति अस्यास्तुरीयत्वम् । साधनचतुष्टयसंपन्नः प्रमाता एव ब्रह्मजिज्ञासाया अधिकारी ।

तदुक्तं श्रीमद्भगवत्पादेन-

‘साधनचतुष्टयसंपत्तिर्यस्यास्ति धीमतः पुंसः ।

तस्य वैतत्फलसिद्धिर्नान्यस्य किञ्चिदूनस्य ॥

चत्वारि साधनान्यत्र वदन्ति परमर्षयः ।

मुक्तिर्व्येषां तु सदभावे नाभावे सिद्ध्यति ध्रुवम् ॥’⁷⁵³ इति ।

यथारिनदग्धमस्तको दाहनिवृत्तिकामः शीतलं जलमनुसरति, तथाऽयमपि मुमुक्षुस्तापत्रयेण दन्दित्यमानस्तन्निवृत्तिकामः स्वस्वरूपं जिज्ञासमानः समित्पाणिर्भूत्वा संसारनिवर्तकं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं करतलामलकवत्स्वप्रकाशात्मस्वरूपप्रकाशकं गुरुं समीपं गत्वा मनोवाक्कायकर्मभिः सेवितुमारभते । गुरुरूपसत्तौ श्रुतिर्यथा-

‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेद्,

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।’⁷⁵⁴

‘उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत’⁷⁵⁵

‘आचार्यवान्पुरुषो वेदः’ इत्यादि ।

तथैव गीतम्-

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥’⁷⁵⁶ इति ।

श्रवणे च- ‘आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्’⁷⁵⁷ इति श्रुतिः, श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः । इति स्मृतिश्च प्रमाणम् । अतः

753 सर्ववे. सं. १२-१३

754 मु. १।२।१२

755 कठो. १।३।१४

756 गी. ४।३४

757 बृ. ४।५।६

साधनचतुष्टयसंपन्नैरात्मदिदृक्षुर्भिर्मुमुक्षुभिरात्मज्ञानसंपादनाय श्रवणमनन-
निदिध्यासनानि सुतरामभ्यसनीयानीति सुस्थम् ।

‘तत्र श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यधारणानुकूला
मानसी क्रिया । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशंकायां
तन्निराकरणानुकूलतर्कमकज्ञानजनको मानसो व्यापारः ।
निदिध्यासनन्मानादिदुर्वासनया विषयेषु आकृष्यमाणचित्तस्य
विषयेभ्योऽपाकृष्यात्मविषयकस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः’ 758 ।
एवं विद्यारण्यस्वामिपादाः-

‘तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलम् ।
उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः ॥
सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतः प्रियात् ।
वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनं मननं भवेत् ॥
निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मननेऽपि च ॥’ 759 इति ।

विवरणमते मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वम् । तत्र मननेनासंभावनाया
निदिध्यासनेन च विपरीतभावनाया निवृत्तिः । ज्ञानोत्पत्तौ न श्रवणस्य
साक्षात्कारणत्वेनांगित्वम् । क्रमशः असंभावनाविपरीतभावनारूप-
दोषनिवर्तकत्वेन मनननिदिध्यासनयोर्ज्ञानोत्पत्तौ बहिरंगसाधनत्वं श्रवणस्य
चान्तरंगसाधनत्वं प्रतीयते । शमादमादयश्चेति कर्तव्यताकोटौ स्थाप्यन्ते ।
तद्यथा-

‘निदिध्यासनसंज्ञञ्च मननञ्च द्वयं बुधाः ।
फलोपकारकाङ्गं स्यात्तेनासंभावना तथा ॥
विपरीता च निर्मूलं प्रविनश्यति सत्तमाः ।
प्राधान्यं मननादस्मिन्निदिध्यासनतोऽपि च ॥
उत्पत्तावन्तरङ्गं हि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः ।
तटस्थमन्यव्यावृत्त्या मननं चिन्तनन्तथा ।
इतिकर्तव्यकोटिस्थाः शान्तिदान्त्यादयः क्रमात् ॥’ 760 इति ।

‘आत्मा वारे द्रष्टव्य’ इत्यत्र विधीयत आत्मानमुद्दिश्य श्रवणादिकम्, अत्र
को विधिः ? अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति त्रिधा विधिः शास्त्रेषु ।

758 वे.प. प्रयोजनपरिच्छेदः :

759 विवरण प्र. श्रवणविधिविचारः : २-४

760 विवरण प्र. श्रवणविधिविचारः : ४-७

तत्र प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वः, यथा ब्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहीणां प्रोक्षणं न मानान्तरप्राप्तम् । पक्षे प्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः, यथा ब्रीहीन् वहन्ति । उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः, यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति ।

तदुक्तं भट्टपादैः-

'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते 761 ॥ इति ।

त्रिषु विधिषु श्रवणे कतमो विधिः स्वीकार्य इत्यत्राचार्याणां मतभेदः ।

तत्र प्रकटार्थकाराणां मते वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति प्रमाणान्तरेणात्यन्तमेवाप्राप्तस्य प्रापकत्वादपूर्वविधिः । विवरणमतानुसारेण तु भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिरिति भ्रान्त्या द्वैतपरशास्त्रान्तरश्रवणेऽपि पक्षे प्रवृत्तिसंभवात्तद्वारणायद्वैतपरवेदान्तश्रवणेऽयं नियमविधिः । केचन वार्तिककारमतानुयायिनस्तु ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत इति तन्निवृत्तिफलकः श्रोतव्य इति परिसंख्याविधिरिति ब्रुवते । वाचस्पतिमिश्रास्तन्मतानुयायिनश्च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' 'इत्यध्ययनविधिना' सकलवेदाध्ययने प्राप्ते वेदान्तश्रवणमपि तत एव प्राप्तमिति श्रोतव्य इत्यत्र न कोऽपि विधिरपितुं विधिच्छायैवेत्यामनन्ति । एतन्मते स्वाध्यायशेष एव श्रवणमिति नानपेक्षा श्रवणस्येति द्रष्टव्यम् । तदेवं श्रवणादिविधौ आचार्याणां मतभेदेऽपि श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे न कस्यापि विवादः । अत आत्मानं दिदृक्षुभिः श्रवणादिकमवश्यमेव कर्तव्यम् ।

श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वाणस्य मुमुक्षोर्निदिध्यासनपरिपाकेन चित्तगतानां दोषाणां क्षये सति आचार्यमुखाद्विधिपूर्वकं 'तत्त्वमसि' महावाक्यश्रवणानन्तरं जीवब्रह्मैकगोचरा अत्यन्तशुद्धा मानसी वृत्तिर्जायते, तस्याञ्च वृत्तौ अखण्डब्रह्मचैतन्यस्याभिव्यक्तिर्भवति सा एव ब्रह्मज्ञानं तदेव च ब्रह्मविज्ञानं खल्वनाद्यविद्यानाशकम् । तदुक्तम्-

'ततः सर्वाङ्गनिष्ठस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरा ।

या वृत्तिर्मानसी शुद्धा जायते वेदवाक्यतः ॥

तस्यां या चिदभिव्यक्तिः स्वतः सिद्धा च शांकरी ।

तदेव ब्रह्मविज्ञानं तदेवाज्ञानाशनम् ॥762 इति ।

तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याया अखण्डाकारवृत्तेर्द्रष्टापि सर्वान्तर्यामी
सर्वाधिष्ठानभूतपरमात्मैव । तां वृत्तिं प्रकाशयितुं नापेक्ष्यते अन्यः कश्चन
प्रमाता । चित्प्रकाशितं ब्रह्माज्ञानञ्च दिवाभीतेन भ्रान्त्या कल्पितोऽन्धकार इव
केवलं प्रतीत्या एव सिद्धम् । सति च ब्रह्मविज्ञाने कार्यवर्गसहितं तदज्ञानं सर्वथा
नश्यति । तदा मुमुक्षुर्ब्रह्मात्मना तिष्ठति, केवलं ब्रह्मैवावशिष्यते ।
तद्यथा-

‘प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपा या वृत्तिः पूर्णाभिजायते ॥
शब्दलक्षणसामग्र्या मानसी सुदृढा भृशम् ॥
तस्याश्च द्रष्टृभूतश्च प्रत्यागात्मा स्वयंप्रभः ॥
स्वस्य स्वभावभूतेन ब्रह्मभूतेन केवलम् ॥
स्वयं तस्यामभिव्यक्तस्तद्रूपेण मुनीश्वराः ।
ब्रह्मविद्यासमाख्यस्तदज्ञानं चित्प्रकाशितम् ॥
प्रतीत्या केवलं सिद्धं दिवाभीतान्धकारवत् ।
अभूतं वस्तुगत्यैव स्वात्मना ग्रसते स्वयम् ॥
स्वात्मना ज्ञानतत्कार्यं प्रसन्नात्मा स्वयं बुधाः ।
स्वपूर्णब्रह्मरूपेण स्वयमेवावशिष्यते ॥
एवं रूपावशेषस्तु स्वानुभूत्येकगोचरः ।
येन सिध्यति विप्रेन्द्रास्तद्धि विज्ञानमैश्वरम् ॥763 इति ।
इयमेवाद्वैतवेदान्तिनां ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया ।

विदेहसिद्धान्ते ज्ञानस्वरूपम्

स्वयं जनकेन शुकं प्रति महोपनिषदि ज्ञानस्वरूपमुपस्था-
चिन्मात्रं चेत्यरहितं अनन्तमजरं शिवम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् ॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यत्दर्शनं स्मृतम् ।
नातः परतरं किञ्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ॥764 इति ।

762 विवरण प्र. श्रवणविधिविचारः ८-९

763 विवरण प्र. श्रवणविधिविचारः १०-१५

764 मलो. २।६९

बृहदारण्यकोपनिषद्यपि 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 765 इति श्रुत्याऽऽत्मनोऽपरोक्षरूपत्वं साधितम्, अयमुद्घोषो दार्शनिकक्षेत्रे सर्वप्रथमं जनकसभायामेवाभूत् ।

विदेहसिद्धान्तस्य सूत्रभूतानि तत्त्वान्युपनिषत्सु एव समुपलभ्यन्ते, तासु बृहदारण्यकोपनिषदि विदेहसिद्धान्तस्य मूलं प्रत्यक्षीभवति । उपनिषत्सु तत्त्वदर्शनां सभासु जनकस्य नाम सादरमगृह्यत । अतो विदेहसिद्धान्तसमीक्षायां ज्ञानमीमांसासूत्राणि तत एवादाय विवेचनीयानि ।

यद्यपि सर्वेषामपि दर्शनानां मुख्यं लक्ष्यं सकलदुःखनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दप्राप्तिरेवेति, तथापि परमानन्दप्राप्तिरूपो मोक्षः केन साधनेन कथं संभवतीत्यत्राचार्याणां मतभेदः । तत्र श्रीशंकरादयोऽद्वैतवेदान्तिनः केवलेन ज्ञानेन मुक्तिं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा- तस्माद् गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः 766 इति ।

श्रीरामानुजादयो वैष्णवाचार्याः, भेदाभेदवादिनो भास्करादयश्च ब्रुवन्ति यन्न केवलेन ज्ञानेन न केवलेन कर्मणा वा मोक्षः, अपितु कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानादेवेति । तथान्ये कर्मवादिनो मीमांसकाश्च सर्वेषां वेदानां तात्पर्यं कर्मप्रतिपादन एव वर्तत इति ब्रुवन्ति । तेषां मते स्वर्गो नाम सुखविशेषः स एव मोक्षः स चाग्निहोत्रादीनां कर्मणामनुष्ठानेनैव । आत्मज्ञानन्तु न मोक्षहेतुरपितु कर्माङ्ग मिति ।

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' 767 इति भगवद्गीतावचनेनापाततः प्रतीयते यद्विदेहसिद्धान्ते कर्मणैव मोक्ष इति भगवता योगेश्वरेण समर्थित इति । परन्तु पूर्वापरपर्यालोचनेन विज्ञायते यत् कर्मणैव मोक्ष इति न विदेहसिद्धान्तः, किन्तु कर्मानुष्ठानद्वाराऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां ज्ञानोत्पत्तिद्वारा जनको मोक्षं लब्धवानिति । अथवा प्राप्तसम्यग्दर्शनोऽपि जनकः कर्मसंन्याससमये प्राप्तेऽपि 'यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणाम्' 768 इति न्यायाल्लोकसंग्रहार्थमधिकारसमाप्तिपर्यन्तं कर्मसंन्यासमकृत्वा ज्ञानद्वारा चाज्ञानं नाशयित्वा कर्मणा सहैव मुक्तिं लेभ इत्यर्थः । तदुक्तं यथा भाष्यकारेण-

765 बृ. ३।४।१

766 गी. शा. भा. २ उपोद्घातभागः

767 गी. ३।२०

768 ब्र. सू. ३।३।३२

यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिताः ॥७६९ इति ।

एवं विज्ञायते यज्ज्ञानेन साकं सकामकर्मणो विरोधेऽपि न निष्कामकर्मणो विरोधः, अन्यथा व्यासवसिष्ठश्रीकृष्णादयो ज्ञानिनामग्रेसरा अपि किमर्थं कर्माणि कुर्युरिति । अतो ज्ञानिनामपि निष्कामकर्मानुष्ठानं श्रूयत एव । अत एवोक्तं भगवता-

‘न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥७७०

बाह्यदृष्ट्या कर्मानुष्ठानसमये प्राज्ञमूर्खयोः साम्येऽपि तयोरान्तरिकी स्थितिभिन्नैव । स्मर्यते यथा-

‘विवेकी सर्वदा मुक्तो कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।

अलेपवादमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा ॥७७१ इति ।

पुनश्च महाभारते जनको ज्ञानकर्माभयविलक्षणां स्वकीयां तृतीयनिष्ठां प्रतिपादयति । यथा-

‘मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः ।

ज्ञानं लोकोत्तरं यश्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ।

प्रहायोभयमप्येवं ज्ञानं कर्म च केवलम् ॥

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥७७२ इति

एवञ्च ज्ञानोत्तरमपि लोकसंग्रहार्थं निष्कामकर्मानुष्ठानं भवितुं शक्नोतीति जनकस्य मूलभूतः सिद्धान्त इति । राजा जनको मोक्षं प्रति लिंगसंन्यासस्य कारणत्वमस्वीकृत्य ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वं स्वीकुरुते । तद्यथा-

‘यदि सत्यपि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणम् ।

निर्मोक्षायैह दुःखस्य लिंगमात्रं निरर्थकम् ॥७७३

769 गी.शा.भा. ३।२०

770 गी. ३।२२

771 आनन्दगिरिणा कठो. शा.भा. २।१९ अत्र उद्धृतम् ।

772 म.भा.शा. ३२०।३८-४०

773 म.भा.शा. ३२०।४८

इत्थं निश्चीयते यद्विदेहराद्धान्तेऽपि न ज्ञानेन विना मोक्षः, परं विदेहसिद्धान्ते शांकर इव ज्ञानप्राप्तये कर्मसंन्यासस्यावश्यकतेति न नियमः इति विशेषः ।

साधनरहस्यम्

फलेच्छा साधनमुपसंक्रामतीति न्यायात् समुचितसाधनं विना साध्यस्य समुपलब्धिर्न संभवतीति सर्ववादिसंमतम् । विदेहसिद्धान्तेऽपि साध्यमखण्डाकारवृत्तिरेव, तस्या उत्पादनार्थैव कर्मोपासनाभक्तियोगानुष्ठान-स्यावश्यकता च । अखण्डाकारवृत्तिरुक्तसाधनानां साध्यरूपा सत्यपि ब्रह्मावरकाज्ञाननाशाय साधनरूपैव मन्यते । वस्तुतस्तु मनसो मलविक्षेपावरणरूपदोषत्रयापाकरणार्थैवोक्तसाधनानि अनुष्ठेयानि । तत्र च निष्कामकर्मयोगानुष्ठानेन मनसो मलदोषस्य निवृत्तिः, उपासनाभक्तियोगा-नुष्ठानेन च विक्षेपदोषस्य, मनसः शोधनार्थैव साधनानुष्ठानम् । स्वयमेव जनकः अष्टावक्रं कर्मोपासनादीनां साधनानां रहस्यं प्रतिपादयति, यथा-

‘यावन्न हि मनः शुद्धं तावज्ज्ञानं कथं भवेत् ।

शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं वा न भवेद् ध्रुवम् ॥

उपक्षीणं सर्वमत्र साधनं तस्य शोधने ।

कर्म उपपासनं वापि वैराग्यादिकमेव वा ॥

मनसः शोधने एव विनियुक्तं न चान्यथा ।

तस्माच्छुद्धेन मनसा भासते तत्परं वपुः ॥⁷⁷⁴ इति ।

जनको देवीभागवते च शुकदेवं कर्मोपासनादीनां रहस्यमुद्घाटयति, यथा -

‘मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज ॥

जाते तु निर्मले ह्यस्मिन् सर्वं भवति निर्मलम् ॥

भ्रमन् सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वा स्नात्वा पुनः पुनः ।

विर्मलं न मनो यावत्तावत्सर्वं निरर्थकम् ॥⁷⁷⁵ इति ।

इत्थं सर्वेषां धनानां पर्यवसानं मनसः शोधन एवेति स्पष्टम् ।

वस्तुतः साधनरहस्ये विचार्यमाणे सर्वेषां साधनानामुपक्षयोऽनात्म-बुद्धिपरिहार एव । मनोऽपि वस्तुतः प्रकृतितः शुद्धमेव, यत इदं मनः पञ्चमहाभूतानां समष्टिसात्त्विकांशात् जायते । सत्त्वगुणानां कार्यात्मकं मनोऽपि शुद्धमेव स्यात्, परन्तु पूर्वपूर्वजन्मनि अनात्मचिन्तनद्वारा मनस्यनात्मसंस्कारा एकत्रीभूताः । अतः कर्मोपासनादीनामनुष्ठानेन मनोगतदूषितसंस्कारा यदा

774 त्रि.र.ज्ञा १६।४९-५२

775 गी.शा.भा. १८।५०

नश्यन्ति, तदा तादृशोऽन्तस्करणे ब्रह्मचैतन्यमभिव्यज्यते तदेव
 ब्रह्मचैतन्यमनाद्यविद्यां नाशयतीति शास्त्रकाराणां सिद्धान्तः । यद्वदति भाष्यकारो
 गीताभाष्ये - 'ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः। अपित्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव'⁷⁷⁶ इति ।
 एवञ्च विदेहसिद्धान्ते उक्तसाधनानामुपक्षयश्चित्तशुद्धावेव सिध्यति ।

इत्थञ्चास्मिन् साधनाध्याये मनसो मलविक्षेपावरणरूपदोष-
 त्रयस्यापाकरणसाधनभूतानां कर्मोपासनाभक्तियोगयोगानां स्वरूपं
 लक्षणप्रमाणाभ्यां प्रत्यपीपदम् ।

मोक्षाध्यायः

‘इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥७७७

इत्युक्तीत्या सर्वेषां साधनानुष्ठानानां प्रयोजनन्तु ज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्ष एवेति तीर्थङ्कराणां सुनिश्चितं मतम् । ‘मोक्ष प्रक्षेपे’ इति धातोर्घञि मोक्षशब्दः । मुच्लृ मोचने इति धातोः क्तिनि च मुक्तिशब्दः । उभावेव बन्धननिवृत्तिरूपार्थकौ । तत्स्वरूपं अशेषक्लेशानां लवलेशशून्यत्वं परमानन्दप्राप्तिश्चेति । सर्वेषांमपि प्राणिनां प्रवृत्तिदुःखनिवृत्तौ परमानन्दप्राप्तौ चेति दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षरूपत्वं समर्थनीयम् ।

सर्वेषु दार्शनिकेषु अतिस्थूलधीश्चार्वाकोऽपि पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यञ्च मोक्ष इति स्वीकरोति, किमु वक्तव्यं काञ्चन साधनापद्धतिमवलम्ब्य लक्ष्यं प्रति उन्मुखानामवैदिकानां जैनबौद्धादीनां वैदिकानां च तार्किकसांख्यपातञ्जलप्रभृतीनाम् । सर्वेषु दर्शनानां प्रवृत्तिः जीवानां सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दप्राप्तावेव पर्यवसन्नेत्यतो निश्चप्रश्चम् ।

मोक्षस्वरूपम्

कीदृशं मोक्षस्वरूपम् ? आत्यन्तिकसुखात्मकं आत्यन्तिकदुःखनिवृत्त्यात्मकं आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकं सुखञ्चेति मिलितरूपं वेत्यत्र दार्शनिकानां मतभेदान् विन्दामहे । तार्किका दुःखस्यात्यान्तिकनिवृत्तिमेव मोक्षं स्वीकुर्वन्ति । षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्ध्यः शरीरं सुखं दुःखञ्चेति दुःखान्येकविंशतिः । तेषामात्यन्तिकनिवृत्तिरेव मोक्ष इति तेषां नयः । मीमांसकाश्च प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मोक्ष इति ब्रुवन्ति । तेषां मते प्रपञ्चस्त्रिधा विभक्तः शरीरमिन्द्रियाणि विषयाश्चेति । तद्यथा - ‘त्रिधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति । भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषया भोग इति च सुखदुःख विषयापरोक्षानुभवः’ । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्ष इति ॥७७८

‘अत्रात्यन्तिकत्वं नाम पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशोऽनुत्पन्नाञ्चात्यन्तिकानुत्पादः ।

७७७ या.स्म. आचाराध्यायः

७७८ शा.दी.मुक्ति. वृ. ३५८, १२५

भाट्टचिन्तामणौ तु नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति वादिनां मीमांसकैकदेशिनां वेदान्तिनाञ्च मतं खण्डयित्वा सुखदुःखोपभोगाभाव एव मोक्ष इति पक्षः स्थिरीकृतः । यथा- 'अतो न नित्यसुखाभिव्यक्तिस्तस्मात्प्रपञ्चस्य सर्वथाविलयो मुक्तिः स च दुःखाभावरूपत्वात्पुरुषार्थः, तेन सुखदुःखोपभोगाभावो मोक्ष इति फलितम् ।⁷⁷⁹ इति । परन्तु मीमांसकधुरीणेन कुमारिलेन तु दुःखानामत्यन्तसमुच्छेदे सति मनसा सुखानुभव एव मुक्तिरिति प्रतिपादितम् । यथा-

दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः ।

सुखस्य मनसा भुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ॥⁷⁸⁰ इति ।

अतः कुमारिलमते दुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिरेव मोक्ष इति नापितु सुखाभिव्यक्तिरपि । अतः कुमारिलस्य मुक्तिर्वेदान्तिभिर्मता मुक्तिरेवेति ।

वस्तुतो विचार्यमाणे आत्मभेदवादिनां मुक्तिदशायां दुःखस्य सर्वथा उच्छेदो नैव भवितुं शक्नोति । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तु तस्यैव यस्य भवति पूर्ण स्वातन्त्र्यम् । यदि स्यात्सर्वेषामपि मुक्तजीवानां पूर्णस्वातन्त्र्यं तर्हि जगद्दयापार एव न स्यान्नियमितः । यतः पूर्णस्वातन्त्र्ये द्वयोरपि वैमत्यं किमु वक्तव्यं बहूनाम् । अत आत्मभेदवादिनां मते मुक्ताः खलु जीवाः परतन्त्रा एव स्वीकार्या, पारतन्त्र्ये चात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति कथमपि संभावयितुं शक्या । अत आत्यन्तिकदुःखनिवृत्त्यर्थमेकात्मवाद एव स्वीकरणीयः । एवञ्च मुक्तानां ईश्वरत्वेन पूर्णस्वातन्त्र्यस्य संभवादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । आत्यान्तिकदुःखनिवृत्तौ च परमानन्दप्राप्तिः स्वत एव । एकात्मवादिनां वेदान्तिनां नित्यप्राप्तोऽप्यात्माऽज्ञानेनाप्राप्त इव वर्तते, अविद्यानिवृत्तौ च प्राप्त एव । यदुक्तं सिद्धान्तलेशसंग्रहे -

'नित्यप्राप्तोऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्तमावृत्य तद्विपरीतमनर्थं प्रदर्शयन्त्या अविद्यया संसारदशायामसत्कल्पत्वन्नीत इति अकृतार्थताभूत् निवर्तितायाञ्च तस्यां निरस्ते निखिलानर्थविक्षेपे स्वकण्ठगतविस्मृतकनकाभरणवत्प्राप्यत इवेति औपचारिकी तस्य प्राप्ताव्यता इति ।'

अत आत्यन्तिकं सुखमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिश्चेति मिलिते मोक्षः स्वीकार्य इति । 'अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः'⁷⁸¹ इति मोक्षदशायां

⁷⁷⁹ भाट्टचिन्ता. तर्क. मोक्षनिरूपणम्

⁷⁸⁰ मान. मुक्तिप्रकाशम् पृ. २१२

⁷⁸¹ ब्रा. ८१२११

प्रियशब्दवाच्यस्य सुखस्याभावं प्रतिपादयन्ती श्रुतिस्तु लौकिकसुखाभावविषयिणी न तु निरतिशयब्रह्मसुखाभावविषयिणीति । अतो निखिलदुःखनिवृत्तिपूर्वकं स्वस्वरूपानन्दावाप्तिर्मोक्ष इति बोध्यम् ।

मोक्षश्च न क्रियाजन्यः, नित्यत्वात् । क्रियाजन्यं हि वस्तुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यञ्चेति चतुर्विधम् । तत्रोत्पाद्यः पुरोडाशादिरूपोदकसंयोजनेन निष्पाद्यः । विकार्यः सोमादिर्निष्पीडनेन रसो भवतीति ।

आप्यो मन्त्रादिरध्ययनेन प्राप्य इति । संस्कार्यो ब्रीह्यादिः प्रोक्षणादिकं तस्य संस्कारः । न तु मोक्षस्तथाविधोऽनित्यत्वापत्तेः । अतो भगवता भाष्यकारेणेशोपनिषदुपोद्घातभाष्ये आत्मनोऽकर्मशेषत्वं प्रतिपादितम्, तस्य चतुर्विधकार्यात्मकत्वं च निराकृतम् । यथा-

‘ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्यते इति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यं आप्यं संस्कार्यं वा कर्तृभोक्तरूपं वा येन कर्मशेषता स्यादिति । ब्रह्मसूत्रे फलाध्यायेऽपि संपद्याविर्भावाधिकरणे मोक्षस्य कार्यत्वमाशङ्क्य तन्निराकृतम्, यथा-

‘नाकवन्तूतनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनम् ।

अभिनिष्पत्तिवचनात्फलत्वादपि नूतनम् ॥

स्वेन रूपेणेति वाक्ये स्वशब्दात्तत्पुरातनम् ।

आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलञ्चान्नानहानितः ॥’ इति ।

श्लोकवार्तिककारेणापि लौकिकसुखवन्मोक्षस्य भोग्यत्वन्निराकृतम् ।

तद्यथा-

‘सुखोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते ।

स्वर्ग एव भवदेष पर्यायेण क्षयी च सः ॥’⁷⁸² इति ।

नैष्कर्म्यसिद्धिकृतापि मोक्षस्य कर्मजन्यत्वन्निराकृतं यथा-

‘उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यञ्च क्रियाफलम् ।

नैव मुक्तिर्यतस्तस्मात्कर्म तस्या न साधनम् ।

मोह पिधानभंगाय नैव कर्माणि कारणम् ।

ज्ञानेनैव फलावाप्तेस्तत्र कर्म निरर्थकम् ॥’⁷⁸³

782 श्लो. वा. १।१०५-६

783 नै.सि. १।१

‘अतः सर्वाश्रमाणान्तु वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

स्वानुष्ठितैर्न मुक्तिः स्याज्ज्ञानादेव हि सा यतः ।’784

सूतसंहितायामपि मुक्तेः कर्मजन्यत्वन्निराकृतं यथा-

‘आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणा ।

ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥

घटज्ञानाद् घटाज्ञानं यथा लोके विनश्यति ।

तथात्मज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मनः ॥

रज्ज्वज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो दिनश्यति ।

तथात्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ॥’785 इति ।

त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे मोक्षस्यात्मरूपत्वं प्रतिपादितम्, यथा-

न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।

संकल्पवर्जनाच्छुद्धस्वरूपस्य प्रथैव सः ॥

स स्वरूपात्मकत्वात्तु नाप्राप्तः स्यात्कदाचन ।

केवलं मोहमात्रस्य निरासेन कृतार्थता ॥

अन्यो मोक्षो न संभाव्यः कृतकत्वाद्विनाश्यतः ।

स्वरूपादतिरिक्तश्चेच्छ्रृङ्खलसमो हि सः ॥

स्वरूपं सर्वतः पूर्णं अन्यो मोक्षः क्व संभवेत् ॥’786

‘मोक्षः पूर्णस्वरूपस्य सकृत्प्रथनमुच्यते ।’787

‘निर्विकल्पं पूर्णरूपं विज्ञानं मुक्तिनामकम् ॥’788 इति ।

एवञ्चाविद्यानिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च मोक्ष इत्यत्र नावशिष्टः शंकावसरः ।
उच्यते च-

‘अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।

निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥’789 इति ।

784 नै.सि. १।१९

785 सूत सं. मुक्ति ३

786 त्रि.र.ज्ञा. १।१८-२१

787 त्रि.र.ज्ञा. १।११९

788 त्रि.र.ज्ञा. १।२८

789 अ.ल.च. मंगलव्याख्या

चित्सुख्यामपि- 'तस्मादनतिशयानन्दस्वभावस्यात्मनो विद्यातिरोधानमेव बन्धः, विद्यानिमित्तस्तदस्तमयो मोक्ष इति' । गीताभाष्ये च- 'ज्ञाने यत्नो न कर्तव्य अपितु अविद्यानिवृत्तावेव' 790 इति ।

विभिन्नदार्शनिकमतानि

सर्वेषां दार्शनिकानां मुक्तिदशायां दुःखनिवृत्तौ मतैक्येऽपि दुःखनिवृत्तिप्रकारः पृथक् । अतस्तेषां क्रियते पार्थक्येन मनाग् निरूपणम् ।

चार्वाकमतम्- चार्वाकः स्थूलोऽहं कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिभिः सामान्योपपत्तिभिर्देहात्मवादं साधयति । मम शरीरमित्यादिव्यवहारस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकः । तस्य मते देहच्छेद एव मोक्षः । तन्मतं यथा-

'देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते' 791 इति ।

बौद्धानां मते विज्ञानं, वेदना, संज्ञा, संस्कारः, रूपमिति पञ्चस्कन्धा एव दुःखरूपेण स्वीक्रियन्ते । तत एव रागादिः । संगृहीतञ्च सर्वदर्शनकारेण-

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषया पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥

रागादीनां गणो यस्मात्समुदेति नृणां हृदि ॥ इति ।

माध्यमिकाः, योगाचाराः, सौत्रान्तिकाः, वैभाषिकाश्चेति चत्वारो बौद्धाः । चतुर्णामेव रागादिज्ञानसन्तानवासनानामुच्छेद एव मोक्ष इति ।

यदुच्यते-

रागादिज्ञानसन्तानवासनोच्छेदसंभवा ।

चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥' इति ।

सौन्दरानन्दग्रन्थे वासनानिवृत्तिरेव मोक्ष इति प्रतिपादितं दीपनिर्वाणन्यायेन-

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चित्दिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥ इति ।

जैनानां मते आस्रवः संसारहेतुः संवरश्च मुक्तिहेतुः आस्रवो नाम विषयेष्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिः । आस्रवस्य निरोध एव संवरः । तदुक्तमभियुक्तैः-

आस्रवो भवहेतुः स्यात्संवरो मोक्षकारणम् ।

790 गी.शा.भा. १८।५०

791 सर्वद. चार्वाक.

इतीयमार्हती दृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥⁷⁹² इति ।

पुनस्तत्रैव-

‘मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधेऽभिनवकर्माभावान्निर्जराहेतुसन्नि-
धानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिकर्ममोक्षणं मोक्षः । तदाह-
‘बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्षः’⁷⁹³ ‘तदनन्तरमूर्ध्वं
गच्छति आलोकान्तात्’⁷⁹⁴ इति ।

अत एव पठन्ति-

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।

अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः ॥⁷⁹⁵ इति ।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्य नानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन
उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरिति । तदुच्यते -

‘आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ।

प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥

अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽन्तर्भावश्च कैश्चन ।

पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ॥

लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।

क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिः निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥⁷⁹⁶ इति ।

नैयायिकानां मोक्षोऽपवर्गः । निर्विण्णस्य वैराग्यं विरक्तस्यापवर्ग इति
जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्गः⁷⁹⁷ । तत्त्वज्ञाने
शरीरपुत्रादावात्मत्वस्वीयत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः, तेन दोषाभावः, तेन
प्रवृत्त्यनुत्पत्तिः, ततस्तात्कालिकशरीरेण कायव्यूहेन वा भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां
प्रारब्धकर्माणां नाशः ततो जन्माभावः ।

‘बाधनालक्षणं दुःखम्’⁷⁹⁸ इति सूत्रभाष्ये मोक्षपूर्ववर्तिक्रममेवमवादीत्-

‘बाधना पीडा ताप इति, तयाऽनुविद्धमनुषद्वतमविनिर्भागेन वर्तमानं
दुःखयोगाद् दुःखमिति सोऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धं बृहन्तमिति पश्यन् दुःखं

792 सर्वद. आर्हत.

793 तत्त्वार्थ. १०।२

794 तत्त्वार्थ. १०।५

795 सर्वद. आर्हत.

796 सर्वद. आर्हत.

797 न्या.सू. वात्स्या. १।१।९

798 न्या.सू. १।१।२१

जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते, निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र निष्ठा सोऽयं यत्र तु पर्यवसानम् इति । पुनश्च तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः 799 इति जन्माभाव एव मोक्ष इति प्रतिपादितम् ।

सांख्ययोगयोर्मते- प्रकृतिपुरुषविवेके तदविवेकनिवृत्तौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । अनयोर्मते वेदान्तिनां मत इव 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः पुरुषः सदैव मुक्तो न कदापि बद्धस्तथापि प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः परस्परं भेदज्ञानाभावेन पुरुषः प्रकृतेर्गुणान् स्वात्मन्यारोप्य स्वात्मानं बद्धमिव मन्यते । यदा पुरुषः 'नास्मि न मे नाहमिति तत्त्वाभ्यासं कुरुते तदा तस्य विवेकख्यातिरुत्पद्यते । तदुक्तम्-

'एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥'800 इति ।

विवेकज्ञानोदये च पुरुषः स्वात्मानं प्रकृतेर्गुणैरसंस्पृष्टमेव प्राप्नोति ।

पुरुषेणाहं दृष्टेति विज्ञाय प्रकृतिर्लालज्जीति पुरुषविषयकव्या-
पाराच्चोपरमिति । तदुक्तम्-

'दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥'801 इति ।

यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्तारं पुनर्नपिेति यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि । यथोक्तम्-

'रंगस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥'802 इति ।

विवेकख्यातिमान् पुरुष ऐकान्तिकमात्यन्तिकञ्च कैवल्यं लभते ।

यदुच्यते-

'प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकञ्च कैवल्यमाप्नोति पुरुषः ॥'803 इति ।

पातञ्जलानां मुक्तिरपि सांख्यसमैव । परन्तु तेषां विवेकख्याति-
लाभायाष्टांगयोगस्यानुष्ठानमत्यावश्यकम् । तदनुष्ठानं विना विवेकख्यातिरेव न संभवतीति तेषां मतम् । सांख्यानान्तु योगानुष्ठानं सहायकमात्रं न तु

799 न्या.सू. १।१।२२

800 सा.का. ६४

801 सा.का. ६६

802 सा.का. ५९

803 सा.का. ६८

मुख्यकारणमिति तयोर्भेदः । अत एव सूत्र्यते- पूर्वं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 804
इति पश्चाच्च तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् 805 इति । योगानुष्ठानवतः
पुरुषस्यैव स्वरूपस्थितिरिति भावः । एवञ्च सांख्यपातञ्जलयोर्मते
प्रकृतिपुरुषविवेकेनाज्ञाननिवृत्तौ सत्यां पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति ।
अद्वैतमते- महोपनिषदि सांसारिकेषुरुपदार्थेषु ममता बन्धनम्, तेषु निर्ममता च
मोक्ष इति बन्धमोक्षयोः संक्षेपेण परिभाषा विहिता । यथा-

‘द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च ।

ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥ 806

इति । तत्रैव इच्छानाशो मोक्ष इति, यथा-

‘इच्छामात्रमद्विद्येयं तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।

स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति वै मुने ! ॥ 807 इति ।

तथैव भोगेच्छात्यागो मोक्ष इति यथा-

‘भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्यागो मोक्ष उच्यते । इति ।

अन्तर्पूर्णोपनिषदि च संकल्पपरित्यागादेव मोक्ष इति । यथा-

‘मोक्षो भवेदसंकल्पात्तदभ्यासं धिया कुरु ॥ 808 इति ।

अध्यात्मोपनिषदि च ‘वासनाप्रक्षयो मोक्षः’ 809 इति ।

बृहदारण्यकोपनिषदि कामानां विनाश एव मोक्ष इति उद्घोषितम् । तद्यथा-

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ 810 इति ।

पैंगलोपनिषदपि निर्ममतैव मोक्षस्य कारणमित्यभ्यधाति । तद्यथा-

‘अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् ।

द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥

ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ 811 इति ।

804 यो.सू. १।२

805 यो.सू. १।३

806 महो. ४।७३

807 महो. ४।११६

808 अन्न. ५।१०२

809 अध्यात्मो. १२

810 बृ. ४।४।७

811 पैंग. ४।१९-२०

याज्ञवल्क्योपनिषदि सर्वत्र चिन्मयभावनाद्वारैव मोक्ष इति सिद्धान्तितम्,
यथा-

‘चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥

यतीनां तदुपादेयं पारहंस्यं ततः परम् ।

नातः परतरं किञ्चिद्विद्यते मुनिपुंगव ॥⁸¹² इति ।

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्यपि यदा समस्तविषयासक्तिं परित्यज्य मन उन्मनीभावं
गच्छति तदैव मोक्ष इति प्रतिपादितम् । तद्यथा-

निरस्तविषयासंगं सन्निरुद्धं मनो हृदि ।

यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥⁸¹³ इति ।

स्मृतावपि सर्वासां कामनानां परित्याग एव शान्तेर्मोक्षस्य द्वारमिति ।

यथा-

‘विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥⁸¹⁴ इति ।

एवञ्चाविद्यानिवृत्तिरशेषकामनानिवृत्तिर्वा मुक्तिरिति अद्वैतवेदान्तिनां
सिद्धान्त इति । यद्यप्यद्वैतसिद्धान्ते बहव आचार्या अभूवन्, मुक्तिविषये
तैस्तैराचार्यैः स्वकीयबुद्धिकौशलपुरस्सरं शास्त्रीयप्रमाणान्युपन्यस्तानि, तथापि
अविद्यानिवृत्तिर्वासनानिवृत्तिर्वा मोक्ष इत्यत्र न कस्यापि विवादः ।

अद्वैतवेदान्तिनां मते आत्मा नित्यप्राप्तस्तथापि संसारदशायामप्राप्त इव
बद्ध इव च भाति । ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ सत्यां नित्यप्राप्तस्यैव
प्राप्तिर्नित्यपरिहृतस्यैव परिहारो भवति । सिद्धान्तलेशसंग्रहे यथा-

‘नित्यप्राप्तोपि अनवच्छिन्नानन्दस्तमावृत्य तद्विपरीतमनर्थं
प्रदर्शयन्त्याऽविद्यया संसारदशायामसत्कल्पत्वं नीत इत्यकृतार्थताऽभूत्
निवर्तितायाञ्च तस्यां निरस्ते निखिलानर्थविक्षेपे स्वकण्ठगतविस्मृत-
कनकाभरणवत्प्राप्यत इवेत्यौपचारिकी तस्य प्राप्त्यव्यतिरेक इति केचित् । अन्ये तु
संसारदशायां नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वरूपाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य
भ्रम निरतिशयानन्दो नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वात् । तदालम्बनभूतः कश्चिद्
ब्रह्मानन्दस्याभावः काल्पनिको यावदविद्यामनुवर्तते, अविद्यानिवृत्तौ च
तन्मूलत्वान्निवर्तत इति । अपरे तु अवेद्यस्यापुरुषार्थत्वात्संसारदशायां सदपि

812 याज्ञ. २३-२४

813 ब्रह्मबिन्दु. ५

814 गी. २।७१

अनवच्छिन्नसुखमापरोक्ष्याभावान्न पुरुषार्थः किन्तु अनावृतार्थस्य तदभेदः ।
तथा चानावृतत्वांशसाक्षात्कारे सत्येवेति निरतिशयसुखापरोक्षस्य पुरुषार्थस्य
विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः ।

इतरे तु अस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम्,
तथाप्यज्ञानमहिम्ना जीवभेदाच्चिदानन्दभेदोऽप्यध्यस्त इति संसारदशायां
पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यवदनवच्छिन्नसुखापरोक्ष्यमपि अज्ञाननिवृत्तौ
चिदानन्दभेदप्रविलयात्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्वमित्याहुः ।¹¹⁵
वेदान्तपरिभाषायान्तु मोक्षस्वरूपमित्थं प्रदर्शितम् -

‘आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः, शोकनिवृत्तिश्च । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव
भवति, तरति शोकात्मात्मविदित्यादिश्रुतेः । न तु लोकान्तरा-
वाप्तिस्तज्जन्यवैषयिकानन्दो वा मोक्षस्तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य
पुनरावृत्त्यापत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरपि अधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव ।
लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव । यथा हस्तागत-
विस्मृतसुवर्णादौ तव हस्ते सुवर्णमिति आप्तोपदेशात् प्राप्तमेव प्राप्नोति यथा वा
वलयितचरणाभ्यां रज्जौ सर्पत्वभ्रमवतो नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात्परिहृतस्यैव
सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्यापि आनन्दस्य प्राप्तिः परिहृतस्यापि अनर्थस्य
निवृत्तिर्मोक्षप्रयोजनम् ।⁸¹⁶ इति ।

तत्त्वशुद्धिकारेणापि मोक्षस्वरूपमित्थमुपदिष्टम् ‘तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जनितापरोक्षब्रह्मविद्ययाऽनाद्यविद्यापटलसमुत्पादनेन नित्यसिद्धिनिरतिशयानन्द-
प्रत्यगद्वितीयपरमात्मचैतन्यात्मनाऽपवर्गः’⁸¹⁷ ।

सर्वज्ञात्ममुनिनापि करमुष्टिनिविष्टकनकाभरणप्राप्तिन्यायेनात्मप्राप्तिर्विवेचिता-

‘करमुष्टिनिविष्टमुत्तमं कनकं त्वस्मरणादलब्धवत् ।

प्रतिभाति तदात्मवाक्यतः प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥

परमात्मपदं पराकृतद्वितयं प्राप्तमपि स्वभावतः ।

अनवाप्तवदेव लिप्सते लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥⁸¹⁸ इति ।

वैष्णवानाम्- वैष्णवदर्शनं खलु रामानुजरामानन्दमाध्वनिम्बार्कवल्लभ-
चैतन्यभेदेन षोढा । अमीषु जीवेश्वरसम्बन्धविषये परस्परं किञ्चिन्मतभेदस्य

115 सि.ले.सं. ४ मोक्षस्वरूप.

816 वे.प.प्रयोजन. मुक्ति.

817 त.शु.प. ३०६

818 सं.शा. १।३०४-३०५.

सत्त्वेऽपि मुक्तिस्वरूपविषये न वैषम्यम् । अत एतेषां मुक्तिस्वरूपं समूहे प्रदर्शयितुं प्रयत्यते ।

तेषु रामानुजीयं दर्शनं चिदचिदोर्भगवद्गुणत्वं विशेषणत्वं वांगीकृत्य तदुभयविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वैतं स्वीकुर्वते । निम्बार्कदर्शनं अपेक्षया जीवजगतोर्ब्रह्मभिन्नत्वमभिन्नत्वञ्च स्वीकृत्य भेदाभेदवादे विश्वसिति । चैतन्यमतानुसारं स्वरूपादिभिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाद् भेदः । भिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वादभेदश्चेत्यचिन्त्यभेदाभेद इति । वल्लभमतञ्च मायासम्बन्धरहितस्य ब्रह्मण- एकत्वं स्वीकुर्वते । रामानन्ददर्शनं प्रायो रामानुजमतानुकारि ।

एतेषां मते ईश्वरो वस्तुतः सगुण एव हेयगुणरहितत्वेन निर्गुणोऽपि उच्यते । निर्गुणत्वमस्य परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धादुपपद्यते । जीवश्चाणुरूपः ।

‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते ॥’

अणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति मुक्तदशायामपि कस्मिंश्चिदंशे जीवेश्वरभेद एभिः स्वीक्रियते । अकिंचनोऽनन्यगतिः शरण्यं त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये ॥ इति भगवच्छरणं गृहीतवतां तु भगवत्कृपा भवत्येव । उच्यते -

एवं संसृतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः ।

जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ॥

एवं भगवच्चरणशरणग्रहणं विधाय साकारसगुणविग्रहं भगवन्तं स्वेष्टदेवं परमप्रेम्णा ध्यायन्तो जनाः स्वस्वाराधनतारतम्येन सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यसायुज्यलक्षणां पञ्चविधां मुक्तिं लभन्ते । तत्र भगवतो दिव्ये धामनि भगवता सह निवासः सालोक्यं, भगवत्तुल्यैश्वर्यलाभः सार्ष्टिः भगवत्समीपे सदावस्थानं सामीप्यं, भगवतः समानस्वरूपलाभः सारूप्यम्, भगवद्विग्रहे विलयश्च सायुज्यमुच्यते । स्मर्यते च -

‘सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥’⁸¹⁹ इति ।

कुत्रचिच्च सार्ष्टिं विहाय मुक्तेश्चातुर्विध्यमपि तथापि उत्कृष्टा तु सायुज्यरूपैव अन्या मुक्तयोऽपरा इति । तदुक्तम्-

‘एषैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः ।

अन्याश्च मुक्तयः सर्वा अपराः परिकीर्तिताः ॥’⁸²⁰ इति ।

एवमुक्तस्वरूपावस्थानभूताया मुक्तेर्जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिभेदेन द्वैविध्यम् ।

जीवन्मुक्तिः

ब्रह्मज्ञानानन्तरं प्रारब्धकर्मशेषाज्जीवतः पुरुषस्य भ्रष्टबीजन्यायेन दग्धपटन्यायेन च या स्थितिः सैव जीवन्मुक्तिः । जीवतः खलु पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धस्तस्य निवारणं जीवजन्मुक्तिरिति । निवारणन्त्वत्राध्यासप्रतिभासाभास एव, न ध्वंसः, सति चिदाख्ये धर्मिणि तद्धर्मध्वंसायोगात् । ननु जलस्य द्रवत्वमिव स्वाभाविकं चित्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकम् । यच्च स्वाभाविकं तन्न केनापि वारितमिति कथं जीवन्मुक्तिसिद्धिरिति चेन्न, चित्तगतकर्तृत्वभोक्तृत्वादेरात्यन्तिकनिवारणा-संभवेऽप्यभिभवस्य संभवात् । यथा जलगतं द्रवत्वं मृत्तिकामेलनेनाभिभूयते वह्नेरौष्ण्यं मणिमन्त्रादिना, तथैव सर्वाश्चित्तवृत्तयो ब्रह्मध्यानाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यन्ते ।

जीवन्मुक्तौ 'विमुक्तश्च विमुच्यते'⁸²¹ इति श्रुतिः प्रमाणम् । अस्य तात्पर्यञ्च जीवन्नेव दृढबन्धात्कामक्रोधकर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्विमुक्तः सन्प्रारब्धकर्मसमाप्तौ शरीरपातनोपलक्षितलिंगशरीरध्वंसे विशेषेण कालत्रयेऽपि दृश्यावभासाभावरूपोत्कर्षेण मुच्यत इति । यदि जीवन्मुक्तिस्वीकारः श्रुतेरनभिमतः स्यात्तर्हि श्रुतिर्विमुक्तश्च विमुच्यते इति नैवावदिष्यत् जीवन्मुक्तिस्वीकार एव विमुक्तश्चेति जीवन्मुक्तिः, विमुच्यत इति पदेन च विदेहमुक्तिरूपोऽर्थो गृह्यत इति संगच्छते, अन्यथा पौनरुक्त्यम् । बृहदारण्यकोपनिषदि जीवन्मुक्तिदशाया वर्णनमित्थं समुपलभ्यते-

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥'⁸²² इति ।

अयमेव जीवन्मुक्तः श्रीमद्भगद्गीतासु स्थितप्रज्ञतया भगवदनन्ययभक्ततया गुणतीततया च भगवताऽभिवर्णितः । तद्यथा-

'प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥'⁸²³

'यो न हृष्यति नो द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

821 कठो. २।१।१

822 बृ. ४।४।७

823 गी. २।५५

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥824
 'उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥825 इत्यादि ।
 जीवन्मुक्त एव शैवानामतिवर्णाश्रमी । यदुच्यते-
 'योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ।
 महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।
 नात्मनो बोधरूपस्य न मे ते सन्ति सर्वदा ॥
 इति यो वेदवेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥826 इति ।
 जीवन्मुक्तपुरुषस्यानुभवश्च पञ्चदश्यां यथा विवेचितः -
 'कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ।
 तृप्यत्येवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्यि ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥'827
 पुनस्तत्रैव तस्य स्थितिः -
 'दुःखिनो संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।
 परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥
 अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकपिपासवः ।
 सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥
 व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।
 येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥
 निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।
 द्रष्टारश्चेत् कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥'828
 अथ च तत्त्वज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति
 न्यायाच्छरीरस्थितौ निमित्तभूताया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन विनाशे तत्कार्यभूतं
 शरीरादिकं कथं तिष्ठेत् शरीरस्थित्यभावे च ज्ञानिनः कथं जीवन्मुक्तिसिद्धिरिति
 शंकायां समाधानमपि तत्रैवेत्यं प्रदर्शितम्-
 'रज्जुज्ञानेऽपि कम्पादिः शनैरेवोपशाम्यति ।

824 गी. १२।१७

825 गी. १४।२३

826 सूतसं. मुक्ति. ५।१८-२०

827 पं. द. अ२८१-२८२

828 पं. द. अ२८१-२८२

पुनर्मन्दान्धकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेत् ॥
 एवमारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ।
 भोगकाले कदाचित् मर्त्योऽहमिति भासते ॥
 नैतावतापराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।
 जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किन्तु वस्तुस्थितिः खलु ॥829॥ इति ।

महाभारते जीवन्मुक्तोर्लक्षणानि यथा -

“न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
 यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥830॥ इति ।
 अष्टावक्रगीतायान्तु यत्र तत्र जीवन्मुक्तोर्लक्षणानि निरूपितानि यथा-
 “न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।
 न ददाति न गृह्णाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥
 सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् ।
 अविकलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥
 सुखे दुःखे नरे नार्यां संपत्सु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥
 न हिंसा नैव कारुण्यं नौद्धत्यं न च दीनता ॥
 नाश्चर्यं नैव च क्षोभः क्षीणसंसारणे नरे ॥831॥ इति ।

पुनस्तत्रैव जीवन्मुक्तस्योद्गारो यथा-

“क्व सृष्टिः क्व च संहारः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।
 क्व साधकः क्व सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥
 क्व प्रमाता प्रमाणं वा क्व प्रमेयं क्व च प्रमा ।
 क्व किञ्चित् क्व न किञ्चिद्वा सर्वदा विमलस्य मे ॥832॥ इति ।

श्रीमद्भागवते जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्याह भगवान्-

“यस्य स्युः वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ।
 वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि च तक्षुणैः ॥
 न स्तुवीत न विन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।
 वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृष्ट्मुनिः ॥”

829 पं. द. ७२४४-२४६

830 म.भा.शा. मोक्ष. ३२६।३२-३३

831 अ.गी. १७।१३-१६

832 अ.गी. २०।७-८

“देहञ्च नश्वरभवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति
यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्⁸³³”

“भवत्सु कुशलप्रश्नः आत्मारामेषु नेष्यते ।

कुशलाकुशलमत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥⁸³⁴

“आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाः ।⁸³⁵” इत्यादि ।

इत्थं स्थितप्रज्ञगुणातीतातिवर्णाश्रम्यात्मारामादिरूपेण यथाशास्त्रं
विवेचितस्य जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरन्तु विदेहकैवल्यम् ।

विदेहमुक्तिः

तत्त्वसाक्षात्कारं कृतवतः पुरुषस्य यावत्प्रारब्धं कर्मावशिष्यते, तावत्स्य
जीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मसमाप्तेरनन्तरञ्च विदेहमुक्तिः ।

प्रारब्धकर्मसमाप्तौ ज्ञानी अदेहमुक्तत्वं विशति, शरीरत्यागे सति ज्ञानिनो
ब्रह्मात्मना संस्थितिर्भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति⁸³⁶ इति श्रुतेः ।

महोपनिषदि विदेहमुक्तस्य वर्णनमित्थं समुपलभ्यते-

‘जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

स सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥

न च स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥⁸³⁷

मुण्डके च -

‘यथा नद्यः स्पन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥⁸³⁸

बृहदारण्यके विदेहमुक्तिरेवं दर्शिता -

833 भा. ११।११।१४, १६

834 भा. ४।२।१४

835 भा. १।७।१०

836 बृ. ४।४।६

837 महो. २।५३-५५

838 मु. ३।२।६-७

‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ।’⁸³⁹ विवृता च
वार्तिके यथा- “तस्योत्क्रामन्ति नो प्राणाः, ध्वस्तत्वात्तस्य सर्वस्य
प्रत्यग्याथात्म्यदर्शनात् । यत एवमतः प्राणाः सम्यग्ज्ञातस्य जन्मानि नोत्क्रामन्ति
न तिष्ठन्ति न च नश्यत्यहेतुतो रज्जुसर्पो यथा लोके ज्ञातरज्जुसतत्त्वको
नोत्क्रामति न चाप्यास्ते न च नश्यति रज्जुतः ।
स्थित्युत्क्रान्तिविनाशानां रज्जुस्तत्त्वं यतस्ततः ।
रज्जुज्ञानसमुत्पत्तौ रज्जा नान्योऽवशिष्यते । इत्यादि ।’

पैंगलोपनिषदपि-

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना ।

यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयङ्गतः ॥

घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः ।

स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोकं समन्ततः ॥⁸⁴⁰ इति ।

मुक्तिकोपनिषदि अष्टोत्तरशतोपनिषदां पठतृणां सति प्रारब्धे कर्मणि
जीवन्मुक्तिर्विनष्टे च तस्मिन्विदेहमुक्तिः प्रतिपादिता-

‘गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः ।

प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥

ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयङ्गते ।

वैदेही मामकी मुक्तिं यन्ति नास्त्यत्र संशयः ॥⁸⁴¹ इति ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ इति च ।

एषां भक्तिद्वारैव भगवान् प्राप्यो नान्येन साधनेन । भक्तिरपि
भगवच्चरणशरणग्रहणद्वारैव ।

यदुच्यते-

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे ।

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते”⁸⁴² इति सूत्रद्वारा भगवता
बादरायणेन विदेहमुक्तिः सूत्रिता, भाष्यकारेण चेत्यं विवृता- “अनारब्धकार्ययोः
पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्सय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन
क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ संपत्स्ये, ब्रह्मैव

839 बृ. ४।४।६

840 पैंगु ४।१३-१४

841 मुक्तिको. ४१।४२

842 ब्र.सू. ४।१।१९

सन्ब्रह्माप्येति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेव पश्चादप्यनुवर्तते, न निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तम्, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते, न तस्य दग्धबीजत्वान्मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञाने दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकर्मक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवतीति”843 । एवं श्रीयोगवासिष्ठे-

“विदेहमुक्तेः विमले पदे परमपावने ।

विदेहमुक्तिविषये तस्मिंश्चित्तलात्मके ॥

चित्तनाशे विरूपाख्ये न किञ्चिदपि विद्यते ।

न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोलता ॥

न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ।

न तेजो न तमः किञ्चिन्न सन्ध्यादिर्न रात्रयः ॥

ये हि पारंगता बुद्धेः संसाराडम्बरस्य च ।

तेषां तदास्पदं स्फारं पवनानाभिवाङ्मरम् ॥”844

श्रीमद्भागवतेऽपि-

“यस्मिन्मनोलब्धपदं यदेतच्छूनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।

सत्त्वेन बद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥”845

प्राप्यते सूतसंहितायां तस्याः संज्ञान्तरं स्वतः सिद्धात्मरूपिणीति । विविच्यते च टीकाकृता स्वामिना- “तिस्रो हि मायावस्थाः । दृश्यस्य वास्तवत्वाभिमानात्मिका प्रथमा, सा युक्तिशास्त्रजनितविवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि प्रागिव साभित्तिवेशव्यवहारहेतुर्द्वितीया, सा तत्त्वसाक्षात्कारान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि देहाभासजगदवभासहेतुरूपा तृतीया, सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्तते इति । तदुक्तं यथा-

यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रतिभासोऽपि केशव ।

निदुःखः स्वप्नवत्सोऽयं मुक्त एव न संशयः॥846 इति ।

843 ब्र.सू.शा.भा. ४।१।१९

844 यो.वा. उपशम. १०।२८-३१

845 भा. १।१।१२

846 सूतसं. २।५७-५८

अत्र मुक्तपदेन विदेहमुक्त एव विवक्षितः । अत एव टीकाकारेण मुक्तिपदेन जीवन्मुक्तेर्भ्रान्तिर्मा भवतु इति कृत्वा शंकामुपस्थाप्य समाधानं कृतम्-

“इयं चेज्जीवन्मुक्तिः । का तर्हि परमा मुक्तिरित्यत आह- यस्य दृश्येति” ।

क्रममुक्तिः

आत्मसाक्षात्कारवतां जीवन्मुक्तानां न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्त इति श्रुत्या सद्योमुक्तिर्भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः । परन्तु ये निर्गुणोपासकाः प्रणवावेशितबुद्धयः सगुणोपासका योगिनश्च, ते क्रममुक्तिभाजो भवन्ति । ते उपासका देवयानेन यथा ब्रह्मलोकं गत्वा तत्र ब्रह्मणः सकाशाद्ब्रह्मज्ञानं संपाद्य क्रमेण मुच्यन्ते । तेषां गतिरित्यं वर्णिता श्रुतिषु- “तेऽर्चिष्यभिःसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षान्ब्रुवन्ते विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति”⁸⁴⁷ अत्र श्रुत्यन्तरानुसारात् संवत्सरादनन्तरं देवलोकं देवलोकाद्वायुं वायोरदित्पमिति विद्युतोऽनन्तरञ्च विद्युतो वरुणं वरुणादिन्द्रं इन्द्रात्प्रजापतिमिति ।

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्⁸⁴⁸ इत्यस्या विद्युत उपरिष्ठाद् स वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते, अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । इत्थं ब्रह्मलोकगतानां मुक्तिः क्रममुक्तिपदेनोच्यते ।

तथा ब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्य स्मर्यतेऽपि-

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति ।

गीतासु च - “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना”⁸⁴⁹ ॥

अत्रार्चिरादिपदेन तेषामभिमानिन्यो देवता गृह्यन्ते “आतिवाहिकस्तल्लिंगात्”⁸⁵⁰ इति न्यायात् ।

प्रायः सर्वेषां भारतीयदार्शनिकानां गते जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति मुक्तेर्द्वैविध्यं बाहुल्येन समुपलभ्यते । न्यायवैशेषिकयोर्जीवन्मुक्ति-

847 छा. ५।१०।१-२

848 छा. ४।१।५।५

849 गी. ८।२४

850 ब्र.सू. ४।३।४

विदेहमुक्तयोर्वर्णनं परापरशब्देन विहितम् । सांख्यपातञ्जलयोस्तु न भेदो वेदान्तमतात् । पूर्वमीमांसकमते तु विदेहमुक्तिरेव प्रतीयते ।

शैवशाक्तादीनां रहस्यानुयायिनां तु मुक्तिर्वेदान्तमतसम्मतैव ।

बौद्धमतेऽपि उभयविधमुक्तिः एवञ्च सर्वेषां भारतीयदार्शनिकानां मते आनन्दावाप्तिर्दुःखनिवृत्तिश्च मुक्तिरिति सिध्यति ।

विदेहसिद्धान्ते मोक्षः

विदेहाः खलु मुमुक्षव आसन् । बृहदारण्यकोपनिषदि राजा जनको योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं आत्मस्वरूपविषयकं प्रश्नं समुपस्थापयति । तस्य सकाशादात्मस्वरूपं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मानन्दञ्च श्रुत्वा निर्भयताप्राप्तो राजा राज्यसहितं स्वात्मानं याज्ञवल्क्याय समर्पयितुं प्रतिजानीते । यथा- “स होवाच जनको वैदेहोऽभयं गच्छतात् याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि”⁸⁵¹ इति ।

विदेहानां सर्वे आरम्भा मोक्षलाभाय भवन्ति स्म । तेषां सिद्धान्ते मोक्षलाभ एवोत्कृष्टतमो लाभः, यदर्थन्ते लोकविश्रुता राजानः सन्तोऽप्याचार्यस्य किंकरत्नमपि स्वीकर्तुं समुद्यता भवन्ति स्म । “ऋते ज्ञानान् मुक्तिः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानं विना मोक्षो न संभवतीति श्रौतसिद्धान्तो विश्वस्मिन् विजयतेतराम् । स एव सिद्धान्तो विदेहैरपि स्वीकृत इति विदेहसिद्धान्तो न श्रौतसिद्धान्ताद्धिन्नः ।

महाभारते जनकसुलभासंवादः, जनकपराशरसंवादः, वसिष्ठकरालजनक-संवाद इति जनकचर्चायां सांगोपांगस्यैव मोक्षस्य वर्णनं श्रूयते । ज्ञानं विना न मोक्ष इति स्पष्टं प्रतिपादितं तत्र यथा-

‘न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत्’⁸⁵² इति ।

महोपनिषदि राजा जनकः श्रीशुकं प्रति बन्धमोक्षलक्षणं प्रतिपादयन् मनसो दृश्यमार्जनम्, अशेषेण वासनायाः परित्यागः, वासनातानत्रं वा मोक्षः, इति मोक्षस्वरूपं प्रदर्श्य पदार्थवासनायाः दाढ्यमेव बन्धनं इति बोधयति । तद्यथा-

‘दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

851 ब्र.सू. ४।२।४

852 म.भा.शा. ३२६।२२

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥

अशेषेण परित्यागो वासनाया य उत्तमः ॥

मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः स एव विमलक्रमः ॥

ये शुद्धभावनाभूयो न जन्मानर्थभागिनः ।

ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥

पदार्थभावनादादर्थ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ॥⁸⁵³ इति ।

भगवता श्रीकृष्णेन गीतासु श्रीमद्भगवते च जीवन्मुक्तेर्यानि लक्षणानि प्रतिपादितानि, तान्येव तत्त्वदर्शिना राज्ञा जनकेन महात्मानं शुकं प्रति महोपनिषदि कथितानि । तद्यथा-

‘अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।

तिष्ठति ध्येयसन्त्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वर्तिदृष्टिषु ।

सुषुप्तिवच्चश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

उद्देगानन्दरहितः समयया स्वच्छया धिया ।

न शोचति न चोदेति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

सर्वेच्छाः सकलाः शंकाः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।

धिया येन परित्यक्ताः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥⁸⁵⁴ इति ।

तत्रैव सूच्यते विदेहस्थितिः-

‘जीवन्मुक्तिपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥⁸⁵⁵ इति ।

विदेहसिद्धान्ते क्रममुक्तिरपि स्वीकृतेति बृहदारण्यकोपनिषदि जनकयाज्ञवल्क्यसंवादद्वारा स्पष्टं भवति । तद्यथा-

‘यथा वै स महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आग्न्यः सन्नधीत-वेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यतीति नाहं तद् भगवन् वेद यत्र गमिष्यामि इत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥⁸⁵⁶

853 महो. ३७-४१

854 महो. ४५-४६, ५६-५८

855 महो. ६४, ६५

856 वृ. ४।२।१

उक्तप्रमाणेनैतत्सिध्यति यज्जनकसिद्धान्ते क्रममुक्तेरपि स्वीकारो
वरीवर्तीति । क्रममुक्तावेव ब्रह्मलोकादिगमनम् । अत्र इतो विमुच्यमानः क्व
गमिष्यतीति महर्षिणा पृष्टम्, तच्च जनकेन भवानेव ब्रवीतु अहं क्व
गमिष्यामीति उक्त्वा समर्थितमतो विदेहसिद्धान्तेऽधिकारिभेदेन क्रममुक्तेरपि
स्वीकार इति प्रतीयते ।

याज्ञवल्क्योपदेशेन जीवदृशायामेव जनकोऽभयरूपतां प्राप्तः सन् स्वकीयं
राज्यं स्वात्मानञ्च तस्मै प्रदातुं समुद्यतो बभूव इति
बृहदारण्यकोपनिषत्प्रमाणम् । श्रीकृष्णोऽपि गीतायां कथयति - राज्ञा जनकेन
निष्कामकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तावपि लोकसंग्रहार्थं
कर्माण्यसंन्यस्येव परमपुरुषार्थरूपो मोक्षो लब्धः इति । यथा-

‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥’ 857

न्यायप्रस्थाने ब्रह्मसूत्रेऽपि “आचारदर्शनात्” इत्यस्मिन् सूत्रे तत्सूत्र-
व्याख्यातृभिस्तत्तदाचार्यैर्जनकस्यैव नाम गृहीतम् । महाभारते च भीष्मो युधिष्ठिरं
प्रति जनकं परिचाययति यथा-

‘संन्यासफलिकः कश्चिद् बभूव नृपतिः पुरा ।

मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥

स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतश्रमः ।

इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥’ 858 इति ।

विदेहसिद्धान्तानुसारेण मोक्षं प्रति संन्यासो न कारणमपितु ज्ञानमेव ।

यतः संन्यासग्रहणं विनैव राज्ञा जनकेन संन्यासफलं तत्त्वज्ञानं प्राप्य मुक्तिः
प्राप्ता । अतो भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति संन्यासफलिकत्वेन तस्य परिचयो दत्तः ।

महाभारते राजा जनकः सुलभां प्रति ज्ञानरहितस्य लिंगसंन्यासस्य
निष्प्रयोजनत्वं प्रतिपादयति, तेन तत्र लिंगमात्रं निरर्थकमिति वाक्यं प्रयुक्तम् ।
अतो जनकेन संन्यासस्य खण्डनं विहितमिति वक्तुं न शक्यते । तात्पर्यञ्च यदि
कश्चन मुमुक्षुर्ज्ञानं विनैव लिंगसंन्यासमात्रेण स्वात्मानं ज्ञानिनं साधयितुं
वाञ्छति चेत्तस्य तदाडम्बरमात्रमिति । तादृशसंन्यासस्य न किमपि मूल्यम् ।
यदुच्यते-

‘काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम् ।

लिंगान्युत्पथभूतानि न मोक्षायैति मे मतिः ॥

857 गी. ३।२०

858 म.भा.शा. ३२०।४-५

यदि सत्यपि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
 निर्मोक्षायैह दुःखस्य लिंगमात्रं निरर्थकम् ॥
 अथवा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिंगकृता मतिः ।
 किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥
 आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।
 किञ्चन्ये चेतरे चैव जन्तुजानेन मुच्यते ॥
 तस्माद् धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
 बन्धनायतनेस्वेषु विद्ध्यबन्धे पदे स्थितम् ॥'859 इति ।

जनकः खलु सुलभां स्वकीयं ज्ञानदाढ्यं वीतरागत्वं
 वासनाक्षयतत्त्वज्ञानभनोनाशात्मके त्रिविधे मोक्षधर्मे छिन्नसंशयत्वं प्रतिपाद्य
 मुमुक्षुजानेनैव मुक्तसंगः सञ्जगतिं विचरितुं शक्नोतीति ज्ञानं विहाय
 मोक्षार्थमन्यो मार्गो नास्ति, अत एव वैराग्यं गृहीतवता मुमुक्षुणा तस्यैव संपादने
 यत्नो विधेय इति उपदिशति । तद्यथा-

‘सांख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा ।
 त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन् गताध्वा छिन्नसंशयः ॥
 स यथा शास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिभ्रमन् ।
 वार्षिकाश्चतुरो मासान् पुरा मयि सुखोषितः ॥
 तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
 श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्धि चालितः ॥
 सोहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
 मुक्तरागश्चराम्येकः परे परमके स्थितः ।
 वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
 ज्ञानादेव तु वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥
 ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
 महद्द्वन्द्वप्रमोक्षाय संसिद्धिर्या वयोतिगा ॥
 सेयं परमिका बुद्धेः प्राप्ता निर्द्वन्द्वता मया ।
 इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसंगिना ॥'860 इति ।

पुनस्तत्रैव राजा जनकः स्वपरीक्षणाय समागतां सुलभां स्वीयं ज्ञानदाढ्यं
 प्रतिपादयन्कथयति यथा कपाले उक्तापितस्य बीजस्याकुंरहेतुत्वं न संभवति, तथैव

859 म.भा.शा. ३२०।३७-४१

860 म.भा.शा. ३२०।२५-३१

पञ्चशिखस्य मोक्षधर्मोपदेशं लब्ध्वा मामकीनस्य मनसो रागद्वेषशून्यत्वात्पुनः
संसारहेतुत्वं विनष्टमस्ति ।

यतो यः कोऽपि पुरुषो मदीयं दक्षिणञ्च हस्तं चन्दनसंयुक्तं कुर्याद्वामञ्च
वास्यादिना तक्षेत्, उभयस्थितावेवाहं समो भवेयमिति । यथा-

‘यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥
तद्द्वभगवतानेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥
नाभिरज्यति कस्मिंश्चिन्नानर्थं न परिग्रहे ।
यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ॥
सव्यं वास्यापि यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ।
सुखी सोऽहमवाप्तार्यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
मुक्तसंगः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ।
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥
त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् ।
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥’⁸⁶¹ इति ।

यः पुरुषो गृहस्थाश्रमे दोषदर्शनं विहायाश्रमान्तरं गृह्णाति,
पुनस्तस्मिन्नेवाश्रमे आसक्तो भवति तस्याश्रमान्तरग्रहणमात्रेण किमपि प्रयोजनं
नैव सिद्धम् । यदि ज्ञानमेव मोक्षकारणं तत्तु गृहस्थाश्रमेऽपि भवितुं शक्नोत्येव ।
अत आश्रमान्तरगमनस्य प्रयोजनं नास्तीति । तद्यथा-

‘दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरे ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि संगान्न मुच्यते ॥
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ।
राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिताः ॥’⁸⁶² इति ।

861 म.भा.शा. ३२०।३३-४२

862 म.भा.शा. ३२०।४४-४५

जीवन्मुक्तस्य विदेहस्य न किमप्युपादेयं न कापि चिन्ता, वाञ्छा,
उपरतिर्वा । यदुक्तम्-

किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयामि कम् ।

यतः स्थिरस्य शुद्धस्य चितः का मेस्ति कल्पना ॥

नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।

स्वच्छे आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्तु तदस्तु मे ॥'863 इति ।

उक्तोद्गारेण ज्ञायते यज्जनकः खलु कृतकृत्यः प्राप्तप्राप्तव्यतत्त्वदर्शी
लोकसंग्रही विशिष्टो राजासीदिति । अत एव स ज्ञानी ऐन्द्रादिसुखमपि तुच्छं
मन्यमान उद्गिरत्ययमुद्गारः-

'अहोद्भुतपदं हयेतदानन्दामृतनिर्भरम् ।

अपूर्वमासादितं मे भूयस्तत्संविशाम्यहम् ॥

नैतस्य लेशमात्रं स्यादैन्द्रादिसुखमप्यलम् ।

आब्रह्मसुखमेतस्य लेशतोऽपि न सम्मितम् ॥'864 इति ।

राजर्षिर्जनको ज्ञानदाढ्याज्जीवद्दृशायामेव शोकमोहविनिर्मुक्तो लोकसंग्रही
दार्शनिकप्रवरो महापुरुष आसीत्, येन स्वस्य ज्ञानेन, परोपकारेण
निष्कामकर्मानुष्ठानेन च कर्मिणां विदुषां ज्ञानिनामृषीणां मुनीनाञ्च मानसेषु
तदानीन्तनसमये एको लोकोत्तरः प्रभाव उत्पादित आसीदित्यत्र न कोऽपि
विवादः ।

863 यो.वा. उपशम. १।६१-६२

864 त्रि.र.ज्ञा. १।७।८३-८४

उत्तरपीठिका

तदेवं दर्शनस्य भागद्वयं तत्त्वदर्शनमाचारदर्शनञ्चेति । तत्त्वदर्शनं लक्ष्यं निर्दिशति, आचारदर्शनञ्च लक्ष्यप्राप्तेरुपायं ब्रूते । सर्वेषु परिवर्तनेषु यन्न परिवर्तते तदेव तत्त्वम् । तदेव च सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मम् । दुःखत्रयाभिघातादिभिः पञ्चभिः कारणैर्मुमुक्षूणामन्तस्करणे तत्त्वजिज्ञासा बोधवीति । तस्माददुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तये दृष्टानुश्रविकविषयविरता मुमुक्षवो वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञं गुरुमुपसृत्य श्रवणादिना परमात्मानं साक्षात्कृत्य विमुच्यन्ते । वेदेषु विशेषतः उपनिषत्सु मूलतत्त्वं परमात्मैव । स च भक्तानामनुग्रहाय भवति सगुणोऽपि ।

स्थूलदृशामविवेकिनामन्तःकरणेऽप्रकाशितोऽप्यात्मा सूक्ष्मदर्शनां पञ्चकोशावस्थात्रयविवेकादिभिः प्रकाशते । वैराग्यमेव विवेकाय कल्पते । विवेकवताधिकारिणा प्रमाणसिद्धं तत्त्वं संशयादिनिवर्तकैः सत्कैरालोचनीयम् । तच्च तत्त्वं जीवात्मपरमात्मनोरभेद एव । जनकदर्शने पदार्थो द्विविधः, दृग्दृश्यञ्चेति । दृक्तत्त्वस्य जीवेश्वरब्रह्मभेदेन त्रैविध्यम् । दृश्यस्यापि व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्वैविध्यम् । वस्तुतस्तु विदेहसिद्धान्ते इयं दृगिदञ्च दृश्यमिति विभागो मायिकः । परमार्थे विभागशून्या दृगेव तथ्यं वस्तु । न्यायादिदर्शनैर्जनकदर्शनस्य तुलनायां तेभ्यो महान् भेद ईक्ष्यते, तेषां भेदनिष्ठत्वादमुष्याभेदनिष्ठत्वात् । सर्वाणि वैष्णवदर्शनानि पुराणपाञ्चरात्राध्वगतानि, सर्वैरेव तैर्जगतः सत्यत्वं जीवानामणुत्वमीश्वरस्य सगुणत्वं मोक्षाय भगवद् भक्तेरेव प्राधान्यमंगीक्रियते । विदेहराद्धान्ते तु जगतो मिथ्यात्वं जीवानां व्यापकत्वं ईश्वरस्य निर्गुणत्वं मोक्षाप्तये च ज्ञानस्यैव कारणत्वमिति तेभ्यो महान् भेदः । पाशुपतशाक्तादीनामपि दर्शनानि प्रायशो वैष्णवसमानीति तेभ्योऽस्य वैलक्षण्यमुक्तप्रायम् । परस्परविभिन्नानि नास्तिकदर्शनानि जनकदर्शनाद्विद्यन्ते एव । तत्र क्षणिकशून्यवादाभ्यां यत्किञ्चित्साम्येऽपि तत्त्वाविषये महद्वैलक्षण्यम् ।

जनकदर्शनं शास्त्रमात्राधारम् । मानवानसन्भार्गान्निवर्त्य सन्मार्गप्रवर्तकं शास्त्रम् । तच्च द्विविधं शासकं शंसकञ्च । तत्त्वप्रतिपादकं शंसकशास्त्रम्, आचारशास्त्रञ्च शासकम् । शास्त्रतात्पर्यं जीवब्रह्मैक्यबोधकम्, अपराणि तु परम्परयेति विशेषः । औपनिषदविदेहसिद्धान्तयोः प्रायोऽभेदः । उभयोरेव दृग्दृश्यञ्चेति द्वौ पदार्थौ । दृशः सच्चिदानन्दरूपत्वं दृश्यस्य

चासज्जडदुःखरूपत्वमिति । परं साधनपक्षे विशेषः । एकत्र
 संन्याससंयोगस्यानिवार्यत्वमपरत्र तु तस्यानिवार्यत्वं न । साधनं विना
 साध्यन्नोपलभ्यते । अतः साधननिरूपणमावश्यकम् । साधनेषु भिन्नेष्वपि
 चरमसाध्येऽभिन्नता । ध्यानयोगसांख्ययोगकर्मयोगादयः सन्त्यनेके मार्गाः ।
 जनकसिद्धान्तानुसारं कर्मोपासनादीनामुपयोगितान्तःकरणशुद्धावेव वरीवर्ति ।
 मलविक्षेपावरणरूपा अन्तःकरणदोषाः । तत्र निष्कामकर्मणा मलदोषस्य,
 उपासनया विक्षेपस्य, ब्रह्माकारवृत्तिद्वारा चावरणस्य निवृत्तिः । ज्ञानं ब्रह्मरूपं
 वृत्तिरूपञ्चेति द्विविधम् । तत्र वृत्तिरूपं ज्ञानमज्ञानं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति
 ब्रह्मरूपञ्च ज्ञानमविनाशीति । चरमसाक्षात्काराय बहिरंगसाधनानि
 कर्मादीन्यन्तरंगसाधनानि च श्रवणादीनि । शरीरप्राणेन्द्रियमनोबुद्धीनां स्पन्दनं
 चलनं चेष्टा वा कर्मशब्देनोच्यते, परन्तु साधनाखण्डे विवक्षितं
 कर्माभ्युदयनिःश्रेयससाधनं शास्त्रप्रतिपादितमेव । तत्र कर्मैव धर्मः स च
 प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विविधः । चोदनालक्षणो धर्मः, शमदमविवेकवैराग्यादयश्च
 निवृत्तिधर्माः । गायत्रीजपभगवत्स्मरणादेरपि धर्मत्वम् । वेदस्मृतिसदाचारादयश्च
 धर्मं प्रमाणम्, तत्रापि धर्मस्य प्राणास्तु सदाचार एव । तत्र चतुर्णामाश्रमाणां
 चतुर्णां वर्णानाञ्च पृथक् पृथक् धर्माः । वेदाध्ययनादिब्रह्मचारिणाम्, न्यायपूर्वकं
 धनोपार्जनमतिथिसेवा श्राद्धादिकञ्च गृहस्थस्य, अरण्ये उषित्वा
 तपोहवनत्वाध्यायादिकञ्च वानप्रस्थस्य, दृश्यमिध्यात्वं निश्चित्य दृक्स्वरूपे
 स्थितिश्च संन्यासिनां धर्मा इति । शमादयो ब्राह्मणधर्माः, तेजःशौर्यादयो
 क्षात्रधर्माः, कृषिवाणिज्यादिकं वैश्यधर्माः, परिचर्या च शूद्रस्येति । तत्र
 क्षमासत्यदयादानशौचेन्द्रिनिग्रहादयः सर्वैर्वर्णिभिराश्रमभिर्मानवमात्रैरेव पालनीयाः
 सामान्यधर्माः । इमे सर्वेऽपि धर्मा भवन्तीश्वरार्पणद्वाराऽनुष्ठीयमाना-
 श्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तेर्हेतवः । तत्र 'वेदानुवचनेन विविदिषन्ति' इत्यत्र
 भ्रामतीप्रस्थाने प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमंगीकृत्य यज्ञादिकर्मणां विविदिषायां
 विनियोगः । दिवरणप्रस्थाने च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यं स्वीकृत्य ज्ञान एव तेषां
 विनियोग इति प्रस्थानद्वये विशेषः । जनकमते तु तेषां विविदिषायामेव विनियोग
 इति । आस्तिकैः नैयायिकवैशेषिकादिभिर्नास्तिकैर्जनवौद्धाभिश्च चित्तशुद्धौ
 स्वस्वशास्त्रानुसारिकमपेक्ष्यत एव । तत्रोपासना नाम
 चिन्तनापरपर्यायमननात्मको मानसो व्यापारः । निकृष्टेषूत्कृष्टबुद्धिध्यानं क्रिया
 वा । अंगावयवप्रतीकाहंग्रहभेदेनोपासात्रैविध्यम् । प्रतीकोपासनमपि
 संपदध्यासविशिष्टक्रियायोगनिमित्तभेदेन त्रिविधम् । उपासनाया उत्तमावस्थैव
 भक्तिः । उपासनायां प्राधान्येनोपास्यदेवताया गुणचिन्तनं भक्तौ तु स्वेष्टदेवे
 चित्तप्रवणता हार्दिकं प्रेम शरणागतिर्वा सहजा भवतीत्यनयोर्विशेषः ।
 भक्तिप्रकारविषये नारदादीनां विभिन्नाचार्याणां सत्यपि मतभेदे

वस्तुतोऽन्तःकरणस्य प्रेमात्मिका वृत्तिरेव भक्तिरित्यत्र न कोऽपि विवादः ।
 चित्तवृत्तीनां निरोधो मनसः समाधानं वा योगः सोऽपि परंपरया मोक्षसाधकः ।
 ब्रह्मप्राप्तेर्विचारप्रधाना साधनापद्धतिर्ज्ञानयोगः । अयमेव विचारमार्गः
 सांख्यमार्गो वा । स्वस्वप्नः स्वप्रबोधं विना यथा न नश्यति तथैव स्वाविद्यया
 कल्पितोऽपि प्रपञ्चः स्वप्रबोधं विना न विनाशमेति । एवं ज्ञानं विना
 मोक्षस्यासंभवाज्ज्ञानयोगस्य विशेषसहत्त्वम् । तत्र विभागशून्यं ब्रह्मरूपं
 ज्ञानमेकमेव । वृत्तिरूपञ्च भ्रमप्रमाभेदेन द्विविधम् । पुनः प्रमात्मकमपि द्विविधं
 घटादिविषयं ब्रह्मसाक्षात्काररूपञ्च । ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनानि च
 श्रवणमनननिदिध्यासनानि । तत्र श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्णयः ।
 मननञ्च श्रुतार्थस्य विचारः । निदिध्यासनं चात्मनि मनसः स्थैर्यापादनम् ।
 साधनचतुष्टयसंपन्न एव ज्ञानाधिकारी । साधनानि च नित्यानित्यवस्तुविवेको
 वैराग्यं शमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुतेति । रामानुजादयो वैष्णवा भेदाभेदादिनो
 भास्करादयश्च कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षं स्वीकुर्वन्ति । मीमांसकास्तु ज्ञानस्य
 कर्मागतत्वमंगीकुर्वन्ति । शांकरसिद्धान्ते सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकाज्ज्ञानान्मोक्षः ।
 विदेहसिद्धान्ते च कर्मसन्त्यासनिरपेक्षादेव केवलाज्ज्ञानान्मोक्षः । मुच्लू मोचने
 इत्यस्माद्धातोर्भोक्षशब्दनिष्पत्तिः । तदर्थश्च बन्धननिवृत्तिरेव ।
 आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखमेव बन्धनम् । अतो मोक्षदशायां प्रायः समेषां
 दार्शनिकानां मते दुःखात्यन्ताभावः समानः । तत्र
 मनुष्यत्वादिविशिष्टभूतचतुष्टयसंघात एव चैतन्यम् । तदेवात्मेत्यंगीकुर्वतां
 चार्वाकाणां मते न मोक्षाशा । विज्ञानवादिनां चतुर्विधनैरात्म्यभावनया
 सोपप्लवविज्ञानसन्तानस्यात्यन्तोपरमः, शून्यवादिनां शून्यभावनप्रकर्ष-
 पर्यन्तास्तत्त्वज्ञानाच्छून्यभावप्राप्तिः, अर्हतानामष्टविधबन्धप्रध्वंसे सति
 निरावरणज्ञानस्यालौकिकाकाशगमनं सन्ततोर्ध्वगमनं वा, वैशेषिकाणां
 पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानपूर्वकादात्मतत्त्वसाक्षात्कारान्नविशेषगुणानां प्रध्वंसः,
 नैयायिकानां प्रमाणादीनामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरात्मादिद्वादशप्रमेयनिष्कर्षण
 श्रवणमनननिदिध्यासनपूर्वकादात्माद्वयज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ
 तत्कार्यरागद्वेषमोहानां निवृत्तिः । मीमांसकानां आत्मज्ञानपूर्वकाद्
 वैदिककर्मानुष्ठानाद् देहादिप्रपञ्चसंबन्धविलयः । सांख्यानां प्रकृतिपुरुष-
 विवेकादनाद्यविवेकनिवृत्तौ पुरुषस्याध्यात्मिकादित्रिविधदुःखात्यन्तिकी निवृत्तिः,
 पातञ्जलानामष्टांगयोगेन पञ्चविधचित्तवृत्तीनां निरोधे
 प्रकृतिपुरुषविवेकेनात्मनस्त्रिविधदुःखस्य निवृत्तिः, त्रिदण्डिनं ज्ञानकर्मसमुच्चया-
 भ्यासात्कारणात्मके ब्रह्मणि कार्यात्मकजीवस्य भेदांशनिवृत्तिः । पाशुपतानां
 पाशुपतधर्माचरणात् पशुपतिसमीपगमनम्, वैष्णवानां विष्णुभक्तिधर्माचरणा-
 द्विष्णुलोकगमनम् । हैरण्यगर्भाणां पञ्चाग्निविद्याद्युपासनैर्हैरण्यगर्भप्राप्तिः,

औपनिषदाञ्च कर्मसंत्यासपूर्वकं जीवब्रह्माभेदसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तिः ।
 विदेहसिद्धान्तिनान्तु कर्मसंत्यासनिरपेक्षादेव जीवब्रह्मैक्यबोधाद्
 हृद्गतसमस्तवासनानां समुच्छेदे ब्रह्मात्मना संस्थितिरेव मुक्तिरिति । औपनिषदे
 सिद्धान्ते जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मक्षये वर्तमानशरीरपाताद्विदेहमुक्तिः ।
 विदेहसिद्धान्ते तु जीवन्मुक्त्यपरपर्याये विदेहमुक्तिकालेऽपि लोकसंग्रहार्थं
 कर्मानुष्ठानमित्यनयोर्विशेषः । सगुणोपासकानां सद्योमुक्तिर्न किन्तु क्रममुक्तिः ।
 तत्रोपासका उपासाबलेन यान्ति ब्रह्मलोकम् ! तत्र ब्रह्मणः सकाशाद्देवान्तं
 श्रुत्वाऽऽत्मानं साक्षात्कृत्य हिरण्यगर्भस्य प्रारब्धसमाप्तौ ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ।

इत्थञ्च पदार्थभावनादादर्यं बन्धनं तत्यागश्च मोक्षः । विचारादिसहकृते
 कृते श्रवणे राजप्रासादो गृहं वा न ज्ञानसम्पादनबाधकम् । निवृत्तरागस्य गृहं
 तपोवनम् । अतः सर्वाश्रमिणां ज्ञानसम्पादनायर्जुः पन्था विदेहसिद्धान्त एवेति ।

नागवेदाश्रनेत्राब्दे पञ्चम्यां शनिवासरे ।
 माघमासे सिते पक्षे जानकाद्वैतदर्शनम् ॥
 अन्नपूर्णाविश्वनाथपादपंकजसन्निधौ ।
 तत्कृपाकणिकां लब्ध्वा गुरुणाञ्चानुकम्पया ॥
 महेशानन्दशिष्येण रामानन्देन भिक्षुणा ।
 ध्रुवेश्वरमठे स्थित्वाऽनायासेन परिष्कृतम् ॥

* * *

सहायकग्रन्थपञ्जिका

१. सामवेदसंहिता
२. शुक्लयजुर्वेदसंहिता
३. ऋग्वेदसंहिता
४. अथर्ववेदसंहिता
५. जैमिनिब्राह्मणम्
६. शतपथब्राह्मणम्
७. तैत्तिरीयब्राह्मणम्
८. ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः
९. मनुस्मृतिः
१०. याज्ञवल्क्यस्मृतिः
११. वाल्मीकिरामायणम्
१२. अध्यात्मरामायणम्
१३. महाभारतम्
१४. श्रीगीताशांकरभाष्यम्
१५. श्रीमद्भागवतम्
१६. श्रीमद्देवीभागवतम्
१७. विष्णुपुराणम्
१८. पद्मपुराणम्
१९. अग्निपुराणम्
२०. स्कन्दपुराणम्
२१. कूर्मपुराणम्
- कलकत्ता सं. १९७४
- वाराणसी १९७१
- प्रयाग १९५४
- दिल्ली सं. २०३५
- लाहौर सं. १९३७
- वाराणसी १९३७
- आनन्दाश्रम पूना १९९८
- सर्वहितैषि कंपनी तथा गोरखा
- पुस्तकालय १९३८ रामघाट
- मनु श्री वेंकटेश्वर सं. १९६२
- श्री याज्ञवल्क्यः मुंबई
- सं. १९६१
- श्रीवाल्मीकिः मुंबई सं. १९६१
- श्री वेदव्यासः गीताप्रेस
- सं. २०१४
- श्री वेदव्यासः पूना सं. १९४९
- श्री शंकराचार्याः आनन्दाश्रम
- सन् १९३६
- श्री वेदव्यासः पं. पुस्तकालय
- काशी सन् १९६८
- श्री वेदव्यासः श्री गीताप्रेस
- सन् १९६८
- श्री वेदव्यासः श्री गीताप्रेस
- वि.सं. २००८
- क्लाइवरोड कलकत्ता
- सन् २०३७
- आनन्दाश्रम सन् १८७९
- सनसुखयोमोर सन् १९६०
- श्री अरुणोदयपरायण
- सन् १९१२

२२. नारदपुराणम्
 २३. वायुपुराणम्
 २४. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
 २५. गरुडपुराणम्
 २६. शिवपुराणम्
 २७. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
 २८. सूतसंहिता
 २९. अमरकोष
 ३०. शब्दकल्पद्रुमः
 ३१. वाचस्पत्यम्
 ३२. मीमांसापरिभाषा
 ३३. तन्त्रवार्तिकम्
 ३४. श्लोकवार्तिकम्
 ३५. मीमांसाशाबरभाष्यम्
 ३६. शास्त्रदीपिका
 ३७. अर्थसंग्रहः
 ३८. न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यम्
 ३९. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली
 ४०. तर्कसंग्रहः
- वैकटेश्वर मुंबई सं. १९८०
 साहित्यसम्मेलन प्रयाग
 सं. २००८
 बलाइव बलकत्ता
 सन् १९१२
 वैकटेश्वर मुंबई सन् १९६३
 श्री अरुणोदयपरायण १८१२
 वैकटेश्वर सन् १९२४
 आनन्दाश्रम सन् १९६०
 अमरसिंह : वाराणसी
 सन् १९६०
 वाराणसी
 श्री वाचस्पति वाराणसी
 सं. १९६२
 श्री कृष्णयज्वा निर्णयसागर
 सन् १९६२
 श्री कुमारिलभट्ट वाराणसी
 सन् १९६०
 विश्वविद्यालय महापुर
 सन् १९४६
 शबरस्वामी-हरियाणा
 सन् १९७९
 श्री लौगाक्षिभास्कर
 निर्णयसागर सन् १०१३
 श्री लौगाक्षिभास्कर
 निर्णयसागर सन् १९४२
 श्री वाराणसी सन् १९४२
 श्री विश्वनाथ पञ्चानन-
 चौखम्बा, वाराणसी २०३३
 अन्नभट्ट निर्णयसागर
 सन् १९६३

४१. वैशेषिकदर्शनप्रशस्तपादभाष्यम् श्री प्रशस्तपादाचार्यः वाराणसी सन् १९६३
४२. मानमेयोदयः श्रीनारायण मद्रास सन् १९३३
४३. योगवाशिष्ठम् श्री वाल्मीकि निर्णयसागर प्रेस सन् १९११
४४. सांख्यकारिका ईश्वरकृष्णः भदैनौ, वाराणसी १९७०
४५. सांख्यतत्त्वकौमुदी वाचस्पतिमिश्रः विद्याविलासप्रेस, बनारस सन् १९१७
४६. योगसूत्रभोजवृत्तिः भोज अजमेर नगर १९६७
४७. नारदभक्तिसूत्रम् नारद, वाराणसी १९६९
४८. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम् महर्षिशाण्डिल्य-वाराणसी सन् २०३०
४९. सांख्यप्रवचनभाष्यम् विज्ञानभिक्षुः वाराणसी २०२२
५०. वाक्यपदीयम् भर्तृहरिः चौखम्बा सन् १९६९
५१. लघुसिद्धान्तकौमुदी वरदराजाचार्यः वाराणसी सन् १९७५
५२. अष्टावक्रगीता निर्णयसागर १८८४
५३. यतीन्द्रमतदीपिका श्री निवासाचार्य दक्षिणभारत सन् १९४५
५४. शुद्धाद्वैतमार्तण्डः गोस्वामी गिरिधरजी वाराणसी १८०६
५५. माध्वसिद्धान्तसारसंग्रहः
५६. तत्त्वार्थसूत्रम् प. गृद्धपिच्छ आचार्य वाराणसी १९५०
५७. षड्दर्शनसूत्रसंग्रहः लक्ष्मी वेंकट मुंबई सं. १९८२
५८. सर्वतन्त्रसिद्धान्तपदार्थलक्षणम् भार्गवभूषण प्रेस संग्रह भिक्षुगौरीशंकर वाराणसी सं. २००६
५९. सर्वदर्शनसंग्रहः विद्यारण्यस्वामी (माधवाचार्य) पूना सन् १९३१
६०. दर्शनसर्वस्वम् शंकरचैतन्यभारती सरलाप्रेस, वाराणसी सन् १९४८
६१. अष्टटीकोपेतश्रीमद्भगवद्गीता निर्णयसागर मुंबई १९३६
६२. गीतारहस्यं अथवा कर्मयोगशास्त्रम् बालगंगाधर तिलक पूना

६३. श्रीमहिम्नस्तोत्र मधुसूदनी टीका

६४. ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्

६५. अद्वैतसिद्धिः

६६. अद्वैतसिद्धिलघुचन्द्रिका

६७. अद्वैतसिद्धिचतुर्ग्रन्थः

६८. चित्सुखी

६९. सिद्धान्तलेशसंग्रहः

७०. वेदान्तसारः

७१. नैष्कर्म्यसिद्धि

७२. त्रिपुरारहस्यं ज्ञानखण्डम्

७३. पञ्चदशी

७४. वेदान्तपरिभाषा धर्मराजाध्वरीन्द्रः

७५. शांकरग्रन्थावली

उक्त ग्रन्थावलीतः निम्नलिखिता ग्रन्था उद्धृताः सन्ति ।

(क) अपरोक्षानुभूतिः

(ख) स्वात्मप्रकाशिका

(ग) विवेकचूडामणिः

(घ) सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः

७६. अनुभूतिप्रकाशः

७७. सिद्धान्तविन्दुः

सन् १९१६

मधुसूदनसरस्वती वाराणसी

सन् १९३६

शंकराचार्यः निर्णयसागर

सन् १९१५

श्रीमधुसूदनसरस्वती

निर्णयसागर मुंबई सन् १९१७

श्रीगौडब्रह्मानन्दः मुंबई

सन् १९३७

अनन्तकृष्ण शास्त्री मुंबई

सन् १९३७

श्रीचित्सुखाचार्यः निर्णयसागर

मुंबई सन् १९३१

अप्ययदीक्षितः कलकत्ता मुंबई

सन् १८९७

श्रीसदानन्दः मुंबई १९१६

श्रीसुरेश्वराचार्यः पुना १९२५

हरितायनमुनि वाराणसी

सन् १९६५

विद्यारण्यस्वामी निर्णयसागर

मुंबई सन् १९४८

चौरम्बा वाराणसी १९७७

भगवान् शंकराचार्यः पुना

सन् १९५२

श्रीविद्यारण्यस्वामी

निर्णयसागर सन् १९२६

श्रीमधुसूदनसरस्वती

प्राच्यविद्यामंदिरे पुण्यपन्नगरे

(पुना) १९२८

७८ संक्षेपशारीरिकम्

७९ भारतीय दर्शन

८० मार्क्सवाद और रामराज्य

८१. दर्शनका प्रयोग

८२. जीवनका आत्मिक दृष्टि

८३. भारतीय दर्शन और मुक्तिमीमांसा

८४. कल्याण देवताष्ट

८५. उपासनाष्ट

८६. भक्ति अंक

८७. निष्कामयोगाष्ट

८८. विवरणप्रमेयसंग्रहः

८९. हिमवत्खण्डः

९०. नीतिशतकम्

सर्वज्ञात्ममुनिः वाराणसी
सं. १९८१

बलदेव उपाध्याय सुदर्शन प्रेस
शारदामन्दिर सन् १९७१

श्रीकरपात्रस्वामी गीताप्रेस
सं. २०१४

डा. भगवान्दास वाराणसी
सं. २०१०

डा. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्
दिल्ली सन् १९६१

डा. किशोरदास वाराणसी
सन् १९८०

गीता प्रेस

सन् १९६८

सन् २०१४

सन् १९८०

स्वामी विद्यारण्यः काशी
सं. १९६६

व्यासः वाराणसी

भर्तृहरिः चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी

CC-22942
22152

र
१५